

СОФИЯ • 2003

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 91-92

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 91-92

SOFIA • 2003

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 91–92

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 91–92

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р *ПЕТКО ПЕТКОВ* (председател, отговорен редактор), проф. д.и.н. *ЛЮДМИЛ
ГЕТОВ*, проф. д.и.н. *ПЕТЪР АНГЕЛОВ*, проф. д.и.н. *ДИМИТЪР ПОПОВ*,
проф. д.и.н. *ГЕОРГИ ДАСКАЛОВ*, доц. д-р *РУМЕН ГЕНОВ*, доц. д-р *МАРИЯ РАДЕВА*,
гл. ас. д-р *ДЖЕНИ МАДЖАРОВ*
Редактор *Милета Милчева*

СЪДЪРЖАНИЕ

Веселка Гъркова – Аспекти на държавността в Западноевропейското средновековие	5
Ивайла Попова, Бойка Михайлова – Политическата история на средновековна България през погледа на Георги Д. Баласчев	49
Йордан Николов – Академик Веселин Хаджиниколов за общата медиевистика	79
Валери Кацунов – Прояви на българско народностно самосъзнание от времето на византийското владичество	105
†Светослав Будинов – Дидактически акценти по темата <i>Балкански войни</i> (1912–1913) в историографията и в учебниците по история	165
Валери Колев – Общинските служители в България при управлението на Демократическия сговор (1923–1931)	229

CONTENTS

Veselka Garkova – Aspects of Statehood in the West European Middle Ages	5
Ivayla Popova, Boyka Michaylova – The Political History of Medieval Bulgaria According to Georgi D. Balashev	49
Yordan Nikolov – Medieval Studies in the Works of Prof. Veselin Hadzhinikolov, Member of the Bulgarian Academy of Sciences	79
Valery Katzunov – Acts of Bulgarian National Self-Consciousness during the Pe`riod of Byzantine Rule	105
†Svetoslav Budinov – Some Didactic Aspects on the Theme <i>The Balkan Wars</i> (1912–1913) in Historiography and History Textbooks	165
Valery Kolev – The Municipal Officers in Bulgaria during the Regime of the Democratic Entente, 1923–1931	229

АСПЕКТИ НА ДЪРЖАВНОСТТА В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОТО СРЕДНЕВЕКОВИЕ

ВЕСЕЛКА ГЪРКОВА

Веселка Гъркова. АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ЗАПАДНО ЕВРОПЕЙСКОМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

В статье исследованы важнейшие аспекты государственности Западноевропейского Средневековья в период первых двух этапов ее развития: V–IX вв., когда основывалась государственность и XI–XIII вв., когда завершалось построение средневекового государства и выявились несколько моделей государственно-национального развития. В работе сделан сравнительный анализ этих моделей на примере трех государств – Франции, Англии и Германии.

Государственность в Западной Европе рассмотрена в нескольких главных ее аспектах: как организованная политическая власть, как работающая система институтов, как реализованная модель развития, а также в контексте проблематики этничности в период Средневековья. В качестве наиболее законченных моделей государственного управления выступают французская и английская, в связи со следующими характеристиками государственности в этих странах: наличие института монархии, территориальное, политико-правовое, национальное и идейное построение государственности и т. д.

Германская модель оказывается специфической в реальностях Западной Европы под влиянием имперской идеи. Во французской модели решающую роль при формировании государства сыграла национальная идея, но так называемая „*religion royale*“ являлась связывающим элементом между монархией и народом. Специфика английской модели проявляется в строгой государственной централизации, в прямом вассалитете и в роли судебной и правовой системы при надстройке государственности над территориями. Во всех моделях показано решающее значение монархии в процессах формирования государственности.

Veselka Garkova. ASPECTS OF STATEHOOD IN THE WEST EUROPEAN MIDDLE AGES

This article treats the most important aspects of state building in the medieval Western European countries in the first two stages of its development: 5–9 c., when the basis of the state are founded, and 11–13 c., when the building of the state is completed, and when several state-national models emerge. They are examined in a comparative analysis of the three european countries France, England and Germany. The building of the state in Western Europe is studied in several important aspects as: the organized political power, including the method of government of society, as realized system of institutions, as a created model of state building as well as in the context of nationality in the Middle Ages. The French and the English models of government are pre-

sented in the article as the two most developed models, because of the following characteristics of the state in this countries: the institution of monarchy, the territorial, political-legal, national and ideological building, etc. Because of the influence of the empirical idea, the German models turned out to be rather specific for the realities of the Western Europe. In the French model the national idea is of greatest importance for the state building, and the so called religion royale is the connection between the monarchy and the people. The English model is specific with its strict state centralisation (the direct vassality) and the role of the judicial and legal system for the establishment of the state power over the territories. The crucial significance of monarchy for the state-educational processes is seen in all these models.

Изследването има за цел да представи най-важните аспекти на държавността в Западноевропейското средновековие в основните ѝ етапи на развитие: V–IX в. – период на полагане на устоите на държавността, XI–XIII в. – период на окончателното оформяне на завършения облик на средновековната държава, очертаване на няколко държавно-национални модела на развитие, и XIV–XV в. – етап на зрялата западноевропейска държавност, когато нови структурни промени бележат началото на Новото време в Западна Европа. Безспорна истина е, че държавата възниква като резултат от създадена вече власт и представлява конкретна реализация на нейните представи и идеи за управление на обществото. В такъв смисъл ние разглеждаме държавата като компонент на държавността, разбираана в субективен план като метод на управление от страна на създадена властова структура и достигнатото в резултат на това ниво на държавна организация.

Като най-важни аспекти на държавността посочваме следните:

а. Държавността като обективно организирана власт и същевременно като метод на управление на обществото. Съдържателни акценти тук са: въпросът за легитимността, институционализацията и монархизацията на властта; властта като договорно отношение между нейните социални носители.

б. Държавността като реализирана институционализация (създаване на държавни институции и структури).

в. Държавността като идейна, респ. политикоправна представа за управление. Роля на средновековното право (обичайно, публично, феодално и пр.) за еволюцията ѝ.

г. Държавността като модел в политическите реалности на Западна Европа.

д. Държавност и нация, т. е. държавността като представа за национално обединение със съответни териториални, политически и етнопсихологически компоненти.

Тези аспекти разглеждаме хронологически и синтезно, тъй като повечето от тях се развиват паралелно и във взаимодействие.

По посочените въпроси могат да се изпишат томове книги, толкова обширни, но и недостатъчно изследвани са те. В изложението ще наблегнем на най-съществените моменти в анализа на държавността през първите два етапа в развитието ѝ, визирайки само големите европейски страни Франция, Англия и Германия. Третият период въвежда промените към нов етап на развитие – модерната държавност на Новото време, и не е обект на настоящото изследване.

Пак уводно ще посочим, че идеите за държавата и държавността са исторически обусловени или, както е казал Марк Блох преди повече от 50 години, всяка историческа епоха има своя собствена представа за миналото, свой Рим, свое Средновековие и свой Ренесанс. Това се отнася в пълна сила за нашия поглед към средновековната държава, натоварен с тежестта на съвременни или близки до тях идейни представи, затова изследването на „далечното“ Средновековие трябва да се извършва с други подходи и средства – с тези на историка, намиращ се в канавата на самото време. Но тъй като това се е удало на малцина изследователи на миналото, за нас, редовите историци, реализацията ще бъде някъде по средата – между собствените, непредубедени представи и интенциите на непознатото всъщност Средновековие.

ПЕРИОДЪТ V–IX В.

Ранносредновековната държава се формира в условията на динамични и съдбоносни промени в историята на Западна Европа. Нахлуването на германските племена по Рейн и Дунав, неудържимо от II в. насам, и усядането им до V в. на територията на Западната Римска империя е неизбежен резултат от два глобални процеса: ускореното политическо, социално и икономическо развитие на варварското общество в хода на военната инвазия и дълбоките кризисни прояви в основни области на западната половина на империята – стопански живот, финанси, търговия, военното дело и държавно управление, където въпреки усилията на реформираната централна власт (доминат) надделяват деструктивните тенденции. Рухващата спойка в римското общество е представена в много произведения на кризисния V в. и може би най-силно в съчиненията на галския историк Салвиан Марсилски: „...защото те (римляните – б. м., В. Г.) предпочитат да живеят като роби, но свободни при варварите, отколкото като свободни, но роби в римската държава. И така името римски гражданин, което някога беше не само високо ценено, но и купувано скъпо, сега доброволно е пренебрегвано и избягвано; и то вече се счита не само за малощенно, но и почти за омразно.“¹ Самата императорска власт подготвя неотменимо гибелта си чрез недалновидната политика на варваризация на армията, тотално разоряване на данъкоплатците в града и селото чрез високи държавни данъци, граждански въстания и въстания на роби и колонии в провинциите Галия и Северна Африка, фракционни борби за власт по места и в центъра, в които не само войската, но и варварите определят изхода на събитията.

В началото на V в. някои германски племена се превръщат в оръдие за военна диктатура на противоборстващите аристократични групировки в Рим и Константинопол. След смъртта на Константин Велики през 337 г. между тримата му синове се разгаря междуособна война, приключила с едноличното управление на Констанций (350–361). Поради съперничеството си с Магненций за трона той привлича на помощ вестготите. При августите на все още неразделената империя Валентиниан (364–375) и Валент (364–378) варваризацията на армията се засилва особено много поради опасността от нахлуванията на перси и араби. През

395 г. държавата е разделена административно на две части – източна и западна, като фактическото управление в източната част е поето от преторианския префект, германец Руфин, а в западната част заради малолетството на Хонорий (395–423) – от вандала Стилихон, *magister militum* (главнокомандуващ войската на императора) и сърегент. Вестготите са от 382 г. федерати на империята, част от тях се християнизират (през 350 г. Библията е преведена на готски език), затова не е чудно, че, водена от властови амбиции, вестготската върхушка в Константинопол подкрепя амбициозния проект на Стилихон за обединение на двете части на империята с център Рим, провален в последния момент поради предателство². Екзекуцията на способния Стилихон от проримски настроената партия през 408 г. бележи началото на края на Западната Римска империя: следват завладяването и опустошаването на Рим през 410 г. от вестготите и от вандалите през 455 г., а през 476 г. последният римски император Ромул Августул е свален от наемника Одоакър. По това време съществуват вече няколко самостоятелни варварски държави – вестготската в Аквитания, вандалската – в Северна Африка и бургундската – в днешна Швейцария. Западният център на империята е овладян за половин столетие от остготите, следвани от лангобардите и най-накрая – от победителите франки. От осемте германски държави, възникнали на политическата карта на Западна Европа, най-дълготрайно и жизнеспособно политическо обединение се оказва франкското кралство, основано от Хлодвиг (482–511). То подчинява впоследствие вестготите в Аквитания, бургундите, тюрингите, алеманите и (при Карл Велики, 768–814) – лангобардите, и се реализира по този начин като окончателен приемник на наследството на Западната Римска империя. С имперския титул на франкския владетел, осветен от папата в Рим през 800 г., се възражда имперската традиция на Запад, *translatio imperii*, политика със съдбоносни последици за съдбата на наследниците на Карл Велики – създадените по силата на Вердюнския договор от 843 г. три европейски държави – Франция, Германия и Италия. В рамките на франкската история следователно протича началната симбиоза между германските традиции и римското наследство, най-интензивна според повечето изследователи в политическата, по-слабо и с по-късни видими резултати – в икономическата, и най-късно – в културната област. Тя полага основите на новия тип държавност – средновековната.

Проблемът за синтеза между античност и варварство присъства в историографията от XVIII в. до днес, като решенията му са константни в няколко определени пункта, други остават спорни и досега. Направените през 70-те и 80-те години мащабни археологически и други изследвания³ показват например по-голямо присъствие на римските технически и производствени форми при франките, отколкото се предполагаше – това е по отношение обаче на непроученото достатъчно икономическо развитие в периода IV–VII в. – земеделие, занаяти, търговия, градски живот. В останалите сфери на развитие на новата цивилизация и особено в политическата област анализите сочат формиращото въздействие на варварското начало⁴. По израза на Арнолд Тойнби „варварите, заимствайки елементите на чуждата им култура, своеобразно ги преработват, приспособявай-

ки ги към своите нужди⁵. На базата на този утилитаризъм при варварите се осъществява *възможният* синтез между античност и Средновековие. Тук е необходимо да изтъкнем и другата, не по-малко важна особеност на посоченото взаимодействие, а именно – доказаната в повечето случаи *непряка* приемственост на римските политически, административни, правни, производствени структури, напр. при използване на послужебната титулатура, дворцовото и административното устройство, института на патроната, имунитета и прекария, на късноримското право, при редица данъчни и законодателни инициативи и др. В случая можем образно да кажем, че „старата“ римска форма се изпълва с ново съдържание, обусловено от новите исторически условия – „тъмното“ Ранно средновековие, раждащо в критичните времена на оцеляване нов дух, нова държавност, нови социални и икономически реалности, ново светоусещане – явления, определени от историците на XVIII и XIX в. като „феодални“. Това определение, пренесено върху всички етапи на развитие на средновековното общество, претърпява много опити за конкретизация или модификация до днес, особено от страна на френската и американската историография, при които надделява в последно време тенденцията към стесняване на съдържателния и териториалния му обхват⁶. И докато най-контroversен остава историографският спор за същността на феодализма (комплексно явление с универсален характер или парциален, т. е. с оглед само на някои негови черти⁷ реализиран локален „феномен“), изследванията през последните 30 години затвърждават сред специалистите окончателно убеждението, че Средновековието проявява във всичките си фази на развитие по-сложни и обхватни интенции в сравнение с изведените от историците характеристики на феодализма. Ще използваме уместния израз на Жорж Дюби, че на това понятие трябва да се гледа като на един от елементите на средновековното развитие, около който се организират и други взаимодействия и структури⁸. Известният френски историк от школата „Анали“ предпочита да вижда във феодализма преди всичко власт, разпръсната между многобройни, независими ядра (сеньориална власт), която концентрира в себе си икономически, съдебни и военни функции, замествайки държавната по места⁹.

Дефиницията на Дюби, един уравновесен и съдържателен вариант според нас, представя оформянето на феодалните структури като една от възможните алтернативи в развитието на европейското общество през Ранното средновековие – когато началната феодализация се съвместява с тенденции от варварския дофеодален обществен строй и с „преустройващите се“ късноримски елементи. Тяхното дифузно и все пак ориентиращо към нова структурна система взаимодействие определя и облика на вместиращата ги рамка – държавата. В процеса на своето изграждане и функциониране тя носи следователно белезите на конфликта, взаимодействието и творческото начало на периода V–IX в.

Представата за държава и власт в Западна Европа израства на основата на различни идейни влияния и общностни начала, чиято симбиоза се проследява най-добре в развитието на франкската държава. От всички германски държави на територията на Западната Римска империя тук най-динамично, при благоприятни исторически обстоятелства и след един, да го

наречем „инкубационен“ период (V–VII в.), се извършва германско-римският синтез. Анализът на оскъдната изворова база на Ранното средновековие (обичайното право на франките – Салическият закон от 511 г., документите на франкската канцелария, законодателството и на други варварски владетели, хроники, приписки, археологически и други веществени паметници на епохата) категорично показва, че властовото управление през Ранното средновековие представлява по-нататъшно развитие преди всичко на древногоерманските държавностни традиции. Римското държавно устройство се усвоява главно утилитарно, т. е. с оглед на използване на липсващите при варварите елементи, конституиращи властта и нейната организация. Това най-добре се илюстрира от факта, че управленският апарат и териториално-административното устройство на държавата на Меровингите, твърде примитивни в началото на своето развитие, са организирани предимно на базата на римския образец. Държавната администрация се структурира подобно на римската, но за разлика от нея държавните служби се заемат от личните слуги на краля, неговите министри (lat. minister=пръв слуга). Такива са например: службите на майордома (major domus, главен дворецов управител и пръв министър на краля); на сенешала (germ. sinis kalk, lat. infertor), отговорен по кухнята и снабдяването на двора и едновременно висш държавен служител, заменил при Каролингите майордома; на маршала (germ. marstall, lat. mariscalcus), дворецов слуга с отговорност за конете, т. е. ковач и едновременно възглавяващ конницата, към когото е „прикачен“ конетабъла (lat. comes stabuli), главният коняр; на отговорника по виното (lat. scancio, germ. schenk) – длъжност и с политическо значение предвид ролята на виното като главен елемент в проявата на задължителното при варварите гостоприемство; на камерария (germ. kammerer) и тезаурария (lat. cubicularius) – пазители на личното кралско имущество и на хазната, всички те като представители на придворни и същевременно държавни служби, чието функциониране особено ясно доказва смесването, дори по-точно изместването на общественото от частното начало при франките. В случая на мястото на държавно-административния апарат функционират министри, лично подчинени на краля, и то не като държавни служители, а лично негови, избрани по роднинска или васална линия слуги. Този факт показва, че още неразвитата държавна администрация се изгражда на основата на ленно-васалните отношения. Държавата се осъзнава основно като патримониална – продължение на организацията на дома и на бащината власт (Haus, munt), т. е. владетелят се разглежда като неин pater, и персонална – като негова лична собственост (алод). Съответно централното управление е единно и неинституционализирано. По думите на М. Руш: „...там, където империята правеше разлика между държавното имущество – хазната, после личното богатство, т. е. имуществото на короната, и най-накрая частното имущество на императора, меровингската администрация смеси трите категории.“¹⁰ Достатъчно ясно за превеса на частния принцип и в правовата област говори и фактът, че от 78 титула на Салическият закон само 8 са обществено право! Същото положение се открива и при другите варварски правди.

В немската историография франкската държава се определя като „персонален съюз на свободните“¹¹, т. е. обществената връзка се реализира

като отношение между частни лица и краля, а управленските структури се базират върху роднинските или ленно-васалните връзки. По изключително интересния за историците въпрос за произхода на частния принцип на управление при варварите са написани многобройни трудове, голям принос в случая има западногерманската историография, и все пак той не е изяснен достатъчно ясно дори в правните изследвания¹². Набляга се общо на обстоятелството, че той се корени в древногерманската племенна традиция, и по-точно в представата за властовото отношение в сферата на семейството и дома – Haus, familia, tuint (дом, семейство, покровителство). Според нас тенденцията към персонализация на властта и управлението при варварите, която произтича именно от този принцип, както и от заложения в древногерманските представи сакрален произход на властта, се налага преди всичко поради необходимостта във военни условия – и при факта на подчинение на вече завладени територии, да се създадат управленски и особено изпълнителни функции на властта, поставящи я над племенната общност и подчинените народи.

От древногерманската додържавна традиция повечето автори извеждат два фундаментални принципа на държавното управление през Ранното средновековие – принципът на сакралното кралско, монархическо по характер управление, и този на делегираната от народа власт към управника – принцип, залегнал в известната през Средновековието правна презумпция, че владетелят е обвързан, дори подчинен на закона. Вторият принцип, както показват свидетелствата от периода II–IV в., напр. данните на първите големи историци на германското заселване в Галия Цезар и Тацит (I в. пр. н. е.–I в. от н. е.) е определящ в развитието на додържавните структури при варварските племена. Техните сведения, допълнени с други изворови данни, представят еволюцията на властовото управление по следната триетапна схема, приета от повечето изследователи днес: в т. нар. прагерманско време (Urgermanenzeit), етапа на култовите съюзи (около 2000 г. пр. н. е.) властта се е упражнявала от кралете – свещеници (germ. thiudans), имащи освен религиозните още представителни и законодателни функции, след което около новата ера са се формирали прерогативите на двата типа племенно управление – мирновременното в лицето на племенния вожд и крал – dux, Volkskönig, и военновременното, на краля – восначалник – geh, reiks (при повечето племена те били обединени в лицето на една личност), а в периода IV–V в. властта се олицетворявала от военния вожд – крал (Heerkönig), който като монарх застанал начело на създадената варварска държава¹³. В периода на варварското преселение и усядане като основен в системата на племенните отношения се формира типът лична връзка – свещена по характер, между краля и германците – воители, които избират водача на племето и от които се съставя дружината му (germ. leudes) – реалната основа на неговата военна и политическа власт. Историците я определят като клиентна или васална. От варварските историци най-пълноценни сведения за тези отношения е оставил Тацит. Клиентните отношения ще определят в близкото бъдеще основния тип социална връзка между краля и неговите поданици, която през IX в. се превръща в общественозадължителна връзка, която всъщност реализира договорното начало в отношенията между со-

циалните носители. През Средновековието тя функционира чрез механизма на задължителната васална клетва, положена от поданиците към монарха, и от него – към тях. Ние считаме определено, че бързото налагане на васално-ленните връзки от VIII в. нататък е резултат преди всичко от обществено необходимата персонализация на социалните отношения, на правото и на властта във варварския тип кралства. Тези връзки определят най-вече облика на феодалното общество и в тях са заложени социални механизми, по които след X в. ще се изгражда средновековната държавност. Мнението на А. Тойнби, че личният характер на обществените връзки бил главната слабост на варварския етичен кодекс, в резултат на което варварите не успели да създадат „цивилизована социална система и устойчиви социални и политически институти“¹⁴, се опровергава, според нас, от факта, че васално-ленният институт се оказва приоритетен в системата на обществените отношения до етапа на зрялото Средновековие XII–XIII в.

Изследователите на ранносредновековната държавност са единодушни в констатацията, че абсолютизацията на властта във варварските кралства се инициира всъщност не толкова по силата на племенно-властовото начало при германските племена, изконно популистко и изборно в основата си, колкото в резултат от влиянието на късноримската държавно-правна традиция. В случая голяма роля играят следните елементи на късноримската държавност: абсолютистките тенденции при доминатата, териториално-административната организация на централното и местно управление, късноримското право, теократизацията на властта в християнската теология, късноримската идея за държавата. Тук най-голямо влияние оказва църковната теория и практика, защото тя е „моста“ между античност и варварство. Чрез християнството се реализира по-безболезнено и ефективно приемствеността между коренно различни възгледи и реалности. В произведенията на големите авторитети на западната църква Амвросий Медиолански и Аврелий Августин (V в.) се извеждат следните начала, фундаментални при оформянето на ранната средновековна държавност: принципът на Божествената в същността си светска власт, договорната основа на управлението, принципът на взаимната отговорност, основните функции на светския управник – *pacis, concordia, iusticia*, необходимостта от монархия и нейното превъзходство пред другите форми на управление (при Амвросий Медиолански) и др.¹⁵ Значимите и осъществени в обществената практика на Средновековието християнски тези са главно две: светската служба като религиозен дълг с цел общото благо на поданиците; владетелят като Божи наместник на земята (монархическото управление като „огледално“ отражение на небесната йерархия по модела „един Бог – един монарх“). В тези две положения се коренят както абсолютното подчинение пред волята на монарха, така и правото на съпротива, дори детронация на несправедливия владетел, обосновани в християнската философия и в правните възгледи на гърци и римляни.

В контекста на казаното ще добавим, че ранносредновековната правна наука е извела две теории за произхода на държавното управление – асцендентна (властта като изхождаща единствено от народа и делегирана към монарха, договорна по характер) и десцендентна (властта като про-

изтичаща единствено от монарха). Властването в Западна Европа от V до XIII в. се реализира като противоборството между тези два принципа, според някои автори с приоритет на десцедентното начало, характерно за римската традиция¹⁶. Считаме обаче, че в политическата практика на периода V–IX в. се налага като водещ договорният принцип на управление (властта като осъществен обществен консенсус) по силата на две важни обстоятелства – силното присъствие на родово-племенните традиции в обществения живот на франките на фона на една още архаична държавна организация и преминалата в християнството, съответно теократизирана естественоправна римска теория (Цицерон). Това ще предпостави реализацията на властовото управление като поделено между съсловията и краля, практическата ограниченост на властта от закона – обичайното и църковното право, както и налагането на института на васалитета в общественото пространство. И още нещо – свидетелствата на Ранното средновековие, главно данните от законодателната практика на владетелите ориентират изследователя към факта, че всъщност през Ранното средновековие и до XI в. дори първостепенните задължения на монарха са се определяли не толкова от традицията или закона, колкото по негова лична преценка. Което отново ни напомня за подчертано персоналното по характер властово отношение.

Анализът на повечето ранносредновековни извори сочи, че варварското управление се осъзнава и реализира като ранноабсолютно, представително и същевременно раннокласово – защитаващо интересите на владетеля и на оформящото се аристократично съсловие, светско и църковно. Варварското законодателство е показателно в това отношение: салическото право на франките представлява запис на обичайното право, кодифицирано от кралската власт (Хлодвиг) с оглед на нейните властови и управленски интереси. Легитимността на монархията се основава върху три неща: нейния свещен произход (в случая особено голямо значение придобива фактът на „кралската кръв“), доказвания обществен консенсус – властта като одобрена и избрана от народа, и материалното ѝ състояние. Ясно е, че през ранния период на развитие на държавността най-голяма роля при конституирането на властта ще играе генеалогията, изведена задължително от предци, създали велико царство – тя ще утвърди харизмата на властващата династия, която ще се предава чрез кръвното родство. Така например франките са посочвали произхода си от троянците, а чрез тях – родството си с македонците и римляните, бургундите – от римляните и пр.

При така описаното функциониране на ранносредновековната власт най-важна нейна функция е репрезентативната: да представлява, покровителства и защитава съплеменниците, респ. народа си, да поддържа неговото благоденствие посредством своя *heil* (lat. *fortuna*) – късмет, дарен от боговете на краля посредник, кодиращ неговата харизма в бъдещото развитие на общността. Именно този свещен атрибут на кралската власт, изведен от древната традиция (*rex* – *thiudans* като негов носител), стои, според нас, в основата на сакрализацията, отчасти и на монополизацията на властта. Той влияе и върху тенденцията на отъждествяване на монархията (династията) с държавата през Ранното средновековие.

Ще посочим няколко характерни примера, илюстриращи разнопосочните интенции на монархическото управление при франките. В една от своите книги „История на франките“ Григорий Турски, най-известният тогавашен историк, описва по следния начин упражняването на власт от Хлодвиг в началните години на управлението му: при разграбването на Соасон от неговите войски кралят решил да върне на епископа една ценна златна чаша, но това било възможно за него само при положение, че тя му се падне като жребий. Пред събралите се за плячката воители Хлодвиг помолил да получи този съд с тяхно разрешение извън определения за него дял, на което по-благоразумните отговорили: „Всичко, което виждаме, славни крале, е твое, тъй като ние сме подчинени на твоята власт... и никой не може да се противи на твоята сила. Един лекомислен, завистлив и избухлив воин ...вдигнал двуостра секира и разбил чашата, казвайки: „Нищо не ще получиш освен това, което ти се пада по жребий.“¹⁷ Освен това в Салическия закон се указва неколккратно върху водещата позиция на кралската власт сред масата свободни общинници – тя упражнява едновременно законодателната, съдебната и изпълнителната власт: „Ако някой желае да се пресели и получи грамота от краля и разгърне тази грамота пред общото събрание, а някой се осмели да се противопостави на заповедта на краля, то непокорният се осъжда да заплати 8000 денария, което прави 200 солида“¹⁸ (за сравнение вергелдът, сумата за защита живота на свободния франк, също е 200 солида). От друга страна, в пролога към Салическия закон се посочва, че той е съставен в дълбока древност от племенния съвет с одобрението на краля.

Образът на „добрия крал“ и същевременно процесът на изграждане митологията на властта са описани много точно от същия Григорий Турски в неговата „История на франките“. Като такъв той определя не толкова Хлодвиг, представен реалистично от него като жесток и безскрупулен крал, а крал Гунтрам, управлявал между 525–592 г. Бургундия, единственият, според него, франкски крал – свещеник, чийто първообраз той намира в лицето на Мелхиседек от Стария завет. Григорий Турски го характеризира със следните качества: набожен, справедлив към поданиците си (от съседите взимал, колкото било нужно), развиващ благотворителност, разполагащ с цялата дадена му от народа власт, притежаващ магически качества¹⁹ (в митологията на Меровингите кралете са криели в дългите си рижави коси, белег само на управниците, редица чудотворни, изцелителни свойства – неслучайно отрязването на косата, от което се е страхувал и Хлодвиг, в очите на франките е символизирано загубата на властта). По думите на Григорий Турски една жена от Марсилия излекувала сина си от чума чрез парченце от наметалото на Гунтрам²⁰, а при Фредегар, хронист от VII в., Хлотар II (584–629) е описан като образован, решителен, богобоязлив и щедър към църквата и бедните владетел, освен че е обичал хубавите жени и лова²¹. От хронистите на франкските крале, вкл. и при Айнхард, биографът на Карл Велики, се изтъква като справедливо и легитимно онова управление, почиващо на закона и традицията. Така например архиепископ Хинкмар от Реймс, съветник на западнофранкския крал Шарл Плешиви (840–877), е съветвал младия си господар да спазва законите, защото те са били приети с „общото одоб-

рение на верните поданици“²². Неговият наследник Луи, наречен Пелтека, при коронясването си за крал през декември 877 г. положил клетва към народа и направил публична изповед с думите: „И се задължавам да запазя привилегиите на епископите и да оставя в сила законите и уставите на народа, чието управление по волята Божия ми беше поверено от общото събрание на верните ни хора.“²³ Пистенският едикт от 864 г. също подчертава, че законотворчеството е процес, включващ решение от страна на краля и общото съгласие на всички.

От друга страна, франкските монарси притежавали определени атрибути, символизиращи върховната им свещена власт, като: копие, щит (на него били издигани след съответното одобрение от племенния съвет), пурпурно наметало, дълга коса и специално извезана кесия на пояса. Митологизирането на властта включва по-нататък: определяне на култово място като гробница на династията, напр. манастира „Сен Дени“ – гробница на първите франкско-френски крале (от Хлотар II до Шарл Плешиви) и на капетингските владетели; създаването на историографска традиция, представена от легенди, жития за светци и владетели и др., с цел – съхранение на легендарните и историческите данни за династията (напр. известното житие от 835 г. за франкския крал Дагоберт, с което историографски се осигурява приемствеността от франкските към френските владетели), избира се личен патрон на династията, който бил съвременен и патрон на кралството(!) (напр. св. Мартин от Тур – за Меровингите и Каролингите, св. Дионисий – за Капетингите), пристъпва се към изработване на сбор от символични действия при коронация, миропомазване, дезигнация (определяне на легитимния наследник приживе от краля), гробополагане и др., които да легитимират видимо и трайно династията в очите на съвременниците²⁴. Във всички средновековни държави харизмата се е поддържала трайно чрез историографските съчинения и чрез практиката на самата власт. Тук отново ще цитираме Хинкмар от Реймс за смисъла на ръкополагането при избора на крал: „Светото миропомазване започва от главата на краля, навлиза в него и прониква в дъното на душата му“²⁵ и по-нататък – че като притежател на свръхестествена сила той се явявал гарант за плодородието на земята и за плодовитостта на животни и хора. В митологизираната традиция на франките дори прозира известен месианизъм – в нея се посочва историческото им предназначение като народ, който щял да създаде могъщо царство и цял да господства над другите народи – народ, наречен в съчиненията на каролингската историография „царствен“ (*gens regalis*)²⁶.

Нашето изследване включва също така и въпроса за самоидентификацията на другия социален носител на властта – народът (*gens, populus, patio*)²⁷. През този период се формира представата у повечето варварски народи за общността като политически субект, като носител на държавност, която се поддържа чрез историческата традиция (легенди, митове). В самосъзнанието на франки, лангобарди и вестготи – племена с най-развита историческа памет според историците, се формират представи за характерните им черти, които ги равняват с други велики народи, дават им законно право на присъствие (и окупация на завладяната територия) и улесняват приемствеността между Тях и Другите. В изворите се изтъкват

няколко важни момента на варварската саморефлексия, напр.: себеосъзнаването на рода (*gens*) като политически субект (воюващ, завоевател на народи и земи, избиращ своя крал, участващ в политическата и законодателната дейност на общността и пр.), формирането на съзнание за връзката му с краля, с династията и с определена територия и най-накрая – осъзнаване на неговото място в света на окръжаващите го политически фактори, в случая – Римската империя и нейния приемник Византия.

Кралската институция присъства във всички варварски предания за Великото преселение на народите, изключенията са много малко. В тях винаги се извежда генеалогията на варварските крале от дълбока древност, харизмата им като владетели, легитимността на династията – и по този начин „паметта“ за династията се превръща във форма на фиксация и съществуване на историческата памет на самия *gens*. Племето се отъждествява задължително с династията и това се превръща в трайна особеност на народностното себевъзприятие през Средновековието. Григорий Турски, Павел Дякон, Псевдофредегар, Йордан и др. са оставили многобройни сведения в тази насока, които представят убедително позицията и ролята на кралската власт в държавнообразователните процеси от гледна точка именно на връзката ѝ с народа. Освен това в тези и други сведения се очертава началото на друг един важен процес, приключил след X в. – превръщането на народа от субект в обект на управлението. Пространственото осъзнаване на общността, от друга страна, (напр. появата на понятието „родина“, *patria* при Исидор Севилски в „История на готите“), е много важна крачка към идентификацията на народа с династията, афиширана в изворите на времето особено при успешно управляваща и единна династия или – както е случаят с „ленивите“ франкски крале в края на VII в., обратното – династията не се припознава като легитимна, ако наруши поетите към *gens* обещания (външнополитическа успеваемост, справедливо управление, гаранция за спазване на традицията и пр.). С краха на империята на Карл Велики в средата на IX в. се поставя всъщност истинското начало на народностно-обединителните процеси в Западна Европа, на по-нататъшното изграждане на историческо самосъзнание на две нива: на нивото на етноса, респ. народността (бавари, франки, сакси и пр.), и на нивото на бавно формираща се надетническа общност в национални или имперски рамки (понятието „немци“ като определение на общностите в Германската империя или понятието „французи“ като политоним на народностите в кралство Франция).

В заключение ще отбележим, че през този ранен период се очертават някои от контурите на бъдещата европейска държавност, моделът ѝ още не е изграден като такъв. Основата за него обаче вече е положена: в създадената концепция за властовото управление (кралят – монарх, *rex* и *sacerdotis* едновременно); в характеристиката на властта като абсолютна, представителна и договорна; в създадените и все още неформени инструменти и институти на държавно управление, изградени на персонална основа; в митологизацията и теократизацията на управляващата династия и във формирането на политическо, етническо и национално надетническо самосъзнание в общността – което след два века

ще намери своя най-адекватен израз в триадата „крал – страна – народ“. Тези начала ще получат конкретна форма и продължение в следващия етап XI–XIII в.

МЕЖДИННАТА ФАЗА X В.

Според повечето медиевисти краят на Ранното средновековие се поставя условно с годината 1000 или 1050, когато приключва в общи линии един изключително кризисен период в развитието на трите западноевропейски държави, от които Италия остава най-много пощадена. Той е въведен със започналите в края на VIII в. набези на норманите по английските, ирландските и галските (атлантическите) брегове успоредно с другия скандинавски „клин“ – датчаните към Източна Англия, на маджарите от Панония към Франция и главно към Германия, и на арабите, които при Абасидите се ориентират към Източното Средиземноморие, но продължават да пиратстват в Адриатическо море и по р. По. От тях най-успешни завоевания отбелязват норманите: те създават херцогство Нормандия в 911 г. и завладяват Англия при Уилям Завоевател (1066–1087). Датчаните владеят почти един век Североизточна Англия, която при крал Едуард (959–975) е освободена от нашествениците. Последвалите междуособици за трона и слабо-то управление на последните англосаксонски крале в края на X – началото на XI в. улесняват повторната норманска инвазия към Англия, приключила с трайното установяване на новата династия в средата на XI в. Маджарите разоряват Западна Европа от Орлеан до Бремен, Мюнхен и Милано (между 899–955 г. са регистрирани 33 техни похода), но след разпадането на Великоморавската държава в началото на X в. и особено след голямото поражение при р. Лех през 955 г. от войските на източnofранкския владетел Ото I, те усядат в Панония и създават своя държава.

Външната заплаха, реализирана почти перманентно и в широк обхват в продължение на век и половина, има за резултат нестабилно вътрешно състояние на западноевропейското общество, придружено с редица негативни процеси и появата на нови структурни елементи в политическото, икономическото и културното му развитие. Големите материални и човешки загуби на страни като Франция и Германия, кризата на държавното управление (почти липсва такова на практика във Франция, където монархията управлява реално само своя малък домен) и проявите на масов страх, глад и апокалиптични настроения сред масите дават основание X в. да се определи от историците като „тъмен“, „бездържавен“ и пр. период. По-новите наблюдения на френските медиевисти обаче представят цезурата между 843 и 1050 г. като етап на вътрешно преустройство на фона на една повече формална, а не абсолютна стагнация на европейското общество, когато ще се създадат нови икономически, политически и ментални реалности. Те ще определят същностното измерение на феномена „феодализъм“ за векове напред. Известният френски медиевист Ж. Дюби представя в своя труд „Войни и селяни, VII–XII в.“ (1973) динамичните и сложни структурни промени в Западна Европа през IX и X в., които според него са резултат главно от новите „варварски“ нашествия, принудили изло-

жените на основния им натиск страни да се „окопаят“ за дълъг период от време и на тази основа да развият нови възможности за защита, съхранение и възпроизводство на собствените ресурси. Той посочва следните важни последици, преобладаващи за европейския регион: превръщането на едрото феодално имение в „сеньория“ – нов тип управление и производство, основани на експлоатацията и закрепостяването на работната сила; извъникономическата принуда и имунитетната частна власт (съдебноадминистративна, военна и политическа) – узурпирана от краля и разпределена между силните местни фактори; разпадането на централната власт на отделни самоуправляващи се ядра; блокиране на стоковата циркулация и на търговията като цяло; криза на производителния фактор в домениалното стопанство; упадък на градовете и демографски спад²⁸. Според него обаче, „ако се разгледат най-дълбоките корени на икономическото движение, се стига до заключението, че шокът от последните инвазии е дал едно последно преимущество. Той е освободил експанзионистични тенденции, блокирани в селския свят на Карл Велики чрез множество принуди“²⁹. Дюби посочва, че в същото време се наблюдават начални иновационни процеси в областта на селското стопанство (постепенно фиксиране на феодалната рента, дори известно намаляване на рентата по места), размествания на работната сила поради бягството ѝ от засегнатите области, първа колонизация на гористи райони от мигриращи заселници, въвеждане на социална мобилност сред населението като краен резултат, оживяване на стоковата и паричната циркулация през X в. вследствие появата на нови потребители (намиращите се в процес на усядане нормански и маджарски завоеватели и реализираният демографски прираст спрямо VII в.³⁰) и разпространението на по-обезценени парични средства сред населението, основаването на нови посреднически пунктове (wiki, вики) по Северно море и атлантическото крайбрежие като Квентовик, Дурстеде, Хайтхабу и др., посевместен строеж на крепости около градовете и епископските резиденции (който съхранява техния бъдещ стопански и демографски растеж), нарастване общественото значение на военната прослойка – рицарите (miles). Успоредно с тези промени към 1000 г. се извършва християнизация на север и на изток в Европа – покръстени са Полша, Унгария, Дания, Норвегия и Швеция, започва и колонизацията на областите по р. Елба от германците. През X в. Германия се оказва най-силната континентална държава, в следващото столетие Англия ще се развие като най-централизираното кралство в Западна Европа, Франция ще търси пътища за нова легитимация и утвърждаване на монархията.

По този начин през X в. се очертават контурите на бъдещите европейски държави и се полагат основите на европейското стопанско и културно единство през Средновековието. Чрез активизиране на производствения потенциал на Западна и Средна Европа се пристъпва към осъществяване на първата аграрна революция в нейната история. Значителните промени във всички области, определени от френските историци като „феодална революция“³¹, подготвят етапа на зрелия или същинския феодализъм, когато ще се реализират в пълна степен всички негови потенциали. В периода XII–XIII в. ще се формират националните държави и съсловно-представителните монархии в Западна Европа.

ПЕРИОДЪТ XI–XIII В.

През този период държавността в Западна Европа придобива зрели форми, реализира се в различни държавно-национални модели на развитие, очертава редица същностни свои характеристики, които доказват в хода на времето своята жизненост и се превръщат в нейна еталонна дефиниция. В усложненото обществено и ментално пространство се утвърждава идеята за държавата като трансцендентална, надперсонална и автономна величина, създават се специализирани управленски институти и структури, държавността се осъзнава и реализира като необходимо триединство на елементите „владетел – страна – народ“, провокират се и се налагат тенденции към абсолютизъм успоредно с актуализираната договорна теория за управлението. В представите на еволюиралото политикоправно мислене на западноевропейското общество държавата се освобождава до известна степен от трансценденталната си обосновка, представата за нея се рационализира, осъществяват се начинки на модерен подход в методите на управление и в осъзнаването на властта, респ. на длъжността като идеална величина, несъвпадаща със своя носител. Очертава се по-ясно общонационалният характер на държавата, което ще рефлектира в последвали прояви на средновековен „национализъм“ под формата на политически, религиозни или военни конфликти.

Националната монархия в Западна Европа израства преди всичко върху по-стабилна материална основа – разширен кралски домен (особено успешен вариант в Англия), финансови субсидии – преди всичко от градовете, базата за национално обединение, от регалиите, от васалните територии, от съсловията – посредством въведените държавни данъци, и от успешната външна политика. В политически аспект монархията „събира“ все повече върховни права в свои ръце (*regalia*) и успява да ги реализира спрямо силните си васали и съсловията в контекста на една сакрално и национално центрирана идейна доктрина. Като най-важни предпоставки за нейното материално обогатяване и политическо израстване се оказват следните: авторитетът на кралската институция като свещена и харизматична, пазител и представител на интересите на общността (общото благо на поданиците), върховен суверен и едновременно връх на феодалната пирамида (кралят като пръв сеньор на своите васали); формиране реалните прерогативи на светското управление – *regnum*, като обособена от духовната област – *sacerdotium*, един естествен еволюционен процес, подсилен от конфронтацията между Папството и кралската, респ. имперската власт през XI и XII в.; подкрепата на националната църква в политическо, идейно и организационно отношение (голямото изключение е Германия); налагане принципа на наследствеността над изборния принцип, впоследствие и на примогенитурата (особено успешно във Франция); и най-вече общественият консенсус, реализиран в компромисното поделение на властта между владетел и съловия (съсловно-представителна монархия) от средата на XIII в. нататък, което от своя страна ще предпостави всъщност по-бързата доминация на властовото управление в общественото пространство и неговата по-нататъшна диференциация и институционализация. Не по-малко значение в случая има и личният „при-

нос“ – конкретните качества на управника в условията на неговото време и от гледна точка на собствените му възможности. Средновековната история изобилства с примери за водещата роля на редица монарси при въвеждането на коренни структурни и други промени в обществото, което понякога се оказва неподготвено да ги осъществи, както е случаят с модерните за условията на XIII в. реформи на германския император Фридрих II Щауфен (1212–1250).

Държавно-политическото развитие на Западна Европа през XI–XIII в. се базира – в сравнение с другите, неравномерно развиващи се региони на европейския континент, напр. Източна или Югоизточна Европа – на редица изграждащи се като общи икономически тенденции, например: посевместно налагане на орното земеделие с триполно сеитбообръщение и с употребата на усложнения тежък колесен плуг с конна тяга, както и на мелницата в различните ѝ разновидности, в най-важните области на феодалното производство (според Жак льо Гоф³² това са най-значимите иновационни явления в селското стопанство на Европа след X в.); поява на нови, богати на белтъчини култури като грахови и бобови напр.; налагане системата на едро земевладение като основна производствена (главно зърнопроизводителна) стопанска единица; по-усъвършенствани пътни и речни комуникации, по-ранно развитие на локалните и надлокални търговски отношения във връзка с появата на градовете; активна вътрешна колонизация, съчетана с интензивна обработка на усвоената вече орна земя и др. Тези тенденции още трудно си пробиват път главно поради социални и ментални нагласи на средновековното общество, както посочва същият автор. Освен това, според него, средновековната икономика е обречена в основата си на стагнация, като „препятствията пред икономическия растеж произтичат най-вече от феодалния строй... (който е – б. м., В. Г.) присвояване от сеньориалната класа – църковна и светска – на целия земеделски добавъчен продукт, осигуряван от селската маса“³³. Според Дюби икономическият възход на средновековния Запад, датиран XI–XII в., е само резултат от демографския растеж³⁴, изчислен на трикратно увеличение за западноевропейските страни между 1050–1300 г.

Без да се впускаме в излишни подробности по темата, блестящо изложена от известния френски медиевист в неговия труд „Цивилизацията на средновековния Запад“ (1965), ще отбележим, че в условията на така очертаното противоречиво, съпътствано с огромни трудности развитие на средновековната икономика, нейният „живец“ се корени именно в стимулацията на работната сила в селото и града в условията именно на *еволуиращия* феодален режим, в количественото нарастване и качествено подобрение на производствените сили, което има за крайна цел получаване на свръхпродукт (рентата за феодала, респ. за короната). Няма съмнение, че системата за феодална експлоатация осигурява на сеньориалната класа значителни доходи, но в резултат на това тя се превръща постепенно в стоков консуматор, дори износител на пазара за зърно, и в доходоносен източник за монархията чрез васалната си обвързаност към короната. Икономическите тенденции ще доведат през XII–XIII в. до постепенно намаляване, на места и изчезване на домена, до арендуването на

земя срещу парична рента за феодала и до лично освобождаване на селяните, което ще предпостави бъдещата ориентация на средните и по-малките феодални имения към пазара (тип „фермерско стопанство“ в Англия). По този начин ще се променят основни характеристики на средновековната икономическа и социална система.

През XI–XIII в. феодалните структури, макар и трудно, бележат възходящо развитие и, по уместното определение на Жак льо Гоф, за първи път в историята на Европа се развиват синхронно, т. е. на икономическата система на сеньориалния режим – изолираност, натурализация и експлоатация, отговаря в пълна степен разпокъсването на политическата власт на отделни самостоятелни ядра – т. нар. политически феодализъм. В еволюцията на тези основни структури, според нас, се крият не само негативни, но и положителни импулси за еволюцията на монархията и държавата в Западна Европа. Според някои неклиширани мнения политически стабилитет и единство са постигнати именно там, където европейските страни са минали през „пълния“ феодализъм, какъвто е случаят с Англия и Франция, но не с Италия и Германия. Тук авторите изхождат от следното принципно становище – феодализмът като местна централизирана власт бил една много по-гъвкава в сравнение с предишната каролингска система и по силата на своите специфики се превърнал в модел за държавно управление. Чрез васално-ленните връзки, например, той въвлечал повече хора към (местния) политически живот, формирал в общността съзнание за поданическа и васална вяност, във феодалния двор били създадени местни управленски органи като съдилища, финансово учреждение (курия), местна бюрокрация и съвещателни органи от средата на рицарите, аристокрацията и духовенството (ранна форма на бъдещото съсловно представителство); ленно-васалното и обичайното право се оказали най-важната правна основа на централната власт, с помощта на които тя успяла по-безболезнено да присъедини нови територии към короната, да изведе своята върховна позиция в обществото и т. н.³⁵ Макар че въпросът е доста по-сложен, можем да проверим доказателствеността на тази теория чрез френския и английския модел на държавност.

МОДЕЛИ НА ДЪРЖАВНОСТ В ЗАПАДНА ЕВРОПА

А. ФРЕНСКИЯТ ДЪРЖАВЕН МОДЕЛ XI–XIII В.

Конституирането на френската монархия и изграждането на държавата при династията на Капетингите (987–1328) се приема от специалистите и досега без възражения като класически модел на европейско държавностно и национално развитие. Френският пример показва особено ясно еволюцията от голяма политическа и икономическа разпокъсаност към централизирани структури на управление и държавна организация, осъществена в контекста на развиващата се национална идея – характеристики на държавност в Западна Европа, приети за класически. Факторите за това развитие са от различен характер, но на първо място поставяме ролята на монархическата институция като обединителна сила.

Капетингите започват управлението си, узурпирайки трона на френските Каролинги по силата на историческите обстоятелства (угасване рода на Каролингите със смъртта на малолетния Луи V и избора на херцог Хуго Капет от събранието на аристокрацията през май 987 г. със силната подкрепа на духовенството в лицето на епископа на Лан – Адалберон). С оглед осигуряване на наследствена приемственост (освен по силата на обичайното право, което не я гарантира безусловно) още първите Капетинги продължават започналото при сина на Карл Велики – Луи (Лудвиг) Благочестиви, асоцииране (designation) на наследника приживе. Те добавят към традиционния изборен принцип и към франкската традиция на обхождане на кралството (circuits) още легитимация на властта чрез афиширане на династичен континуитет с предишната династия, което се презентира от общото гробополагане в манастира „Сен Дени“, където са погребани заедно Шарл Плешиви и Хуго Велики Капет, бащата на първия френски крал от 987 г., и включват към идейния си арсенал харизматичността, Божествения произход (следователно и Божествените права на тази династия) и светото миро на св. Ремигий от Реймс като материален трансфер на святост. Каролингската, респ. франкската традиция се култивира особено силно от френските (западнофранкски) владетели като идеен баланс срещу възходяща имперска Германия при Отоните. Това обстоятелство проличава най-добре в историографската традиция на „Сен Дени“, която в средата на XI в. обединява окончателно двата родословни клона, Каролинги и Капетинги. Т. нар. religion royale е идейната спойка между монархия и народ в средновековна Франция. До края на XV в. кралството се приема от всички феодални владетели като „лен на Бога“, т. е. имащо покровителство свише за разлика от другите суверенни европейски монархии.

Изследователите посочват с основание един много важен аспект в утвърждаването на монархическата институция във Франция, липсващ в историята на германската династия: по биологични и други причини Капетингите управляват в непрекъсната кръвна приемственост, с рано утвърдена (след X в.) примогенитура, с доминация на наследствения принцип в управлението спрямо изборния, който не се практикува от владетелите след XI в. И така, между 987 и 1270 г., края на управлението на Луи IX Свети, тронът заемат последователно 9 преки френски наследници, докато в Германия от 919 г., началото на управлението на Саксонската династия, до 1257 г. (междударствието) управляват общо 24 легитимни владетели от 5 династии, без да се броят сърегентите и контраимператорите³⁶.

Развитието на феодалните структури от XI в. нататък, особено възникването на съсловията, обуславя нови условия за съществуване на монархията: тя трябва да се формира като репрезентативна – представляваща народа и трите съсловия – аристокрацията, духовенството и гражданите, да налага граждански мир и да защитава националните интереси. При наличието на малък домени (около Париж и Орлеан) и на вече реално обособена местна власт в лицето на шателените, графовете и херцозите, при усложнената система на васални отношения (васалният институт придобива обществено разпространение и все повече се обвързва с притежание на земя, спрямо която се наслагват различни права на собственост) кралската власт се реализира като върховна инстанция със съответни ор-

гани на управление най-напред в рамките на домена. В случая се проявява една характерна особеност при изграждането на френската държавност: зоната на теоретична (сакрална и пр.) обосновка на властта и зоната на реалното ѝ функциониране не съвпадат. Тя трябва да търси извън домена други начини на обвързване на сепаратните територии към короната. Като най-ефикасен, играещ ролята на правораздавателен механизъм, се оказва васално-ленният институт.

При управлението на Луи VI (1108–1137) кралският двор влиза за първи път в ролята на висша съдебна инстанция за кралството, напр. при феодалните спорове за земя в Аквитания или в гражданската война във Фландрия в началото на Х в. Съветникът на краля, абат Сугерий, в своя вариант на феодалната пирамида (такава се разработва в края на Х в. от средите на духовенството като трипартитна: молещи се, *oratores*, воюващи, *bellatores*, и работещи, *laboratores*) извежда принципа, че кралят е върхът на феодалната стълбица, т. е. е върховен сеньор на своите васали и въз основа на това не може да бъде никому васал³⁷. Поводът за въвеждането на този принцип е встъпването на Капетингите във владение на графство Вексен, собственост на манастира в Сен Дени. Отново по негово време, през 1125 г., се наблюдава първата според историците проява на национално чувство в кралството – когато войските на германския император Хайнрих V нахлуват във Франция. Немалка роля за повишаване авторитета на държавната власт играе движението за „Божи мир“, инициирано от църквата с цел установяване на временен граждански мир при феодалните междусобици и приложено като модел във вътрешната политика на всички френски монарси. Към това обстоятелство короната добавя нови териториални придобивки: Луи VII (1108–1180) и Филип II Огюст (1180–1223) присъединяват големи територии към домена на короната посредством установяване на пряк васалитет при графствата Мен, Поату, Анжу, Тюрен, Бретан и Нормандия. От края на XII в. висшата аристокрация се събира периодично в кралския двор и заедно с краля приема законите, валидни за цялото кралство, а по-късно, с оглед упражняване на контрол върху нея, короната утвърждава института на перовете във Франция по аналогия с Англия. При управлението на Филип II Огюст се утвърждава окончателно примогенитурата – на основата на обичайното и на ленното право едновременно, с което се илюстрира очевидната феодализация на централната власт (моделът „крал сеньор“). Налагането на примогенитурата изхожда и от принципа за неделимост на кралството, следван стриктно от владетелите. От друга страна обаче, полагането на васална клетва (*ligium*) е свидетелство за договорния характер на френското управление. При Филип II Огюст „модерната“ средновековна държава придобива реални очертания: той утвърждава кралското съдопроизводство и праворазпореждане като върховно и суверенно в страната, създава първата централизирана държавна бюрокрация в лицето на кралски служители – префекти, платени управители на провинции, и байли, пътуващи съдии, с право на контрол върху местната администрация. Принципите на управление от публичен характер са въведени най-напред в кралския домен и в пряко подчинените васални територии. Неговите реформи илюстрират тенденцията към „деперсонализация“ на властта – ко-

гато кралската служба все повече се осъзнава като надличностна, като „длъжностна харизма“, несъвпадаща със своя носител. На тази основа и кралството ще се осъзнае като трансперсонална, но все още деифицирана (обожествявана) величина. На държавни служби се издига предимно средната класа, а не аристокрацията, но от друга страна, част от представителите на публичната власт са лични негови служители – васали, което говори за недоизживения частен характер на властта. Неслучайно в „Завещание“-то на Филип II Огюст от 1190 г. проличават двете интенции на държавното управление в средата на XIII в.: от една страна, монархията като представителна и отговорна за общото благо на поданиците институция, управляваща въз основа на обществен консенсус, и, от друга страна – отъждествяването на династията с държавата и акцентиране върху Божествеността на кралството като „лен на Бога“, както и върху прерогативите на владетеля³⁸ (асцедентен и десцедентен аспект на управлението).

В тази насока особено важно е да се посочи голямото значение на обвързаността на политическата практика във Франция с развитието на правната теория през XII и XIII в. в Западна Европа. От началото на XII в. в интелектуалните кръгове на обществото и особено в църковните, университетските и бюргерските среди се разпространява новата правна теория с център университета в Болоня, възраждаща късноримското право (законодателството на император Юстиниан I, 527–564), неизвестно дотогава в Западна Европа. *Corpus Iuris Civilis* (Юстиниановите „*Digesti*“, „*Institutes*“, „*Codex*“ и „*Novellae leges*“) оказва огромно влияние върху средновековното право по отношение на неговото структуриране, принципи и прилагане в практиката, а издадените императорски конституции от Адриан до Теодосий II („*Codex*“) обосновават наново в условията на „монархизираща се“ Европа легитимните и Божествени права на владетеля. Спорът за инвеститура между Папството и Германската империя, започнал с конфликта между Григорий VII и Хайнрих IV през 1077 г., получава широк обществен резонанс в европейските страни, отчасти и в кралство Франция. При Луи VI подобни въпроси се решават безпроблемно в полза на църквата, без това да разруши съюза между църква и династия, но при Филип II Огюст и особено при Филип IV Красиви спорът се подновява отново, за да приключи със създаването на галиканската църква (1438) като „кралска“ църква, т. е. с върховен сюзерен краля. По отношение на формиращото се през XII в. държавно управление в Западна Европа рецепцията на късноримското право инициира създаването на нови представи за върховните права на светската власт (*regalia*), обособени от духовната сфера (*spiritualia*), ускорява процеса на отделяне на общественото от частното право и съответно диференциацията на сферите на управление (изпълнителна, законодателна и съдебна). Тези процеси ще намерят своя завършек при управлението на Филип IV Красиви (1285–1314).

Новата правна теория възражда обаче и предишната „асцедентна“ теория за властта, която в условията на възход на съсловията и възникването на множество демократични и самоуправляващи се структури като университетите, комуните, религиозните братства и гилдиите намира широка обществена подкрепа и рефлектира определено върху теорията и практиката на властта в европейските държави. Под влияние на най-известния пред-

ставител на схоластичната философия и теология през Средновековието – Тома Аквински (1225–1274), който в своите „Summa theologiae“ и „De regimine Principum“ разработва блестящо по нов начин държавната теория³⁹, в европейската научна мисъл навлизат идеите на Аристотел и Цицерон за произхода на държавата. Според възгледите на Тома Аквински държавата възниква по силата на природната, естествената необходимост (абстрактно и небожествено основание) от организация на гражданското общество. Той се спира по-нататък върху въпроса за ролята на властта (дадена от Бога), вижда крайната цел на държавата в дейността ѝ за осъществяване добродетелен живот на гражданите, обосновава правата на индивида от гледна точка на естественото право – организиращият, според него, елемент на обществената организация. Той е първият голям теолог, който извежда легитимността на светската власт от принципа на справедливото управление (късноримската теория) и обосновава в своите възгледи правото за неподчинение на лошия управник: „Над един свободен човек се упражнява власт от страна на друг, когато другият го направлява за негово собствено добро или за общото благо.“⁴⁰ И още: „Ако народът има право да си избере крал и ако този крал злоупотребява тиранично с кралската власт, няма нищо несправедливо в това, обществото да отстрани или възпре този, когото е издигнало..., дори ако преди това народът се е обвързал към него с подчинение.“⁴¹ Подобно на него един век по-късно Жан от Париж, кралски легист при Филип IV Красиви, в своя „Трактат за силата на владетеля и Папството“ ще подчертае отново договорния характер на управлението, базиращо се на разума, убеждението и съгласието на хората⁴². В средата на XIII в. легистът Филип дьо Боманоар определя в своите „Coutumes“, че кралското законодателство трябва да бъде съставено след консултиране със съвета на видните хора в кралството⁴³ и да бъде ориентирано към общественото благо⁴⁴. Тези и други примери илюстрират еволюцията на правното мислене и неговата рецепция в обществената и управленската практика на XI и XII в., конструирането на държавата върху нови начала – Божествени и естественоправни, и въвежда необратимия процес на секуларизация на политическото управление по посока на общонационалните, респ. публично-гражданските му функции, които през XIV в. ще получат по-нататъшна блестяща разработка при Марсилией Падуански (1270–ок. 1342), създателят на теорията за народния суверенитет и за абсолютно автономната и изхождаща единствено от народа светска власт.

Започнатите държавноадминистративни реформи на френските владетели продължават при Луи IX Свети (1226–1270). При неговото управление се реализират окончателно: принципът на общо правораздаване и съдебен контрол в цяла Франция, единна монетна система и държавно-националната идея – Франция като единна територия с един крал и един народ в тяхното неразривно единство. В началото на XIV в. се създава и френският парламент като изразител на съсловните интереси и като баланс, оказал се неефикасен срещу политическите амбиции на внука на св. Луи – Филип IV Красиви. При неговото управление завършва процесът на еволюция на властта към ранен абсолютизъм и на изграждане на държавните институции във Франция. По думите на неговия легист Жан де Бланот „кралят е император в своето царство“, максима всъщност на из-

вестния в цяла Европа коментатор на „Дигестите“ Балдус де Убалдис. Използвайки възможностите на богатия си дом, най-голямото териториално владение в кралството, и политическия си авторитет, Франция се превръща през XIII в. в най-богатата и силна държава на континента – на фона на залязващия престиж на германските Щауфени. Вътрешната спойка между крал, народ и страна ще се прояви в най-продължителната в историята на Франция война – Стогодишната война с Англия (1339–1453), първата „национална“ война на французите в истинския смисъл на думата. Франция навлиза след нея в нов период на своето развитие.

В заключение можем да отбележим, че може би най-характерното за т. нар. френския модел на държавност се състои в обстоятелството, че кралство Франция при управлението на Капетингите се формира като единна национална държава по силата на „обратния“ механизъм – от децентрализация към политическо и териториално единство, и то безнасилствено, поетапно, „събирайки се“. В историческата литература този път на „държавност“ се определя като класически. Териториалният сепаратизъм бива овладян с помощта на редица механизми, сред които най-голямо значение имат изведената в култ концепция за сакралната и върховна кралска власт и институтът на васалитета. По-нататък държавността във Франция се реализира в разделението на единната и едноначална кралска власт между социалните носители – владетел и съловия. Така монархическата институция получава нова обосновка за представителност и легитимност, останала като трайна характеристика на френския държавен модел. Приоритетът на васално-ленните отношения в системата на обществените обвързаности, все още слабият пробив на публичноправните идеи в политическата практика и неизживеният персонален и теократичен характер на властовото управление доказват средновековния, феодален характер на държавната организация във Франция през XI–XIII в., който ще се „доизживее“ в системата на абсолютизма, политическата организация на Новото време.

Б. АНГЛИЙСКИЯТ ДЪРЖАВЕН МОДЕЛ XI–XIII В.

Основите на английската средновековна държавност се полагат по силата на историческите обстоятелства от вършен за Англия и англосаксите фактор – норманската династия, основана при Уилям I Завоевател (1066–1087). Усвоявайки утилитарно особеностите на местната традиция в областта главно на съдопроизводството (централно и местно) и частично на англосаксонското законодателство („Правдата на крал Алфред“ от 890 г.), норманските владетели се облягат в пълна степен на идейните прерогативи на предшествашите ги монарси: свещения характер на кралската институция, при което титлата „гех“ в условията на датска окупация в Североизточна Англия придобила вече народностно и териториално, обединително съдържание (напр. крал Етелстан (924–941) се нарекъл за пръв път в английската история „*imperator Britanniae*“), на традицията на свещеното ръкополагане и миропомазване. Утвърдените при англосаксите принцип на изборна и двуфункционална (по модела на *gex-thiudans*) кралска власт и системата на персонални (васални) отношения, характерни за германс-

ката традиция, оказват определено влияние върху концепцията за държавно управление при норманските монарси, като приоритет при оформянето на властовите функции, според нас, има норманската традиция. Тя внася нови, специфични елементи към варварския тип държавност.

Най-важната особеност на норманската държавна организация, залегнала трайно в държавните устои на Англия през цялото Средновековие, е строго проведената държавна централизация, базираща се на принципа на прекия васалитет „васалът на моя васал е и мой васал“ – принцип, внесен според някои изследователи⁴⁵ от „родна“ Нормандия, но според други от феодална Франция, където по редица причини не е намерил приложение в политическата практика. Норманският тип феодализъм, определен като „монофеодализъм“, се характеризира най-вече с две неща: с пряката васална подчиненост на всеки свободен без изключение (васалната клетва се полага не само от преките васали на краля, но и от подвасалите, т. е. при непряк васалитет) и със задължителното обвързване на васалитета с ленно владение срещу военна служба по силата на принципа „няма земя без сеньор“, внесен според някои автори от Франция. На тази основа той се характеризира като цяло със строга централизация в политическата, социалната и военната сфера, нехарактерни за Франция по това време. Съществуването на васално-ленните отношения при англосаксите улеснява политическата и социална приемственост след завоеванието. По тези причини можем да определим още първия етап на формиране на английската държавност при Уилям Завоевател като „феодален“, имайки предвид преди всичко централизацията на изградената политическа система.

Приемствеността се афишира съвсем съзнателно от новата династия още при възкачването ѝ на трона на английските владетели – при своето миропомазване за крал Уилям I провъзгласява, че приема старите саксонски закони, заклева се да ги спазва и на основата на обичайното „право по кръв“ (като родственик на Ема, майка на предишния владетел Едуард Изповедник) се счита за приемник на англосаксонските крале. Към това недостатъчно силно основание се прибавят още две много важни обосновки на династическата приемственост и легитимност на властта: принципът на асоцииране на наследника (Уилям е посочен изрично за такъв от бездетния крал Едуард) и приемането му от съвета на магнатите при положена взаимна клетва. От друга страна, новият крал добавя към ритуалните нормански поздравии на мястото на васалния поздрав към френския крал трактовката „на негова светлост Уилям, великия и най-светъл крал, коронован от Бога, живот и победа“, в която проличава акцент върху изведената теократизация на властта, включително и стремеж към отъждествяване на кралския с имперския статус (вмъкнатите в традиционния текст приставки „*serrenissimus*“ и „*vita et victoria*“ са част от императорски формулировки⁴⁶). По въпроса за династическата приемственост трябва да се подчертае важното обстоятелство, че след около един век, по-точно при управлението на Хенри II Плантагенет (1154–1189) наследственото право на кралете се извежда не толкова от обичайното, колкото от ленното право – практика и при френското унаследяване⁴⁷.

По този начин още в генезиса на английската средновековна държавност се обосновават като теория и практика на властта двата принципни

аспекта на държавното управление – десцедентен и асцедентен. Според нас, за разлика от френския вариант, тук се проявява относително по-силно вторият аспект. Както показва примерът с френската монархия след 987 г., десцедентният аспект е наложен по силата главно на историческите обстоятелства и най-вече поради слабостта на централната власт, което не се наблюдава в норманска Англия. Създаването на английската държавност започва при подчертано по-силна позиция на монарха още в началото на неговото управление (напр. според данните на първия общоанглийски данъчен регистър „Книгата на страшния съд“ от 1085 г. кралският домен представлява 1/5 от всички земи, 1/4 е за църквата и около 1/2 – за норманската аристокрация), което обяснява факта на „минорно“ афишираната, за разлика от континенталните монарси, харизматичност и Божественост на властта. Предполагаме, че по тази причина норманското управление не може да се определи безрезервно като ранноабсолютно въпреки съществуващите за това индикации (обединението на трите управленски функции в лицето на монарха), както е във франкската традиция. Властта твърде рано пристъпва към прехвърляне на част от тези функции (най-напред в съдебната сфера) върху специализирани органи за управление в кралския двор, един етап на първоначална институционализация на персонална основа. Освен това трябва да се има предвид и обстоятелството, че във васално-ленния институт по принцип е заложен баланс от дефинирани права и задължения между краля и притежателите на земя – аристокрация и духовенство.

Още първите реформи на Уилям I доказват принципа на преобладаващ централизъм в управлението. Кралят управлява кралството като лично владение, но не монополно, а с помощта на Кралски съвет (*curia regis*), негов съвещателен орган в областта на съдебните дела, съставен от едри магнати, преки негови васали – управленски механизъм, създаден на реципрочна основа и ограничаващ абсолютизма на властта. Уилям I създава система на пряко управление на Англия чрез шерифи, кралски длъжностни лица от висок сан – управители на графства и лични негови васали, и на непряко – чрез индивидуални договори с едрите феодали. По-нататъшните мероприятия на новия крал – почти пълното изместване на старата английска аристокрация от новосформираната норманска и създаването на големи, но разпръснати териториални имения на аристокрацията, които тя за разлика от френската владее условно (срещу изпълнение на военна служба) и ненаследствено, съюзът с църквата и реализираните значителни финансови приходи за короната – от поземления данък, съдебните такси и пр., оставят на короната в наследство едно силно централизирано управление с богата материална база. Монархията има силно изявен личен характер, но и подчертани представителни функции, кралят е върховен сюзерен и върховен сенйор едновременно, обществените отношения са изградени приоритетно на васална основа. Освен това при по-близко вглеждане в насоките на неговото управление се установява, че за разлика от френските крале още при първите английски владетели зоната на легитимност и зоната на реализация на властовите функции с малки изключения съвпадат, което е от голямо значение за бъдещето на монархията. По този начин управлението на Уилям I Завоевател подготвя възникването на съсловната

монархия с наследствен и по-силно изявен изборен, респ. договорен характер, което на практика ще забави, по силата и на други конкретни обстоятелства, наследствената династична приемственост. Тя ще се наложи окончателно при Хенри III (1216–1272), а примогенитурата – едва при Ричард II, в края на XIV в. За разлика от Франция и Германия, реформите на Уилям I полагат основата на друг тип феодализъм, при който посредством васално-ленния институт монархията ще създаде по-ранни управленски структури на централно и местно ниво. Неговите реформи – данъчната, реализация на нова, рационална финансова политика, и съдебната – установяването на висша съдебна власт в кралството, се превръщат в образец за следващите поколения управници. При неговия внук Хенри I (1100–1135) се поставя начало на диференциация на службите в кралския двор – създава се финансова администрация по нормански образец, наречена „Шахматна дъска“, която се занимава с общите приходи и разходи на кралството, въвежда се системата на пряк надзор върху местните съдилища чрез пътуващите съдии на краля. Управлението на първия представител от династията на Плантагенетите (1154–1399) – Хенри II, ще реализира набелязаните тенденции в по-нататъшна степен.

Както виждаме, процесът на институционализация на английската държава протича принципно по същия начин, както във Франция, т. е. на базата на специализацията на управленските функции в кралския феодален двор, но много по-динамично и успешно. Обяснението трябва да се търси освен в рано наложения институт на прекрия васалитет, обвързващ териториите много по-тясно към короната, отколкото във Франция, така и в далновидната политика на английските Плантагенети.

При управлението на Хенри II (1154–1189), наречен Законодателя, са проведени важни административни, военни и правни реформи. Значението на монархията нараства осезаемо след големите териториални придобивки във Франция (бракът му с Елеонор, бившата съпруга на Луи VII, му донася Аквитания), освен това той е върховен господар на Ирландия, Шотландия и Уелс. Неслучайно във формулировките на кралската власт се набляга все повече върху Божествеността на монархическата институция (от 1173 г. нататък фразата „крал по Божия милост“ става постоянна част от кралската абвиетура⁴⁸). Реализираният чрез короната „Божий мир“ в страната е доказателство за поетите от монарха задължения на „*rahs et iusticia*“ към поверения му от Бога народ. От тези позиции кралят провежда безпроблемно две важни реформи – военна и правна. Чрез „щитовите пари“ короната комутира военната служба на рицарите в пари, необходими за създаване на постоянна наемна армия. Този акт на властта илюстрира тенденцията към бъдеща промяна в характера на феодалните отношения – васално-ленните връзки постепенно се овеществяват, но не чрез земя, а чрез пари, с което започва преход към нов тип лична връзка и социална йерархия. Тези промени ще трансформират в крайна сметка класическия облик на феодалната класа в Англия (главно на средната и нисша аристокрация и рицарите) в социална категория с нефеодален облик, „джентриите“ на Късното средновековие.

Но най-значима от всички инициативи на Хенри II е правната реформа. За първи път в кралството се въвежда нова юридическа система, из-

градена върху принципа на едно общодържавно и уеднаквено правосъдие с обществен характер, т. е. представено от широки съвещателни органи към краля, действащи като постоянна и надличностна държавна инстанция. Тя ще се превърне в юридическа традиция за английското кралство и ще доведе през XIII в. до нова, рационална правна обосновка на държавата и властта. По-точно при тази реформа, на базата на разширени права на кралския съд и на пътуващите съдии, се укрепва принципът на обвързаност между централното и местното съдопроизводство. По негова инициатива е създадена местна съдебна инстанция, наречена по-късно „голямо жури“ – група от местни хора, съдействащи на шерифите при всякакъв вид престъпления с цел да се доведат до знанието на краля всички граждански дела, особено углавните. По този начин властта привлича по-активно местни хора към участие в кралското правосъдие и реализира гражданската база на съдопроизводството в Англия. По мнението на изследователите най-характерната черта на английската правна система през Средновековието, функционираща в Англия и до днес, е господството в държавното съдопроизводство на обичайното право (*common law*), създадено чрез адаптацията на кралската правна практика към местните обичаи. Този метод позволява да се замени постепено традиционното право с общовалидни в цялата страна норми, изведени на базата на опита и обичая. С оглед на това Хенри II създава през 1178 г. постоянен държавен съд, различен от кралския – един модерен за времето му акт без паралели в европейската история. В същата насока монархията прави пръв сериозен опит да отдели светската от църковната юрисдикция – с постановленията от Кларендон от 1164 г. кралят изисква извършилите углавни престъпления клирици да се съдят и от кралския съд като негови поданици, освен от църковния. Големият конфликт за статута на църковните лица между него и кентърбърийския архиепископ Томас Бекет приключва с успех за църквата. Неуспехът не накърнява общата представа за един справедлив и силен крал, проявяващ ранни претенции за абсолютизъм в държавното ръководство. Илюстрация на тенденцията към абсолютизъм на властта е тезата на английския епископ Ричард Найджъл, написал през 1177–1179 г. ръководство за кралската хазна, в което той застанал зад известната максима на римския юрист от III в. Улпиан: „Волята на принцепса има силата на писан закон“, което според него означавало, че действията на суверените не бива да се порицават от техните поданици⁴⁹.

Проявите на институционализация, рационализация и юридизация на управлението в Англия трябва, според нас, да се разглеждат и в общоевропейски план като аналог на съответните тенденции в другите западноевропейски страни, инициирани от рецепцията на късноримското право (*Corpus Iuris Civilis*) и на каноничното право (*Corpus Gratiani*), които Хенри II очевидно познавал и желал да приложи в своята правна дейност. Не е случаен фактът, че при неговото управление, през 1159 г., излиза първият голям труд през Средновековието – „*Policratus*“, с автор Джон, архиепископ на Солсбъри, разглеждащ въпросите за произхода и същността на държавата и монархията, за отношенията между владетел и народ – теми, продължени в голямото дело на Тома Аквински и Марсилиус от Падуа. В изложената църковно-философска концепция на Джон от Солсбъри⁵⁰, роде-

еща се с други съсловни теории, напр. френската, обществото – *res publica*, е представено антропоморфно (като човешко тяло): владетелят като върховен суверен представлява главата; църквата, на която той е подчинен по християнския закон, представлява душата, най-висшата част на тялото, респ. и на обществото; съсловията – князете, техните служители и васали, вкл. и рицарите – са представени съответно от сърцето; нисшите слоеве – селяни и занаятчи – от нозете на тялото. Владетелят, който получава своята легитимност от църквата, изпълнява Божиите повели за ред и законност в християнското общество, защитава интересите на църквата и на общността. От неговите качества и възгледи зависи функционирането на *res publica*, той е призван да осъществи „*utilitas rei publicae*“, общото благо за всички. При неспазване на своите задължения народът може да свали, дори да убие доказания като тиранин владетел. За да не се допусне това, той е длъжен да спазва справедливия закон. Монархията е институт със свещени функции. Частите на тялото трябва да съществуват по Божие усмотрение във взаимна хармония, те образуват по повелята на „*lex Dei*“ държавата, която има Божествен произход, но, от друга страна, е творение на свободната човешка воля и нейното развитие се определя от човешките „*virtus*“ и „*ratio*“. Този труд, както и други философско-правни съчинения от XI и XII в. илюстрират пробива на една трайна тенденция – господството на правото в политическата теория и практика на европейските владетели. Все повече се търси обосновка, естественоправна или теократична, на монархическата власт и нейните прерогативи. Репецията на римското право в Англия, макар и поставена на заден план поради доминацията на феодалното право, все пак изиграва, според нас, определена роля за проявените през XIII в. тенденции към абсолютизъм, както и за актуализацията на договорната теория. Най-впечатляващ израз на втората тенденция е съставянето на първата английска конституция от 1215 г. – „Великата харта на свободите“. Родена от изострените конфликти между краля и бароните, хартата илюстрира социалния компромис между монархията и съсловията, по-точно между неудачния в своята политика Джон Безземни (1199–1216) и бароните, решава и редица частични проблеми в полза на средната класа (градско съсловие – занаятчи и търговци), рицарите и свободните хора. Без да навлизаме в подробности по отношение на нейното съдържание, ще отбележим, че хартата извежда на преден план не толкова засилената позиция на политическите опоненти на монархията – бароните, колкото идеята за представителство и по-широко участие във властта на всички, „имащи земя от краля“. Според чл. 14: „И за да се създаде общ съвет кралството с цел събирането на данъците и откупуването от военна служба, ние нареждаме да се съберат архиепископите, епископите, абатите, ърловете и големите барони... и чрез шерифите всички други, които държат земя.“⁵¹ Въпреки че ограничава правата на краля в полза на магнатите, хартата на практика не обезсилва монархическата институция. Израз на принципа на ограниченото управление, оттук нататък тя ще въведе политическия компромис в ранг на държавна политика, което ще обуслови устойчивостта на кралската власт в бъдеще.

Че кралската власт се приема безрезервно като суверенна от всички поданици, доказва съдържанието на един трактат от средата на

XIII в. на църковния служител Хенри от Брактън – „За законите и обичаите на Англия“, в който са отразени двата принципа на властта – принципът на ограничението от закона управление и принципът за суверенната власт: „Кралят трябва да бъде подчинен не на хората, а на Бога и на закона, виждайки, че законът е този, който прави краля... Нека кралят въздаде на закона това, което законът му въздава, а именно суверенна власт. Защото там, където суверен е желанието, а не законът, там не може да се каже, че има крал.“⁵² Няколко години след това, между 1258–1264 г., в условията на нова гражданска война, се свиква първият английски парламент (аристокрация, градове, рицари и духовенство), който в ожесточени битки с краля за власт се утвърждава като втори след монарха представителен орган в държавата. При Едуард I (1272–1307) парламентът се структурира в две части – Камара на лордовете и Камара на общините (изграждана всъщност до края на XIV в. с разширено представителство – рицари, градове и заможните хора от селата). В този си състав английският парламент е единствен в Западна Европа. Създаването и дейността му по най-добър начин изразяват съсловно-представителния характер на английската монархия.

При управлението на Едуард I приключва процесът на специализация, респ. на институционализация на държавното (кралско) управление: създадени са обособена правна администрация (постоянен Върховен съд) и администрация по външните дела, т. нар. Канцлерство. Държавните служители са платени и обучени длъжностни лица. Освен това той въвежда практиката на издаване на писани закони – първото постоянно публично законодателство в Англия, успява да подчини Шотландия и Уелс и в най-пълна степен защитава представата за национална и абсолютна английска монархия.

Ако трябва да определим спецификата на английския модел на държавност, бихме посочили следните по-важни особености, изведени спрямо приетия досега за класически френски вариант: създаването на политическата и социалната основа на властта се осъществява чрез еволюция на т. нар. монофеодализъм – система, характеризираща се с приоритет на пряката васална връзка (незадължително обвързана с лен за разлика от Франция), с изначално изведена централизация на политическото и административното управление, съсредоточено еднолично в лицето на монарха. По силата на обичая обаче (англосаксонски, респ. германски) управлението е поделено между социалните носители на власт. Приоритетното налагане на васалния институт след завоеванието обуславя: ранната реализация на двупосочното функциониране на властта – като абсолютна, сакрална и теократична и като договорна и изборна, с превес на втория аспект; персонализацията на властта и управлението, непреодолени характеристики на държавността през целия средновековен период. Монархическата институция се извежда като легитимна преди всичко въз основа на изборността, общото съгласие (обществения консенсус) и наследството по „кръв“, не толкова по силата на дадената ѝ свише харизма и Божественост, а принципът на примогенитурата не играе толкова голяма роля и се налага окончателно един век по-късно от Франция. Божествените пра-

ва и абсолютистките обосновки на кралете се извеждат всъщност реално не при норманската династия (при Капетингите това става по-рано), а по-късно, през XII в. – в условията на усложнено политико-социално развитие, свързано с появата на съсловията и на многослойната феодална йерархия след XI в. – обстоятелства, които поставят пред монархията задачата да поддържа баланса между политическите сили. За разлика от Франция кралската власт в Англия не търси така усилено съюза на градовете и не създава бързо и в такъв обем гражданска (бюргерска) администрация. Развитието на държавната организация обаче се характеризира с по-ранни и по-завършени, отколкото във Франция, тенденции към институционализация и специализация на държавното управление – поради подчертано силното влияние на правните идеи (на обичайното, респ. общодържавното и на римското право) върху практиката на властта, с по-ранен конституционализъм и парламентаризъм и с по-меки форми на абсолютистска политика поради трайно прилагания механизъм на социален консенсус и съществуващия дълг (до XIV в.) период на граждански мир. Може да се каже образно, че в дейността си английските средновековни владетели са поддържали винаги презумпцията, че тяхното кралство в съществуващия си вид е избор на всеки един, живеещ в него – един вечно модерен възглед, с който английската нация и до днес се гордее.

По отношение на националния аспект на държавността ще отбележим, че английското народностно самосъзнание се формира след конституирането на английската държава, през XIII и XIV в. – по-късно в сравнение с Франция и Германия, които като преки териториални, понякога и династически съперници реализират почти перманентни изблици на национализъм и завоевателни стремежи. До края на XIII в. английското кралство се развива възходящо – като една единна територия с оформен народностен и държавен облик. Едва Стогодишната война ще отбележи реалното присъствие на националистически интенции в съзнанието и поведението на англичаните.

V. МОДЕЛЪТ НА ИМПЕРСКА ГЕРМАНИЯ XI–XIII В.

Един изключително интересен, но и сложен за решаване проблем е този за характеристиката на германската държавност. Поради факта, че Германия започва държавното си развитие като кралство и получава, може би повече по случайни обстоятелства имперската титла (след смъртта на Лотар, най-големият внук на Карл Велики, титлата „император“ е прехвърлена под натиска на папата към брат му Шарл Плешиви, владетел на Западнофранкското кралство, и само поради ранната смърт на наследника му тя е дадена на Карл III Дебелия, владетел на Източnofранкското кралство, и предадена впоследствие, пак от папата, на саксонския крал Ото I), в историографията и досега липсва единомислие по въпроса за съчетаването на тези две определения на държавата. Почти без изключение досега се приемаше, че Германия влиза и „остава“ в средновековната, включително и в новата история като империя, възплъщаваща в класическа форма средновековния универсали-

зъм и, според по-старите марксизирани схващания, империализъм⁵³. По-новите изследвания обаче⁵⁴ насочват към по-нивелирано и отговарящо на историческата истина решение. Накратко казано, историците откриват в имперската форма на средновековна Германия принципно аналогични на национално развиващите се европейски държави процеси и тенденции, т. е. те стигат до формулата: „имперска Германия = национална държава на германския народ“. Всъщност това е и наименованието ѝ от края на XV в. – „Свещена Римска империя на германския народ“ (Райхстагът в Регенсбург 1471 г.). Което означава, че историците ще трябва да потърсят най-напред в характеристиките на миналото отговора на въпроса за националния или имперски характер на най-голямата по територия държава на европейския континент. Изследванията на немските специалисти са още в началната си фаза, предстоят да се преодоляват много натрупани и трудно отстъпвани стари схващания. Затова ще акцентираме върху главните характеристики на имперския държавен модел с оглед на изведените критерии в началото на изложението, без да засягаме по-обстойно непроучения достатъчно национален аспект на темата.

Първият съществен момент при анализа на германската средновековна държавност, който веднага се улавя при поглеждане към генеалогията на владетелите, е честата смяна на династии – 24 легитимни владетели от 5 династии за периода 919–1257 г. срещу 9 френски крале от една династия за периода 987–1270 г.(!), липсата на пряка „кръвна“ приемственост по мъжка линия не само между няколко управляващи династии (напр. между Саксонската и Салическата и по-късно при Щауфените), но и в рамките на една династия, напр. при Салическата, и издигането често на контраимператори – факт, характерен само за средновековната история на Германия. При тези, биологично заложили според някои автори⁵⁵ обстоятелства (ранна смърт, относително кратък живот поради голяма психическа натовареност на владетелите и др.) на преден план в държавнообразователния процес излиза следният важен момент: утвърждаването на династическата приемственост протича преди всичко на базата на кръвното родство (а ако то липсва – чрез асоцииране на наследника), посредством подчертаване легитимността на владетеля чрез неговата харизма (по-късно – особено след управлението на Отоните – посредством имперския статус), чрез избора от магнатите и чрез трайна презентация на редица легитимиращи властта символни действия (миропомазване, коронация и *sacrisuitus*, обхождане на кралството). Поради обстоятелството, че коронацията се извършвала в Рим – според традицията от времето на Каролингите, легитимацията на германските владетели чрез папската инвеститура представлява по-особен случай в сравнение с легитимацията при другите европейски крале – тя не изхожда приоритетно от светския владетел, а е двустранно обусловена. Изход се търси и се намира в идеята на Карл Велики (неосъществена за съжаление) за коронация в Аахен или в утвърждаване доминацията на светската над папската власт чрез силна теократизация (реализирана при Щауфените в най-голяма степен) и трансперсонализация на властта (идеята за „*idoneitas*“, надличностна, служебна харизма при Салическата династия).

Погледът към управлението на първата династия – Саксонската (919–1024), показва учудващо много паралели с управлението на първите Капетинги. Като цяло през този период се полагат устоите на германската държава, очертават се основните идейни и конституиращи властта управленски механизми. Отоните представляват, подобно на Капетингите, „кланова“ династия (родът на Людолфингите в Харц). Поради липсата на приемственост от франкските Каролинги (първият представител на династията Хайнрих I, 919–936 г., е асоцииран като наследник от бездетния Конрад I, последният Каролинг по женска линия) историографите от Х в. легитимират властта на сина му, Ото I (936–973), главно чрез подчертаване на родовата харизма. В „История на саксите“ на Видукинд от Корвей е представена като характерна за рода на Людолфингите военната харизма: Ото I победил маджарите при р. Лех през 955 г. и бил провъзгласен поради голямата си победа за император⁵⁶ (императорската титла той получава обаче седем години по-късно, и то от папата). Освен това той е избран за крал по силата и на други обстоятелства, описани в „История на саксите“ – чрез одобрението на аристокрацията на „народа на франките и саксите“, след това – чрез папска инвеститура, и на последно място – от народа: „След това той (архиепископът – б. м., В. Г.) каза на народа: „Виждете, аз ви водя избрания от Бога и дезигнирания преди от могъщия владетел Хайнрих, а сега избран от князете за крал Ото, ако това ви харесва, покажете го, като вдигнете дясната си ръка нагоре..., след което архиепископът отиде с краля, който беше облечен по франкски обичай с тясно прилепнала дреха, зад олтара, където лежах кралските отличителни знаци: мечът..., мантията, жезъла със скиптъра и диадемата“ (короната)⁵⁷. Това съдържателно описание на Видукинд илюстрира и стремежа да се изведе наследствената харизма на Отоните от връзката ѝ с каролингската традиция (гробополагането при Отоните в Аахен също е показателно). Към тази негова обосновка ще добавим друг известен елемент, поддържащ харизматичността на династията – „изтъргуваното“ през 926 г. от бургундския херцог срещу части от Швабия легендарно копие на св. Мавриций, станал личен патрон на династията. Считаме определено, че подчертаната сакралност и харизматичност на властта при първите представители на новата династия се дължи на обстоятелството, че при съществуващите изострени териториални претенции за спорните и гранични Лотарингия и Бургундия родствената обвързаност на Ото I чрез сестра си (съпруга на Луи IV Каролинг) със западнофранкските Каролинги и чрез друга своя сестра (съпруга на Хуго Абата, баща на Хуго Капет) с Капетингите е представлявала реална опасност за владетелите на западнофранкската половина на империята и е предизвикала съответна реакция от тяхна страна, напр. нападението на френския крал Лотар върху Аахен през 978 г. с цел отвоюване на спорна Лотарингия. Чрез брака си с Аделхайд от Бургундия Ото I получава възможност да претендира за Бургундия, която през 1033 г. в по-голямата си част, т. нар. кралство Бургундия – Арелат, преминава към империята, а Лотарингия още от 925–928 г. е станала част от държавата на Отоните. Всъщност с договора в Бон от 921 г. се прави опит да се поделят спорните територии между двете кралства, наименувани в документа „*Francia orientalis*“ и „*Francia occidentalis*“.

Изхождайки от тези данни, както и от сведенията на хронистите от X и XI в. (Видукинд, Бруно от Кверфурт, Лиутпранд, Випо и др.) можем да установим, че държавата на Отоните и на салическите владетели се изживява до XI в. като източнофранкска, франкско-римска или саксонска, но не като общогерманска по характер. Нейните народи, според определението на епископ Лиутпранд от Кремона, пратеник на Ото II в Константинопол през 968 г. във връзка с подготвяната сватба с византийската принцеса Теофано, се идентифицирали като част от франките: те са характеризирани от него като „gens teutonica“ (германски франки) в противовес на другата част на франките – „gens latina“ (латински франки – населението на Западнофранкското кралство)⁵⁸. От друга страна, рядко срещаното през X и XI в. наименование „gens teutonica“, респ. „teutones“ не трябва да се тълкува като синоним на „германски народ“ – т. е. като понятие за надплеменно единство, както считат някои изследователи, а като еквивалент на франкското „theodiscus“, означаващо „принадлежащ към народа“⁵⁹. По-късно, от края на XI в. нататък, това понятие ще се развива и утвърждава все повече като аналог на „общогермански“.

Неоспорима истина представлява фактът, че коронацията на Ото I за император в Рим през 962 г. възражда римския облик на кралството, „империализира“ държавата и поставя начало на италианската политика на източнофранкските владетели – политика със съдбоносно значение за Германия поради разделянето на центъра на политическото управление, трайната зависимост от Папството и негативното влияние върху възможностите за общогерманско единство. Наистина Ото I контрира този момент чрез неосъществения си проект за имперска коронация в Аахен⁶⁰ и най-вече чрез системата на „имперска“ църква, създадена с цел да се обвърже и подчини на короната висшето духовенство – епископи и абати, чрез пряка васална обвързаност и ленно владение и да се превърне в баланс срещу силните херцози. Това е първият значим акт на обвързване между васална служба и лен в политиката на германските крале, тяхна трайна практика през Средновековието. По този начин обаче властта залага една мина в бъдещето, която ще кулминира в политическия сепаратизъм на могъщото духовенство и в спора за инвеститура през XI в. Приемането на имперския статус (*translatio imperii*) според някои автори⁶¹ е пречка и за утвърждаване на наследствената монархия в Германия поради съдържащия се в имперската традиция елемент на изборност на властта. Според нас това мнение е непрецизно, защото именно изборният момент, както видяхме напр. при Англия на Плантагенетите, ще циментира политическото единство в Германия, блокирано от териториалния сепаратизъм. В условията на децентрализираща се държавна власт, при укрепнали политически позиции на князете, една наследствена монархия би предизвикала с „постоянството си“ перманентни граждански войни срещу короната. Силните имперски и централизаторски амбиции на владетелите от Салическата династия и особено от тази на Щауфените неслучайно „изваждат“ на преден план, като начин за манипулация от страна на опозиционните князе и духовенство, феномена на контраимператорите.

Пролемът за рефлексията на имперската идея в историята на Германия не трябва да се анализира еднозначно, и то само в негативен план, както

се прави в повечето случаи. Съвременните проучвания предлагат по-балансираните решения, обосновките ще се доизграждат и по-нататък на базата на нова методика на изследване. Историците наблягат на обстоятелството, че съдържанието на имперската идея се променя през различните исторически етапи, търпи еволюция, различно се възприема и от носителите на държавността – владетел, аристокрация, народ. Счита се, че имперската идея при Каролингите, Отоните и Щауфените, по-късно и при Хабсбургите, реализира различни интенции, защото формира своя пълнеж в условията на различни исторически обстоятелства и въз основа на несъвпадащи владетелски концепции. В резултат на това се наблюдават нюанси в реализацията на зададената ѝ от общността и владетеля историческа функция. По отношение на нейното глобално значение през ранния период на изграждане на държавността в Германия подкрепяме мнението на известния изследовател по тази тема Йоахим Елерс, който счита, че Римската империя трябва да се разглежда като интегрираща държавна рамка, която дава възможност за реализация на два почти успоредно протичащи процеса: на формиране на надплеменно, народностно съзнание в териториите (при „народите“ на сакси, франки, шваби и пр.) и на формиране на общогерманско съзнание (немци, *teutones*) с приоритет, според него, на първата тенденция⁶². Елерс счита, че до XII в. имперската идея е реализирала политическата, а не етническата интеграция на държавата, която се извършвала дотогава главно в княжествата. След XII в. двете посочени тенденции се развили повече синхронно, за да съвпадна през XV в.

Без да изчерпваме темата за идентификацията на ранната германска държава – един нерешен историографски въпрос, ще очертаем облика ѝ при първите две управляващи династии. Подобно на френските и английските владетели, Отоните, а също и кралете от Салическата династия изграждат държавата на персонална основа (лична монархия) посредством васално-ленната връзка, а отгук – и на договорен принцип. Първият избран и съвещателен орган към монарха, Кралският съвет, е съставен от четиримата херцоzi на Германия – лотарингския, швабския, франконския и баварския, които изпълняват наследените от Каролингите управленски длъжности. Държавната власт е неразделена, т. е. трите ѝ основни функции се обединяват в монарха, и сакрализирана. Единствено владетелят като представител на Бога на земята има право да я упражнява в пълна степен. Тя се определя като „бан“ – правото на властта да издава разпореждания и да забранява, според обичайната формулировка на франкските крале, т. е. тя представлява монополно право с елемент на принуда. На практика обаче властта се делегира от краля към частните лица (аристокрация и духовенство) срещу определени задължения – т. е. условно, управлението е поделено по силата на механизма на реципрочната връзка. От друга страна, поради имперската обосновка на властта би трябвало да се прояви по-силно десцендентният аспект на управление, но това положение не се реализира на практика при повечето германски владетели, останали по силата на изборното начало и на редица обективни причини, зависими от волята на териториалните князе. Като френските крале те ще се стремят да компенсират това положение посредством политиката на прекия васалитет, заложена още при Отоните в

лицето на т. нар. васали на короната. Че не са успели в тази насока, проличава от повторните и масирани усилия на последната „имперска“ средновековна династия, Щауфените, да използват института на министериялитета (преки васали на краля, негови държавни служители в административната и военната област, но васално и лично подчинени на епископата и князете) за тази цел. Всъщност министериялитетът, възникнал като институт при управлението на Салическата династия, представлява първата държавна служебна администрация.

Началната институционализация на държавата през X–XI в. се осъществява по същия модел, както в другите две страни, т. е. чрез специализация на управленските длъжности в рамките на домена, респ. и в пряко обвързаните с него територии. Само владетелите от Саксонската династия са се коронясвали с отделна корона, гробополагането се извършвало освен в Аахен, и в Рим (напр. Ото II е погребан в Рим) – факти, които насочват, според нас, към недостатъчно изяснена самоидентификация на династията, което не ни учудва при силния акцент върху римския характер на държавата при Ото III (983–1002). Той е кралят с най-утопични, до Щауфените, имперски възгледи. Женен за византийската принцеса Теофано, инициатор на култа към Карл Велики, той развива идеи за европейска християнска империя (при него се създава национална, но васална към Германия християнска църква в Полша и Унгария), приема напълно византийските титулатура и коронация, строи императорска резиденция в Павия по подобие на Аахен, т. е. по византийски образец. Като абсолютен християнски монарх неговите задължения към народа са „iusticia, misericordia, pietas“ („справедливост, състрадание, благочестие“), целта му – „Renovatio Imperii Romanorum“ („възраждане на Римската империя“), съответно и империята има само един център – Рим⁶³. Тези тенденции намират основателна критика у неговите съвременници. Приемникът му Хайнрих II (1002–1024) прави „завой наляво“, към франкско-римска ориентация. Реален политик с авторитет в Европа, но без наследници. Преместването на гробополагането от Аахен в Бамберг (там е погребан той) символизира идването на власт на нова династия, Салическата (1024–1125), означавала нов етап в имперската политика и в еволюцията на властта.

По-важните аспекти на държавностното развитие през този период са следните: продължава тенденцията към по-нататъшна деификация и авторитаризация на властта в условията на усложнени феодална йерархия и социални отношения, както и поради изострени проблеми с Папството и териториалните князе, създава се министериялитетът като опора на кралската власт – по този начин се пристъпва към по-нататъшно развитие на държавна администрация, доминирана обаче от частния характер на управлението. Династията встъпва във власт по силата отново на избора (поради липса на кръвна приемственост от предишната династия), без да се елиминират наследственото право и дезигнацията (напр. Хайнрих IV асоциира приживе сина си). Гробополагането е съсредоточено в новите епископски центрове Шпайер и Вормс, династията има за личен патрон Божията майка (култово място – Шпайер). Въпреки родството си с династията на Отоните по женска линия, тази династия се обосновава

като самостоятелна (лична монархия), с отделна своя легитимация и презентация. Като негативна тенденция обаче се проявява нарушението на легитимацията чрез появата на контраимператор, избран от князете или като родственик на монарха, или от опозиционна княжеска династия. При Салическата династия се появяват трима контраимператори, а при Щауфените – петима. Според изследователите на този интересен и без европейски паралели феномен причината трябва да се търси в правно обоснованата възможност за това – поради непрецизно нормирания избор и липсата на твърди правила при регентството⁶⁴.

Новият момент по отношение развитието на държавността се състои в създаване на концепцията за „трансперсоналния“ характер на държавата. Според нас появата ѝ е предпоставена от пробива на първите общонационални тенденции в Германия. Биографът на първия салически крал Конрад II (1024–1039), Випо, в „Gesta Chuonradi“ представя своето обяснение на важния за него въпрос – дали със смъртта на даден крал, особено в случай, че той е последен от династията, се прекъсва съществуването и на държавата или не. Както се вижда от текста, Випо е инспириран за въпроса си от разрушаването на Павия, имперската резиденция на Отоните, от местното население. На въпроса на крал Конрад, защо са го направили, италианците обяснили, че след смъртта на Хайнрих II не са имали вече крал, на което владетелят отговаря: „Не можете да отречете, че разрушихте един императорски дворец. И да е мъртъв кралят, то държавата остава, така както и след смъртта на кормчията корабът остава. Тук става въпрос за държавни, а не за частни постройки. Те подлежат на друга висша власт, не на вашата.“⁶⁵ Чрез думите на Випо новата династия презентира своята приемственост и легитимност. Тук се очертава идеята за държавата като различна от своя носител абстрактна величина, идея и на самата монархия, чиито интереси и възгледи изразява Випо. Но концепцията му не произтича от съществуващи рационални, респ. естественоправни представи при него (държавата като естествен еволюционен продукт на природата) – идеите на италианските легисти, а от традиционни теократични възгледи. Избухналият спор за инвеститура в Германия ще доведе европейското съзнание до една лаическа, секуларизирана представа за държавата, обществото и владетеля, ще активизира отделянето на светската от духовната власт, на частното от общественото начало. Така в края на XI в. в Германия се създават предпоставки за по-нататъшна юридизация и институционализация на управлението, а монархията се осъзнава все по-определено като национална, общогерманска. Нека приведем няколко примера в тази насока. Ако известният като пръв крал еретик в Германия – Хайнрих IV (1056–1106), отлъчен от Папството през 1077 г., се титулува в официалните документи като „Rex Francorum et Imperatorum Romanorum“, монахът Ламперт от Херсфелд го определя в своите анали и като „Rex Teutonicorum“ – напълно в духа на принизяващото императора до статуса на крал папско обръщение. В случая Ламперт определя държавата като общогерманска по характер с имперско наименование – идея, застъпена и в друго известно съчинение от XI в. – „Песента на Ано“ (1080), първото историографско произведение на немски език в стихове. В него анонимният автор извежда произхода ѝ от ос-

нованата от Цезар при древните германи монархия (римско-германски континуитет на държавността) и застъпва идеята за целесъобразността от създаване на империя в своето време – заради обединението на народите, т. е. на четирите етноса в Германия, в едно цяло. Имперската форма на „държавата на немците“ той обяснява не просто като приемствена, а като израз на многоетническата характеристика на Германия: императорът владее много кралства (regna), затова се титулува така⁶⁶. Всъщност немалко европейски крале са се афиширали като императори, напр. английският крал Етелстан през 930 г., кастилският крал Алфонсо VII през 1135 г., френският крал Филип IV Красиви – владетели, осъществили супремация над обединени или „освободени“ от тях територии.

Тези и други факти от европейската, вкл. и българската средновековна история (напр. цар Калоян) илюстрират реалността на горепосоченото мнение. В условията на прогресираща национална идентификация и абсолютистки стремежи в европейските държави имперската идея променя някои от своите интенции и се обвързва с националните тежнения. Идващите на трона Щауфени ще реабилитират в пълна степен имперската идея, но след техния крах националноформиращите тенденции постепенно ще се засилят и ще доминират в края на Средновековието. Имперската традиция върви към своя залез: Рудолф I Хабсбургски (1273–1291) и неговият наследник Албрехт не получават имперска коронация в Рим, а само титлата „крал на римляните“; Лудвиг IV Баварски (1314–1347) ще провежда повече домениална, отколкото имперска политика по принципа „всеки император е крал в своята държава“⁶⁷; Сигизмунд (1410–1437), крал на Чехия и германски император, ще бъде първият владетел на немците без стъпка собствена земя в Германия, а Максимилиан I Хабсбург (1493–1519) ще се коронясва не в Рим, а в Триент като „избран римски император“. В края на XV в. Германия се именува „Свещена Римска империя на германския народ“ и т. н.

От гореизложеното може да се направят множество заключения, едно от тях ще бъде изводът за „жилавостта“ на имперската традиция в историята на Германия. Имперската идея ще оцелее и в Новото време поради жизнеността си, дължаща се главно на осъществената в нейните рамки симбиоза между двата компонента: националния и универсалния. Неклиширният и внимателен анализ все повече насочва към тезата, че очевидно не трябва да се взаимоищлючват имперска и народностна идентификация. За специалистите остава особено важен за решаване въпросът за критериите, по които ще могат да се разграничат категориите „Imperator Augustus“ и „rex Francorum et Romanorum“. По-нататъшните проучвания ще родят нови решения по проблема.

В заключение ще се спрем върху реализацията на държавността при династията на Щауфените (1138–1250). Първият Щауфен, Фридрих I Барбароса (1152–1190), наследява редица съдбоносни за държавата пролеми. С оглед на контраудар срещу папската власт, утвърдила се след решението на Вормския конкордат от 1122 г., който решава спора за инвестиатура в полза на папата, Фридрих I обявява през 1157 г. империята си за „свещена“ – „Sacrum Imperium“, т. е. извежда отново на преден план като изконни свещените прерогативи на светската власт, отхвърляйки по този

начин необходимостта от папска инвеститура. В противовес на известните постулати на папа Григорий VII в булата „*Dictatus papae*“ (1075), превърнала се във фундамент на католическите претенции, в която се провъзгласява например, че „само той може да въздига и сваля епископи“ (чл. 3), „само той разполага с императорските отличителни знаци“ (чл. 8), „папата сваля императорите“, „никой не може да упражнява над него съдебна власт“ (чл. 19)⁶⁸, императорът постановява следното: „За управлението на нашата държава съществуват два правни източника, светите закони на императора и доброто обичайно право на нашите предци и бащи... Ние оказваме на нашия баща (папата – б. м., В. Г.) дължимата нему почит; но свободната корона на нашата империя ние разглеждаме единствено като дар от Бога (бенефиций)... и признаваме правото на папата да избира императорите, най-високата чест (за него – б. м., В. Г.); а което остава, е в повече, е зло... В столицата на света (Рим – б. м., В. Г.) Бог е издигнал църквата чрез империята, в столицата на света сега църквата няма да разруши, както ние вярваме, чрез Бога империята.“⁶⁹ И по-нататък: „Императорското величество е поставено от Бога с цел, чрез неговата власт цялата земя да се радва на траен мир, и ние, които Бог е поставил на трона на римската държава, ще обичаме и пазим мира с особено голяма грижа.“⁷⁰

Щауфените наследяват трона по непряка женска линия чрез родство със сестрата на Хайнрих III от Салическата династия. Те са династията с най-много контраимператори – петима, от които – трима – при управлението на Фридрих II. Базата на властта им е Швабия с владения във Франкония и Бавария, по брачна линия. Най-силен техен съперник са Велфите, херцоzi на Бавария и Саксония, родствени – по-точно братовчеди I степен, с Щауфените чрез племенницата на Фридрих I, Агнес. Велфите „излъчват“ след управлението на Филип Швабски, наследил трона след смъртта на „червенобрадия“ император, двама контравладетели, които управляват империята между 1198–1215 г. Фридрих I предприема пет похода в Италия между 1154–1178 г., които завършват с неуспех за него – италианските градове в Северна Италия отхвърлят господството му, и това е последната завоевателна кампания на германските владетели към Италия до края на Средновековието. Неговият голям политически успех е бракът на сина му Хайнрих VI с дъщерята на сицилийския крал – Констанца, от който се ражда последният Щауфен, Фридрих II. С това към империята са присъединени норманските владения в Южна Италия и Сицилия – при Фридрих II Палермо ще стане новият център на империята. В стремеза си да централизира държавата и да създаде финансова опора на външната си политика Фридрих I оповестява ново държавно законодателство, повлиян от успехите на италианската правна наука, с което се стреми да осъществи върховните си права (*regalia*) в съдебната и финансовата област. То обаче не се прилага на практика в Германия, самият той се отказва да го въведе и в Италия. В края на XII в. короната не е могла да предяви претенции дори по отношение на останалите без наследник земи. Като компенсация императорът укрепва института на министриалитета, като дава свободен статус на министриалите. Политиката му към градовете – комуни и техните съюзи е недалновидна – Щауфените не успяват

да спечелят тяхната подкрепа поради липсата на протекция към тях. Фридрих I умира в III кръстоносен поход, оставил в наследство опозицията срещу короната на могъщите князе в Германия и конфликта с Папството и италианците.

Фридрих II (1215–1250) е може би най-„нестандартният“ средновековен германски владетел. При неговото управление достигат до кулминация имперската идея и абсолютистката насока на властта, с неговата смърт си отива последната „класическа“ средновековна монархия. Парадоксът в житейската му съдба се състои във факта, че той дава на Европа най-модерната за времето си конституция, възплъщавайки в нея по оригинален начин своите лични възгледи за управление, но тя не се осъществява на практика и Германия, която би могла при него да създаде друго свое бъдеще, а след неговата смърт отива „назад“ в Средновековието. От амбициозния си баща Хайнрих VI той наследява култа към имперската идея, а от чичо си Филип Швабски, който успява да се ожени за дъщерята на Исак II Ангел – претенции към византийския престол. Идва на трона на римските императори по силата на добро стечение на обстоятелствата: поради малолетието си (бил е на 4 години, когато баща му умира) е изтласкан в управлението от Ото IV Велф и идва на власт най-вече с подкрепата на папа Иннокентий III и на по-голямата част от князете. Легитимността му се базира и на дезигнацията от страна на баща му през 1194 г., направена веднага при раждането му. През 1215 г. е коронясан за крал, а през 1220 г. – за император. Има три брака – с Констанца от Арагон, Йоланта от Йерусалим и Елизабет от Англия, последната му съпруга го дарява с трима синове, първият от които – Хайнрих VII, е контраимператор на баща си през 1220–1235 г. Със смъртта на последния Щауфен, внука му Конрадин, през 1268 г. династията се прекратява по мъжка линия.

Чрез сключения с египетския султан договор (1229) и чрез втория си брак с дъщерята на йерусалимския крал Жан дьо Бриен Фридрих II осъществява мечтата на християнската кръстоносна армия да освободи Йерусалим, обаче същата година е анатемосан от папата заради неуспешното обявяване на похода от 1227 г., когато поради болест войската му не се свиква и той отменя оповестения от папата поход. Анатемосан е втори път – заради „симпатии“ към исляма и ересите, но всъщност защото отнема от папата сюзеренитета над Сардиния. Управлява „*Sacrum Romanum Imperium*“ от Палермо. В Неапол основава през 1224 г. първия средновековен университет по право и медицина в Европа, пише книга за лова на соколи, увлича се много по арабската поезия и според някои съвременници бил превърнал кралския двор в ориенталски харем. Бил много начетен, владеел е отлично шест европейски езика. С кралете на Англия и Франция поддържа относително мирни отношения, в обръщенията си към тях по повод папската анатема Фридрих II се представя като борец за общоевропейско дело – в случая изказва идеята за национален суверенитет, и то много преди папа Климент V да обяви в своя декрет „*Pastoralis cura*“ (1313) концепцията за териториалния суверенитет от гледна точка на суверенните държавни основания. Остава след смъртта си голям брой съчинения и кореспонденция, от които проличава, че е имал радикални идеи за реформиране на църквата, близки според някои до ереста на валденсите. Самият

той е член на ордена на цистерцианците. Ореолът му на Антихрист, но и на освободител на Божия гроб, както и религиозната му толерантност, влизат в канавата на създадения след смъртта му мит за „последния преди Божия съд император“ – реминисценция от учението на йоахимитите за „хилядолетното царство Божие“, епоха на златен мир и благоденствие на народите. Фридрих II се превръща в легендарния император, очакван при всеки национален катаклизъм като възвестител на тези вечни илюзии – напр. при въстанието на Долчино в Италия в началото на XIV в., образът му е много популярен при катарите и валденсите, за него си спомнят и през XV в. във връзка с провалената общоимперска реформа, т. нар. Реформация на император Сигизмунд, както и през XVI в. в навечерието на Селската война в Германия през 1525 г. Най-важното му дело, според нас, е конституцията от Мелфи от 1231 г. Тя представлява първото в Европа систематизирано държавно законодателство, създадено на основата на римското, каноничното, норманското и арабското право. Превесът на късноримските правни норми в нея ни дава основание да приемем, че тя е и първата обща кодификация на Юстиниановото законодателство дотогава в Европа. Конституцията остава валидна в Неапол до 1809 г., в Сицилия – до 1819 г., но не и на германска почва. Пронизана е от силно акцентираната идея на Фридрих II за абсолютна власт, чиято формула, според изследователите, е близка до тази на източния деспотизъм – чрез нея например той въвежда култ към владетеля, счита за светотатство дори обсъждането на неговите закони и решения. Идеята му за монархия изхожда от принципа на висшата Божия и природна справедливост, въплътена в закона и в личността на владетеля, на който всички се подчиняват и който е олицетворение на справедливостта, висш критерий на истината. Негова единствена цел е благоденствието и мирът в държавата: „Съгласно достойнството на властта, която имаме, ние нямаме намерение да търсим толкова полза за себе си (от нея – б. м., В. Г.), колкото за нашите верни (поданици – б. м., В. Г.), защото наша грижа е да имаме богати поданици, и да съхраним държавата ни, като активизираме нашите верни в тяхната собственост. Защото сигурните и подобряващи се условия (на живот – б. м., В. Г.) на поданиците са славата на владетеля.“⁷¹ И по-нататък: „И така, князете на народите, избрани по силата на обстоятелствата и не по-малко чрез Божието прозрение..., които отсъждат относно живота и смъртта, съдбата и службата, както е отсъдено на всеки, които са поставени над народите с цел да изпълнят Божието предопределение и да носят отговорност за управлението си... и по-нататък да пазят народите от външни врагове чрез силата на светския меч... мира между тях и справедливостта.“⁷² За финансовата и стопанската му политика съдим следното по данните от конституцията: той въвежда държавен поземлен данък, търговски данък и данък върху солта, създава с тази цел платена служебна администрация по места, активизира чрез облекчителни мерки (освобождаване от данъци и пр.) производството в селските стопанства. Основаването на университета в Неапол той обосновава по следния начин: „Чрез сока на науката и учеността ние искаме да привлечем много умни и способни... учени мъже искаме в наша служба, за да можем... да им предадем грижата за управлението на държавата.“⁷³ От норманското държавно устройство Фридрих II реципира

следните важни реформи: изготвянето на ленни списъци на всички васали с цел данъчно облагане, които стават образец по-късно за Западна Европа: системата на пряк васалитет в социалните отношения; две държавни канцеларии като висши финансови структури – за доходите на преките и на непреките васали на краля (реализиран факт във Франция при Филип IV Красиви); висша съдебна държавна власт в лицето на юстициария с подчинени нему пътуващи съдии (реформата на Плантагенетите); баюлите (френските байло) като представители на държавната изпълнителна и административна власт; професионална наемна армия. Неговата внезапна смърт през 1250 г. остава държавата вътрешно неукрепнала и разпокъсана. Сметлите му реформи остават фикция и в началото на Новото време за Германия.

Последният исторически парадокс в контекста на казаното дотук е обстоятелството, че германският държавностен модел намира реализация не в империята, а в колонизираниите след XI в. територии – по р. Елба, Заале, Одер и в Прибалтика, вкл. и в херцогство Австрия. В тях се създават, аналогично на западноевропейските реформи, специализирани управленски държавни служби – финансова, съдебна изпълнителна, въвеждат се мерки за утвърждаване върховните държавни права на владетеля, за установяване на централната власт като фактор на реда и мира в териториите, за развитие в тях на парламентаризъм и пр. Осъществяването на посочените реформи през XIII в. в тях се предпоставя в немалка степен и от политиката на последния велик Щауфен, който в своята „*Privilegium in favorem principum*“ от 1231/1232 г. с отказа си от редица основни върховни права, напр. от висша юрисдикция, монетосечене, такси и данъци, строеж на крепости и на градове в полза на князете, полага основите на пълната териториална власт в Германия, чието изграждане приключва с известната „Златна була“ на Карл IV от 1356 г., класически израз на немското многовластие по думите на Фридрих Енгелс. Приключването на процеса на „териториализация“ в Германия предпоставя обаче и завършеност на етногенетичните процеси в княжествата, с което се създават условия за преход към следващия надграждащ етап – формирането на общогерманско политическо и етническо самосъзнание. Съчиненията на първия германски поет сатирик Валтер фон дер Фогелвайде, творил в края на XII в., и трактатът на Александър от Рьос от 1280 г. илюстрират убедително националната компонента на римската идея – за тях Германия е държава на немците с римско наименование⁷⁴. Техните, както и други произведения от епохата на Щауфените насочват изследователите убедително към подобен извод. Не държавната политика на Щауфените, а пробиващите си по естествен начин път национални тежнения стоят в основата на националната идентификация на германския народ – процес, приключил с настъпването на Новото време.

Ако трябва да отбележим накратко най-важните отлики на германския имперски модел през XI–XIII в., бихме посочили следните моменти: държавността в Германия се реализира общо взето като близък аналог на държавностните процеси в Англия и Франция, т. е. тя се изгражда посредством еднакви структурни механизми, най-важните от които са: ролята на монархията за конституирането на държавата, ролята на правото като първи инструмент за контрол и монополно положение на властта, ролята

на социалните носители – аристокрацията, съсловия и народ, за еволюция по посока на ограничен тип управление, ролята на монарха като носител и реализатор на държавнообединителните идеи, особено в началния етап на държавността. Различията спрямо другите варианти на държавностно развитие са следните (Англия и Франция): ролята на имперската идея като контрафактор спрямо процесите на политическа децентрализация, но и като такъв спрямо националните интенции чрез изведения на преден план универсализъм; общогерманското обединяване по модела на „над-граждащите се“ средновековни идентичности: източнофранкска – саксонска, франконска, баварска и пр. – римско/франкска – общогерманска (обратният механизъм при френския модел); силното обвързване и зависимостта на държавностните процеси от конфликта между Папство и империя; компенсацията на конфликта чрез подчертан универсализъм (империализъм) от страна на властта, развитието на националнообединителни тенденции в общността, както и известна еволюция на монархията към нов тип политикоправно мислене и самоидентификация през XIII в., но без видима реализация; подчертаната роля на аристокрацията като обединяващ държавата фактор; възникналите проблеми при самоидентификацията на първите две династии; акцентът върху харизматичния и сакрален, респ. теократичен характер на властта; подчертано персоналният характер на управлението; създаването на лична монархия; преплитането на изборното с наследственото начало с приоритет на първата тенденция – на фона на непрiloжен изцяло принцип на кръвна приемственост поради прекъсване на родовата верига на места: феномени само на династическия континуитет в Германия; изявеното несъвпадане между зоната на сакралност и зоната на функционалност на династията; значително по-бавната институционализация на управлението; ролята на министриалитета като първа държавна администрация; осъществяването на държавността не в центъра, а в „периферията“ на управлението – в Италия, в княжествата или в колонизирани германски територии; приоритетната роля на римското право за развитие на управленските структури и на монополната (абсолютна) власт през XII–XIII в.; липсата на интегративна политика спрямо градовете в Германия; забавената еволюция на народностното самосъзнание; имперската идея като възможност за съчетаване в нейните рамки на универсалния и националния компонент на държавността.

БЕЛЕЖКИ

¹ Салвиан Марсилски. „За божнето управление“ (439 г.) – цит. по: Христоматия по история на средните векове (ХИСВ). Ч. 1. (Съст. М. Йонов, Й. Николов). С., 1975, 40–41.

² Срв. Сиротенко, В. Т. Введение в историю международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI вв. Ч. 2. Пермь, 1976, с. 14 сл.

³ Срв. Frey, E. Zur Synthese römisch-germanischer Elemente bei der Ausbildung des Feudalismus in Mittel-und Westeuropa. Diss. A. Leipzig, 1983.

⁴ Срв. Рущ, М. Ранното западноевропейско Средновековие. – В: История на европейската средновековна цивилизация. Човекът и Средновековието. Книга за учителя. Ч. 1. С., 1994, 279–295; Fossier, R. Le Moyen Age. T. 1. Paris, 1990, p. 497.

⁵ Тойнби, А. Постигание истории. М., 1991, с. 544.

⁶ Литературата по въпроса е обширна, представяме някои от по-важните трудове: Нико-

лов, Й. Увод в общата медиевистика. С., 1994, 161–176; *Mittelalterforschung nach der Wende* 1983 – HZ, Beih. 20, 1995, 3–27, 89–129; *Barthelemy, D. L'ordre seigneurial, Xie–XIIe sc.* Paris, 1990, 5–7, както и особено оспорвания труд на *Reynolds, S. Fiefs and vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted.* Oxford, 1994; *Feudalism – Materialien zur Theorie und Geschichte.* (Hg. v. L. Kuchenbuch, B. Michael.) Fr.f.a.M., Wien, 1977.

⁷ Тук имаме предвид извеждането като определящи на една или няколко характеристики на феодализма: феодализмът като политикоправна система, като система от ленно-васални връзки, като метод за управление и др., при повечето немарксистки школи, които избягват икономическата дефиниция на марксизма.

⁸ *Duby, G. Les feudaux, 980–1075.* – In: *Histoire de la France sous la dir. de G. Duby.* T. 1. Paris, 1987, p. 284.

⁹ Срв. още по въпроса *Бессмертный, Ю. Л. „Феодалная революция X–XI вв.“* – Вопросы истории, 1984, № 1, 52–67.

¹⁰ Срв. *Рущ, М.* Цит. съч., 281–290.

¹¹ Срв. *Fried, Joh. Die Formierung Europas 840–1046.* München, 1991.

¹² Срв. *Sprandel, R. Verfassung und Gesellschaft im Mittelalter.* Paderborn, 1975, както и по-собието *Deutsche Rechtsgeschichte. Ein Studienbuch v. H. Mitteis.* München, 1992, Kap. 1, 23–44.

¹³ Срв. по-подробно *Myers, H. A. Medieval Kingship.* Chicago, 1982, Chapter 1.

¹⁴ Срв. *Тойнби, А.* Цит. съч., с. 553.

¹⁵ По-подробно при *Трубецкой, Е.* Философия християнської теократии в V вв. – Вопросы философии и психологии, 13, 1892, 87–108; 14, 1892, 1–36.

¹⁶ Срв. *Кели, Д. М.* Кратка история на западната теория на правото. С., 1998, 72–73.

¹⁷ Цит. по: ХИСВ. Ч. 1, с. 66.

¹⁸ Пак там, с. 80.

¹⁹ По *Myers, H. A.* Цит. съч., 88–90.

²⁰ Пак там, с. 91.

²¹ Пак там, с. 77.

²² Цит. по: *Кели, Д. М.* Цит. съч., с. 77.

²³ Срв. *Лоран, Т.* Наследството на Каролингите. Нова история на средновековна Франция. Т. 2. С., 1997, 80–81.

²⁴ Пак там, 72–74 сл.

²⁵ Пак там, с. 78.

²⁶ Срв. *Ронин, В. К.* Франки, вестготы, лангобарды в VI–VIII вв.: политические аспекты самосознания. – Одиссей, 1989, с. 64.

²⁷ Добрите изследвания по този въпрос са доста малко; освен Ронин, бихме посочили тематичните сборници на немските и английските историци, напр. *Mittelalterliche nationen – neuzeitliche Nationen. Probleme der Nationenbildung in Europa.* Wiesbaden, 1995; *Concepts of National Identity in the Middle Ages*, by S. Forde etc. Leeds Texts and Monographs. New Series 14, 1995.

²⁸ *Duby, G. Krieger und Bauern. Die Entwicklung von Wirtschaft und Gesellschaft im frühen Mittelalter.* Fr.f.a.M., 1977, p. 116 sq.

²⁹ Пак там, с. 122.

³⁰ Според данните на Джон Ръсел населението на Западна Европа (Англия, Франция и Германия) се е увеличило от 7,5 млн. през 650 г. на 14 млн. през 1000 г. Срв. *Europäische Wirtschaftsgeschichte.* (Hg. v. C. Cipolla). Bd. 1. Stuttgart, New York, 1978, 21.

³¹ Срв. *Бессмертный, Ю. Л.* Цит. съч.

³² *Льо Гоф, Ж.* Цивилизацията на средновековния Запад. С., 1998, с. 234.

³³ Пак там, с. 268.

³⁴ Пак там, с. 266.

³⁵ Срв. популярния труд: *Световните цивилизации. История и култура в 4 тома.* Т. 2. Светът през средните векове. (Съст. Ф. Ралф, Р. Лернър и др.). С., 1998, с. 93.

³⁶ Срв. *Sokop, B. Stammtafel europäischer Herrscherhäuser.* Wien etc., 1993, S. 27, 40.

³⁷ Цит. по: *Calmette, J. Moyen age.* – In: *Textes et documents d'histoire.* T. 2. Paris, 1953, p. 140.

³⁸ Срв. *Pullan, B. Sources for the History of Medieval Europe from the mid – eight to the mid – thirteenth Century.* Oxford, 1966.

³⁹ Срв. *Дачев, Л.* История на политическите и правни учения. Дял I. С., 1999, 129–135.

⁴⁰ Цит. по: *Кели, Д. М.* Цит. съч., с. 93.

⁴¹ Пак там, с. 96.

- ⁴² Пак там.
- ⁴³ Пак там, с. 103.
- ⁴⁴ Пак там, с. 99.
- ⁴⁵ Срв. по въпроса *Haskins, G.* The Normans in European History. New York, 1966, p. 51.
- ⁴⁶ Срв. *Costain, T. B.* The Conquerors. New York, 1949, p. 194.
- ⁴⁷ Срв. *Kammler, K.* Die Feudalmonarchien. Politische und wirtschaftlich-soziale Faktoren ihrer Entwicklung und Funktionsweise. Köln, 1974, p. 207.
- ⁴⁸ Срв. *Haskins, G.* Цит. съч., с. 87.
- ⁴⁹ Цит. по: *Кели, Д. М.* Цит. съч., с. 97.
- ⁵⁰ Срв. *Stürner, W.* Die Gesellschaftsstruktur und ihre Begründung bei Johannes von Salisbury, Thomas von Aquin und Marsilius von Padua. – In: Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters. Stuttgart, 1979, 162–168.
- ⁵¹ Documents illustrating the History of Civilisation in Medieval England (1066–1500). (Ed. by R. T. Davies). New York, London, 1969, p. 116.
- ⁵² Цит. по: *Кели, Д. М.* Цит. съч., с. 98.
- ⁵³ Срв. монографията на *Колесницкий, Н. Ф.* Священная Римская империя – притязания и действительность. М., 1978.
- ⁵⁴ Някои по-важни изследвания по въпроса: цит. по-горе сб. Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen...; особено проучванията на *Йохан Елерс*, събрани в сборника от негови материали: Ausgewählte Aufsätze. (Hg. M. Kitzinger, B. Schneidemüller). – In: Berliner historische Studien. Bd. 21. Berlin, 1996; *Zientara, B.* Frühzeit der europäischen Nationen. Aus d. Poln. Osnabrück, 1997; цит. сб. Concepts of national Identity in the Middle Ages; Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter. Bd. 8. (Hg. v. J. Ehlers). Sigmaringen, 1989; *Schulze, H.* Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München, 1995.
- ⁵⁵ Срв. *Kammler, H.* Цит. съч., с. 189.
- ⁵⁶ *Widukind von Corvey, Res gestae Saxonicae.* – In: Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Bd. 1. Stuttgart, 1995, p. 157.
- ⁵⁷ Пак там, с. 144.
- ⁵⁸ Die Werke Liutprands von Cremona. (Hg. v. J. Becker). Leipzig, 1915, 175–177 sq.
- ⁵⁹ Срв. особено интересното изследване по този въпрос на *Thomas, H.* Das Identitätsproblem der Deutschen im Mittelalter. – In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. Zeitschr.d.Vaterlandes der Geschichtslehrer Deutschlands, Jg. 43, 1992, H. 12, p. 138.
- ⁶⁰ Срв. по въпроса *Erdmann, C.* Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters. Berlin, 1951, 43–51.
- ⁶¹ *Kammler, H.* Цит. съч., с. 123.
- ⁶² *Ehlers, J.* Schriftkultur, Ethnogenese und Nationsbildung in ottonischer Zeit. – In: Ausgewählte Aufsätze, p. 335.
- ⁶³ Цит. по: Deutsche Geschichte. Bd. 1, p. 196.
- ⁶⁴ *Kammler, H.* Цит. съч., с. 140.
- ⁶⁵ Deutsche Geschichte. Bd. 1, 236–237.
- ⁶⁶ По-подр. при *Thomas, H.* Цит. съч., 142–144.
- ⁶⁷ Пак там, с. 151.
- ⁶⁸ Цит. по: Geschichte in Quellen. Mittelalter. (Hg. v. W. Lautemann, M. Schlenke). München, 1969, p. 291.
- ⁶⁹ Цитатът се дава по писмото на немските епископи до папа Адриан IV, написано от тях в началото на 1158 г. като отговор на съответно предишно писмо на папата от декември 1197 г., в което той изказва възмущението си от позорното изхвърляне на папските пратеници от императора при негова аудиенция. Цит. по: *Lautemann, W.* Цит. съч., 403–404.
- ⁷⁰ „Потвърждение от императора на мира с църквата“ от 17. 09. 1177 г. – Пак там, с. 435.
- ⁷¹ Пак там, с. 575.
- ⁷² Пак там, с. 573.
- ⁷³ Пак там, с. 581.
- ⁷⁴ Срв. *Thomas, H.* Цит. съч., 178–150.

ПОЛИТИЧЕСКАТА ИСТОРИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ГЕОРГИ Д. БАЛАСЧЕВ

ИВАЙЛА ПОПОВА, БОЙКА МИХАЙЛОВА

Ивайла Попова, Бойка Михайлова. ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ
БОЛГАРИИ ПЛАЗАМИ ГЕОРГИЯ Д. БАЛАСЧЕВА

Жизнь и творческая деятельность Георгия Димитрова Баласчева являются объектом серьезного интереса для современной болгарской историографии. Будучи в тени других ученых, он остается неизвестным и неисследованным по сей день. Г. Баласчев – один из первых представителей болгарской исторической науки конца XIX – начала XX вв. Его труды охватывают широкий диапазон проблем, касающихся археологии, средневековой болгарской истории, периода османского владычества и т. д. В основном, ученый сосредотачивает свои интересы на вопросах истории раннего болгарского средневековья – протоболгарская и славянская древность, возникновение болгарского государства и языческий период его существования. Критика часто недооценивала научную значимость его трудов, так как Баласчев был невзыскательным к внешней форме своих публикаций. Цель настоящего исследования – рассмотреть и объективно проанализировать творчество Г. Баласчева в его положительных и отрицательных чертах.

Ivayla Popova, Boyka Michaylova. THE POLITICAL HISTORY OF MEDIEVAL BULGARIA
ACCORDING TO GEORGI D. BALASCHEV

The life and the researches of Georgi Dimitrov Balashev are of sufficient interest for modern Bulgarian historiography. Being in the shadows of more prominent historians, he is practically unknown up to now. G. Balashev is among the first representatives of modern Bulgarian historical science from the end of the 19th and the beginning of the 20th c. His researches encircle a broad scope of problems of archaeology, Medieval Bulgarian history, the period of Ottoman domination etc. His interests centered upon the history of early Bulgarian Medieval Ages: the Protobulgarians and the Slavs, the establishment of the Bulgarian Medieval state and the pagan period of its development. Careless about the form of his publications, he is often an object of scientific criticism that underestimates his achievements. This study tries to represent, to analyze and to estimate the scientific publications of G. Balashev.

Георги Баласчев е роден на 10 април 1869 г. в гр. Охрид в семейството на Димитрия Баласчев и Филица Стефова. В личния архив на учения не са запазени други сведения за този най-ранен период от живота му. Ние не знаем как се е породил интересът му към историческата наука. Нямаме данни за професиите на родителите му, което ни пречи да коментираме достоверно факторите, повлияли върху изграждането на личността на бъдещия историк. Запазените до днес документи ни дават сведения, че през юли 1892 г. Баласчев завършва Висшето училище в София – Историко-филологическия факултет. В началото на своята кариера Баласчев има шанс да специализира в чужбина при високо ерудирани учени. Точна датировка на специализациите му е трудно да се направи поради липсата на данни. Със сигурност знаем обаче, че специализира при проф. К. Иречек във Виена, което оказва решаващо влияние върху оформянето му като учен в областта на историята и археологията. След престоя си във Виена е командирован за две години в Руския археологически институт в Цариград, където поддържа контакти с Ф. Успенски. След това продължава научните си занимания в Париж под ръководството на проф. Ш. Дил. В Мюнхен Баласчев попада под влиянието на видния учен византолог – проф. Карл Крумбахер.

Творчеството на Баласчев не представлява хронологически последователен труд върху определен период от българската история, неговите изследвания са отделни статии и студии по частни проблеми от историята. Трудовете му обаче обхващат широк диапазон от въпроси, засягащи археологията, средновековния период, периода на османското владичество, както и проучвания върху културното и църковното ни минало, които стават основа за по-нататъшните исторически изследвания.

Голяма част от научното наследство на Г. Баласчев в областта на медиевистиката се свързва с проучването на проблеми из историята на Ранното средновековие. Трудовете му на пръв поглед създават впечатление на безразборни изследвания върху откъснати един от друг проблеми от прабългарската и славянската древност, създаването на българската държава и езическия период от нейното съществуване. Не бива обаче да забравяме, че Г. Баласчев е един от първите представители на модерната историческа наука. Непосредствено след периода на романтизма можем да посочим само няколко имена на модерни български историци, между които: Спиридон Палаузов (1818–1872), Марин Дринов (1838–1906) и Константин Иречек (1854–1918). Техен наследник в историческата наука е Г. Баласчев.

Липсата на традиция в изучаването на Ранното средновековие обяснява защо ученият не се е насочил към написването на по-мощни трудове. Към това можем да прибавим и небезизвестния спор между В. Златарски и Г. Баласчев, който документално не е потвърден и вероятно става дума за конфликт на личностна основа. Можем обаче с увереност да твърдим, че за лишения от прекалена амбициозност Баласчев е било трудно да излезе от сянката на „Патриарха“ на модерната историческа наука (както не без основание П. Ников нарича Васил Златарски).

Ученик на един от най-големите изследователи на историята на южнославянските народи – К. Иречек, Баласчев се насочва към проучване на пра-

родината на славяните и тяхното разселване до създаването на българската държава. В своя публикация от 1911 г. Баласчев прави подробен историографски обзор на авторите, работили по проблема за прародината на славяните и тяхното движение до заселването им на Балканския полуостров¹. Той разделя мненията на славистите на две основни групи. Според едната прародината на славяните може да бъде локализирана по долното и средното течение на р. Дунав. За представител на това направление в историографията Баласчев посочва С. А. Пич. Втората група историци приемат за прародина на славяните територията между Карпатите и Балтийско море, от една страна, и – от друга, тази между Висла и Среден Дунав. Нейни представители по мнението на автора са Л. Нидерле, П. Милуков.

Друг историографски проблем, засегнат от Баласчев, е къде и как са се разселили славяните и най-вече онзи клон от тях, който се заселва на Балканския полуостров. Ученият различава две направления. Първата група изследователи подкрепя тезата, че славяните са автохтонни жители на Балканския полуостров. В българската историография подобно мнение застъпва Г. С. Раковски, както и един от съвременниците на Баласчев – д-р Г. Ценов. Втората група изследователи, представяна на първо място от немските учени Цайс и Мюленхоф, както и от славянските Погодин, М. Дринов, А. Василев, Ст. Станоевич, Н. П. Кондаков, доказват, че славяните без съмнение са преселници на Балканския полуостров, и то от доста късна епоха. Баласчев цитира мнението на М. Дринов, който смята, че точна датировка за преселването на славяните на полуострова е трудно да се направи поради недостатъчните исторически сведения от онази епоха.

Ученият описва различните течения, породили се в процеса на изследването на славяните, на тяхната прародина, на преселението им и окончателното им заселване на Балканския полуостров. Опитът му да изложи систематично историографската традиция в този дял от историческата наука е един от плюсовете на изследването му. Самият Г. Баласчев посвещава немалка част от трудовете си на този въпрос. Той е един от първите учени, които разглеждат славяните обстойно². Основно изследване по този проблем е проучването му „Новите възгледи върху заселването на Балканския полуостров от словените“³. Използвайки данни от Прокопий Кесарийски (VI в.), Баласчев реконструира историята на славянското заселване на Балканите.

Ученият говори за зачестилите славянски нападения срещу Византия, особено по времето на Юстин II (565–578) и Тиберий II (578–582), които достигат не само до Тракия и Илирия, но и до Гърция. Данни за това черпи от сирийския писател Йоан Ефески (584). Към това време авторът отнася и първата поява на славяните пред гр. Солун.

Славянските нападения по времето на император Маврикий (582–602) и Ираклий (610–641) Баласчев пресъздава по историческото съчинение на Теофилакт Симоката (VII в.), по сведенията на Евагрий Схоластик (VI в.), на хрониста Михаил Сирийски (XII в.), на Павел Дякон и Исидор Севилски (VII в.). За опустошителните набези на „варварите“ в Далмация той намира данни в преписките на папа Григорий I (590–604). Врѣх в съвместните нападения на аварите и славяните, според Баласчев, е нападение-

то над Цариград през 626 г. Данни за това той открива в „Паскалевата хроника“⁴. От представените сведения личи умелата работа на автора с изворови данни, както и голямото разнообразие на използваните източници – византийски светски истории и хроники, църковни истории и латински извори.

Баласчев защитава тезата за обезлюдяването на Балканския полуостров вследствие на варварските нашествия. Това заключение има своите защитници и сред съвременните български медиевисти⁵. Той приема славянското преселение за завършено приблизително към средата на VII в. и смята, че по-късно стават само отделни размествания. По сведения на Теофан Изповедник (IX в.) и Патриарх Никифор (IX в.), които споменават седемте славянски племена около 679 г., Баласчев утвърждава, че най-напред те заселват южния дунавски бряг между р. Дунав и Хем (Стара планина) и „без съмнение, преселени от срещулежащата днешна Влахия“⁶. Тракия все още остава незаселена със славяни. Изключения правят смолянците, които авторът локализира във вътрешната част на Родопите. Един от главните потоци на славянската колонизация достига Македония и по-нататък на юг през Елада до Лакония (племената езерити и милинги).

По свидетелството на Лаоник Халкокондил (XV в.) Баласчев констатира, че потомците на заселилите се в Македония славянски племена през XV в. „говорили отчасти славянски“.

Ученият прави изводите си за интензивността на славянската колонизация и степента на смесването с по-старото население въз основа на промените на античната топографска номенклатура. Неговото мнение е, че най-малко имена от древността се запазват в крайбрежните области на целия полуостров, от Тракия до Кварнеро, а най-малко славянски местни названия възникват в Източна Тракия и Северна Албания. Най-големи промени, според Баласчев, настъпват в топографията на Горна Мизия, във вътрешността на Македония и в Далмация. Тезата си той потвърждава със сравнителен анализ между списъците на градовете и укрепленията, направени от Прокопий Кесарийски (VI в.) и данните на Скилица–Кедрин (XI в.).

Ученият локализира славяните след заселването им на Балканите и контактите им с местното население по следния начин: „Северната половина на Балканския полуостров е населена преимуществено със славяни от повече от 12 столетия насам до линията, която можем да теглим от Антивари през Шкодренското, Охридското и Костурското езеро дори до вратите на Солун. Чрез бавно амалгамиране на слабите остатъци от по-старо илирийско, тракийско и романско население с течение на вековете се е образувала в голямото пространство от изворите на Сава до черноморския бряг при Варна една непрекъсната славянска езикова област. В южната пък половина, в Тесалия, Епир и Елада, славянският елемент е бил по-слаб и полека-лека се е погърчил, отчасти и поалбанчил.“⁷

Баласчев използва единствения му известен източник, датиран приблизително 670–680 г., в който се споменава за числеността на славянската колонизация. Въпросният извор е една география на арменски език. Ученият не е съгласен с разпространеното дотогава мнение в историческата наука, което се приема и днес, че автор на географията е Мойсей Хоренски.

От разгледаните по-горе данни, можем да направим извода за добро познаване на изворовия материал, касаещ ранната история на славяните, както и за сравнително сполучливата му обработка. Г. Баласчев е един от първите учени, които в този ранен период от развитието на модерната българска историческа наука задълбочено и обстойно разглежда колонизацията на Балканския полуостров от славяните и контактите им както с местните племена, така и с Византийската империя. Можем да приемем, че с това свое изследване до известна степен той дава основа за по-нататъшни проучвания по въпроса.

Друг значителен труд на Баласчев е публикуваната през 1902 г. монография „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“. В нея прави опит да изложи основните известия на средновековните писатели, които дават сведения за езическата епоха, най-вече от гледна точка на веществената култура, както сам определя *предмета* на тази своя работа⁸. Налага се да подчертаем, че във въпросното съчинение авторът не се придържа стриктно към проблема, зададен в заглавието. Той допуска донякъде безразборно смесване на теми. В този смисъл можем да се съгласим с критичната статия на Юрдан Трифонов, публикувана през 1904 г.⁹

Трифонов опонира със следните аргументи: „Тя (книгата на Баласчев) се състои от две различни и недобре свързани помежду си съчинения, на които могат да се дадат тия заглавия: 1. Бележки върху веществената култура на славяните и българите, преди те да образуват една държава и 2. История на първите български ханове до Борис... Тия две съчинения авторът е съединил в едно, без да ги отдели, ако не с особени заглавия, към които той се вижда да няма никаква склонност, то поне с някоя черта или с друг подобен знак.“¹⁰ Тези упреци до голяма степен са основателни. Авторът действително е непрецизен към външната форма на трудовете си, което води и до негативни оценки. Ясно доловим недостатък е хаотичността в изложението, както и отклонението от зададената в заглавието тема.

Баласчев приема тезата на историците, работили по този проблем преди него, за образуването на старобългарската държава от два основни етнически елемента. Единият от тях са славянските племена, които още в края на V – началото на VI в. „почнали да навлизат в силно опустошените, северно европейски области от византийската империя и да усядат в Мизия, Тракия, Илирик, Македония и др.“. Другият елемент е „българското войнишко племе“, което се е отделило от волжско-камските българи и се е заселило на територията между реките Днестър, Прут, Дунав и крайбрежието на Черно море – „Огрос“, което значи на техния език „непристъпно или силно укрепено място“¹¹.

Теорията за етническият дуализъм е възприета и от други български учени от онова време. Като пример можем да посочим проф. В. Златарски, който подробно я излага в „История на Българската държава през средните векове“¹². Подобно мнение изказва и днешната българска историография.

В монографията си Баласчев се опира на работилите преди него М. Дринов и К. Иречек. В този смисъл възстановката на славянската

древност преди създаването на държавата не допълва съществено известните факти. Но проучвайки отново вече влезли в научна употреба извори, авторът изследва историята на славяните до образуването на българската държава и изказва своята гледна точка по въпроса. Затова за нас не е без значение мнението на историка, работил в началото на века, когато темата за славяните, поради недостатъчната си разработеност, представлява особен интерес.

В „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ Баласчев разглежда общественото устройство на славянските племена, които живеели на основата на „фамилно родство“ – т. е. задруга. По сведения на Теофилакт Симоката и Прокопий Кесарийски историкът възстановява поминъка на славяните – развито скотовъдство, земеделие, пчеларство, риболов, дърводелство, строителство („на мостове и кораби по Дунав и Сава“), грънчарство и т. н. Той приема тезата на Прокопий, че те са имали неписано законодателство на базата на обичайното право, че са търгували с хора-роби и са познавали желязото, медта, златото и среброто. По данни на Маврикий реконструира военния бит на славяните. Използвайки сведенията на сирийския църковен летописец Йоан Ефески (VI в.), солунският архиепископ Йоан, както и по данни на Ватиканския кодекс, Баласчев стига до заключение, че след установяването на Балканския полуостров славяните са заимствали и изучили военното изкуство на Византия до такава степен, както и самите наследници на римляните¹³. Тази негова теза – за силното византийско влияние и почти пълното заимстване от империята на материални и духовни ценности от страна на славяните, прабългарите и създадената по-късно българска държава, се среща и в други негови разработки. Тези идеи са характерни за българската историография през първите десетилетия на XX в.

В първата част на монографията, която изследва домашния бит на славянските племена, Баласчев посочва, че се основава на съвременни византийски писатели¹⁴. Тук той не извежда, както и в повечето от трудовете си, систематизиран справочен апарат, което безспорно е пропуск в работата му. В хода на изложението си посочва имената на византийските автори, чиято информация използва при реконструкцията на славяния бит.

Наред с проучванията върху заселването на славяните на полуострова през VI–VII в., Баласчев спира вниманието си и на въпрос, останал до известна степен встрани от научния интерес на съвременните му историци. Това е проблемът за славянското племе Βαίουνηται¹⁵. Сведения за това племе авторът черпи от житието на св. Димитър Солунски. Житието, „въпреки че носи профанен характер“, според Баласчев е достатъчно достоверно, за да може да се използва като извор. Ученият представя и анализира подробно мненията на историците, разглеждали преди него проблема за локализацията на това славянско племе и семантиката на името му. Баласчев опровергава съществуващата теория, че местожителството на „баиуните“ е в Епир. По аналогия с други славянски племена, които се наричат по името на местността, която обитават, ученият извежда „баиуните“ от наименованието на планината, реката и местността – Бабуна – и идентифи-

цира племето като срещаното през средните векове бабуни. Тази негова идентификация, макар и да изглежда научнообоснована, не е приета от съвременната българска историческа наука. Днес името на това славянско племе се чете *ваюнити* и то се локализира в Южна Албания и Епир¹⁶.

Разглеждайки научното творчество на Баласчев, ние трябва да се спрем и върху един от най-оспорваните му трудове, носещ заглавието „Най-старата словенска държава на Балканския полуостров през VII и VIII в. и нейният етнически състав“¹⁷. В него авторът подробно изследва съществуването на „най-старата словенска държава“, както и отделя внимание на още два въпроса: първият е: трако-романският елемент в Словения, а вторият: дошли ли са сърбите през VII в. в Словения? Тук изследователят се спира на източния клон от южнославянските племена, наричани „анти и словене“, които към края на V в. заселват освободената от германските племена Дакия, а земята им се нарича Словения. Тези племена в края на VI – началото на VII в. започват да се заселват на десния бряг на р. Дунав в пределите на източноримските провинции – I и II Македония, Дардания, част от Мизия, от Нов Епир и от Тесалия. Баласчев прави езиков анализ на имената на южнославянските племена, като стига до извода, че част от тях са чисто географски понятия (по имена на реки, градове, области) и „не звучат на племенни славянски“. Друга част от имената допуска, че са „на трако-илирийско-романска основа“ – т. е. идват от названията на старото население преди заселването на славяните. Смята освен това, че някои от племената са с чисто „словенски наименования“.

Подкрепя на твърденията си за „най-старата словенска държава“ Баласчев търси в административната структура и общественото устройство на южните славяни. Ученият изказва мнение, че те живеят на множество племена и са управлявани от князе или старейшини, а демократичността на обществения им живот се изразява в разпуснатост, „равносилна на безредие“. Славяните имат общи събрания, на които решават важни въпроси, но „са лишени от обща изпълнителна власт“. Част от южнославянските племена е принудена да признае върховенството на аварския хаганат, друга, на територията между Дунав, Стара планина, Черно море и източните склонове на Родопите, е номинално под върховенството на Източната Римска империя. Само онези от славяните, които населяват земите в средата на полуострова и на югозапад, запазват независимост. Техните територии получили името „Словения“ (Склавиния). Именно тук Баласчев смята, че е създадена най-старата славянска държава на Балканите. „След заселването на южните словени в полуострова, източноримската империя загубила една част от северозападната си територия, която се присъединила към Авария, а друга част в центъра и към югозапад на полуострова, така наречената „Словения“, образувала самостоятелна политическа единица като в състава ѝ влизали и онези словенски племена, които няколко пъти през VII в. и даже през VIII в. се опитвали да превземат гр. Солун.“¹⁸ В тази своя статия Г. Баласчев изказва неправилното твърдение, че заселилите се в централната и югозападната част на полуострова южни славяни изграждат държавна структура. Това негово мнение П. Мутафчиев определя като недоказано¹⁹.

Баласчев твърди, че Византия не сключва официален формален договор с новосъздадената най-стара южнословенска държава, защото империята смята, че „кога и да е било чрез военна сила или посредством изкусни дипломатически преговори, да наложи и върху князете на „Словения“ своята номинална, ако не същинска, върховна власт, както туй се случило да стане по-преди със седемте славянски племена... В следствие на това, а може би и по вътрешна немощ, императорите по неволя търпели „Словения“ в територията си.“²⁰ Според учения обаче императорите не закъсняват с опитите си да подчинят под властта си и независимите князе на „Словения“. Израз на това е походът на Констанс II (642–668), за който Баласчев използва сведения от Прокопий. Византийският писател съобщава, че императорът организира „поход срещу „Склавиния“ и опленил и подчинил много“²¹. Мнението на историка е, че Констанс II „не успял да завладее всички, та да унищожи напълно независимостта на „Словения““²².

Тази политика на Византийската империя, според Баласчев, е продължена и в по-късните столетия. Става въпрос за похода на Юстиниан II (685–695) през 688 г. Императорът обаче не се опитал да навлезе във вътрешността на „Словения“, която остава свободна, а спира до Солун. Другият поход е на император Константин V Копроним (741–775) през 758 г., който „зароби словените в Македония и останалите тури под ръката си“²³. Мнението на Баласчев, че тези походи не довеждат до окончателно подчиняване на славяните в тези територии, е прието в съвременната българска историография. За разлика от това твърдение, навлязло в нашата историография, не може да се приеме гледната точка на Г. Баласчев, че в този период и на базата на данните, с които разполагаме, съществува държавно обединение на славяните в югозападната част на Балканския полуостров.

В монографията си „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ Баласчев спира вниманието си и върху „българските пълчища“. Той прави опит да даде отговор на въпросите – кога те стават известни в Европа и тяхното културно състояние²⁴.

Изяснявайки въпроса за произхода на името „българин“, Баласчев влиза в спор с тезата на И. Шишманов, според когото „българин означава жител по течението на река Волга“²⁵. Ученият отрича верността на твърдението на Шишманов с аргумента, че писателите, които познават българите със същинското им име, наричат р. Волга с друго име.

В статията си „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“ Г. Баласчев, основавайки се на данни от Йосиф Генезий (X в.), Михаил Антиохийски (XII в.) и Лъв Дякон (X в.), изказва тезата, че „българите са получили името си от собственото име *Булгарос*“²⁶.

По сведения на арменския географ Мойсей Хоренски (V в.), Баласчев приема, че българите около 120 г. пр. Хр. населяват Кавказките планини и се наричат Вхъндур-Булгар. Авторът цитира по-нов арменски списък на тази география от края на VII в., в който се изброяват четири български племена – „Купи-Булгар, Дучи-Булгар, Огхондор-Булгар и Чдар-Булгар“, които обитават земите на север от Кавказ. Той обстойно

разглежда идентификацията от предишни изследователи на тези четири племена. Купи-булгар се свързват с р. Кубан, за Дучи-булгар се смята, че името им произхожда от Кочо – наименованието на р. Днепър, Огхондор-булгар се локализируют по р. Волга, а Чдар-булгар – по р. Дон. В тези редове авторът повдига отново спор с проф. В. Н. Златарски, който твърди, че тези четири племена обитават същите територии, където според Теофан и Никифор се намира Кубратова България. Баласчев обаче защитава гледната точка, че това са български племена, останали в Сарматия. Доказателства за това свое мнение ученият намира във въпросната география, чийто автор знае за преселването на Аспаруховите българи на Балканския полуостров, по р. Дунав, на о. Пеуке (Певки).

Баласчев не отрича наличието на Аспарухов аул на о. Певки, в делтата на р. Дунав, но опонира на проф. В. Н. Златарски, че „ордата на Аспарух“ се заселва там. Правейки лингвистичен анализ на гръцките термини и основавайки се на Теофан и Никифор, Баласчев твърди, че Аспаруховите българи, които са цял народ, са се поселили северно от р. Дунав²⁷.

Но нека отново се върнем към текста на „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“. Сведенията на готския историк Йордан (VI в.) дават основание на автора да смята, че българските орди през средата на V в. се намират на северозападния бряг на Черно море. Въз основа на достъпните извори в началото на XX в. Баласчев смята, че името „българин“ се споменава в Европа за първи път от латинския писател Енодий през 478–482 г. Днес се приема, че първото споменаване е в Анонимен римски хронограф от 354 г. Авторът цитира готския историк Йордан, който съобщава, че българите заедно със словените нахлули на Балканите. Успоредно с това той посочва, че Прокопий Кесарийски, говорейки за съвместните нападения на славяните и българите на полуострова, използва името хуни вместо българи. Баласчев смята, че грешката, която допускат Прокопий, а по-късно и Агатиий Миринейски (VI в.) и Менандър (VII в.), се дължи на приликите в начина на воюване и живот на хуните и българите.

Баласчев изрежда годините на българските нападения срещу Византия, съвместно със сродните им „утургури, кутургури и савири“²⁸. Локализира прародината им на север от Балканския полуостров, като по-късно онази част от тях, която воюва и живее с аварите, се заселва в Панония.

Върху нападенията на прабългарите на Балканите Баласчев се спира подробно в статията си „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“. На базата на научно издържан и богат изворов материал („Именник на българските ханове“, каменните надписи, Касиодор, Амиан Марцелин, Малала, Прокопий и др.) авторът проследява набезите на българите към пределите на Византийската империя.

По време на нападенията си на полуострова българите са силно повлияни от византийската култура и военна стратегия. В „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ Баласчев се спира на отношенията им с византийския двор, които по сведения на патриарх Никифор стават все по-близки. Следвайки летописеца Йоан Никиуски (VII в.), ученият съобщава, че един от предшествениците на Кубрат (Баласчев смята, че това е бил Оркан)

е посрещнат тържествено в Цариград заедно със свитата си; той и хората му са покръстени в двора, получават дарове и санове, а самият хан е удостоен с титлата патриций. „Удивително е, пише Баласчев, че нито един от модерните историци не обръща внимание на тези сведения. Това събитие трябва да се счита за твърде важно за нашите основатели на държавата, тъй като още тогава старите българи влезли в роднински връзки с византийския двор и писателя Патриарх Никифор казва, че са ги осиновили чрез приемането на тайнството на кръщението. Значи не е бил Борис първият хан, който е приел християнството, а неговите предшественици през Ираклиевото царуване.“²⁹ Авторът твърди, че Кубрат също е бил възпитан в Цариград по християнски. Тази недостатъчно обоснована теория на Баласчев дава отново повод за критични рецензии. Такава е рецензията на С. Бобчев³⁰. В нея Бобчев изказва мнение, че трудът на Баласчев има и „по форма и по съдържание един повече или по-малко популярен характер“. Смята авторът за „крайно невнимателен“ – „той (Баласчев) не поддържа нийде с научни посочвания и потвърждения, това което той сам държи, че открива за първи път. Неговите позовавания са все наизуст!“³¹

В монографията си „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ авторът влиза в спор с проф. Златарски, като го критикува, че не е успял да намери друг византийски писател освен Никиуски, говорил за връзките на заддунавските българи и Кубрат с Византия. Обвинява го, че не се е досетил за съществуването на заддунавското българско княжество през Ираклиевото царуване. На това се дължи, според Баласчев, грешката на проф. В. Златарски, който търси аварите в Азия, а Кубратовата държава „по бреговете на Меотия и Кофиса“, въпреки изричното свидетелство на „домашния ни източник“³² за съществуването на заддунавското княжество. Тези твърдения на Баласчев за локализацията на „заддунавското българско княжество“³³ и критиката срещу проф. Златарски от гледна точка на съвременната българска историография са неверни³⁴.

В статията си „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“ историкът също разглежда проблема за управлението на хан Кубрат и неговите синове. Баласчев приема сведенията на Теофан за легендарни „както по отношение простора на българската държава при Кубрата, тъй и по отношение раздялата на синовете му“³⁵. Историкът застава на позицията, че за Византия е било добре да подкрепи заддунавска България, която би ѝ помогнала в отблъскването на аварските нападения. Макар да няма сведения за търговски отношения между империята и българите, той си позволява да допусне, че такива все пак са били поддържани. Подобно непотвърдено предположение действително не би могло да има висока научна стойност.

Ученият взема отношение по устройството на заддунавска България. Нейният държавен глава бил „високо просветен християнин“³⁶. Сведения за това не намира в чужди източници, а само в „домашния ни източник“.

Това, което Баласчев подчертава като особено важно, е, че Аспарух дошъл с цял народ. За разлика от М. Дринов, който говори за Аспаруховата дружина като за „твърде малобройна“, и мнението на В. Златар-

ски, че Аспарух идва на Балканите начело на своята орда, възгледът на Баласчев се потвърждава от съвременната ни историческа наука. Тази теза е засегната за първи път в българската историография от Баласчев. Неговата заслуга е, че поставя на обсъждане въпроса за заддунавските българи и тяхната култура. Монографията на Г. Баласчев „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ в своята първа част, засягаща славянските и прабългарски древности, без да е лишена от пропуски и неясноти, представлява интерес поради повдигането на ред неразрешени въпроси в тогавашната наука. Коментирайки творчеството му, ние не можем да отречем достойнствата на тази негова работа.

Проблемите за ранната история на прабългарите Г. Баласчев разглежда и в статията си „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“³⁷. В нея той застъпва тезите, разгледани по-горе в настоящата работа и отново критикува необосновано разсъжденията на проф. В. Златарски.

В статията „Титлите на старобългарските господари“³⁸ Баласчев цитира по латинския писател Енодий (V в.) титлите на старобългарските владетели като „водител или ductor“. Според византийските писатели, без да уточни техните имена, ученият изказва мнението, че „владетелите на разните народи, които населявали сегашната югоизточна част от Европейска Русия, на север от Кавказ са се величаели с титлата Хаган“³⁹. Баласчев допуска, че това е и титлата на българските предводители, които през V и VI в. нахлуват в териториите на Византия. Той смята, че титлата на прабългарите през VI в. е хан с различни разночетения – ган, аган, кан. След изследване на чужди и български извори авторът стига до заключението, че „чисто народната титла на старите язически български господари, както в приазовска България, тъй и в европейската отсам и оттатък Дунав, е била хаган или хан“⁴⁰.

Въпреки някои неточности при тълкуването на извори, при локализацията на прабългарските и славянските племена, някои негови неверни тези и хипотези, касаещи историята на славяни и прабългари до създаването на българската държава, можем да заключим, че със своите разработки Баласчев до известна степен допринася за развитието на младата българска медиевистична наука.

Георги Баласчев разглежда проблема за зараждането и формирането на българската средновековна държава и политическата ѝ история през езическия период от нейното съществуване. Най-напред ще се спрем върху мнението на Баласчев относно образуването на българската държава. Както вече споменахме, българската държава, според учения, е образувана от два разнородни етнически елемента – славяни и българи – т. е. на базата на етнически дуализъм. В статията си „Укрепителните работи на старобългарската войска“, въз основа на „Именник на българските ханове“, той разглежда настаняването на „уногундурите на Исперих“ по долното течение на р. Дунав в края на 60-те години на VII в. Баласчев определя границите на „новото отечество на Испериховите българи“ между Прут, Днестър и Черно море. Тази местност „на езика на старите българи“ носи името *огъл* или *оглос*. Историкут цитира известията на Теофан и Никифор, според ко-

ито тази област е „мъчно достъпна и непревземаема“ (Никифор) и „огълт е бил от всяка страна осигурен и мъчно разбиваем“ (Теофан). Баласчев изказва правилната теза, приета от днешната историография, че *огъл* означава „укрепено или оградено място“. И в това свое изследване ученият опонира на проф. В. Златарски, че Аспарух идва на Балканите не просто начело на орда, а на цял народ. Този негов възглед също се смята днес за верен от гледна точка на съвременните исторически изследвания. Също така критикува Златарски, че „се мъчи да установи с извъртания“, че българите са преминали отсам Дунав преди войната с Константин IV Погонат (668–685), която Баласчев датира 679 г. (по Теофан и Никифор). Самият той смята, че прабългарите преминават Дунав едва след победата си над византийците. В новозавладените земи отсам Дунав, според Баласчев, българите „заварили седемте славянски племена, които поприди признавали върховната власт на Византия“. Тук историкът изказва тезата, че прабългарите на хан Аспарух покоряват тези славянски племена. „Тези племена ханът Исперих подчинил напълно. Той даже по силата на правото за господство над тях се разпореждал с тях, както искал.“⁴¹ Под „разпореждане с тях“ Баласчев има предвид разместванията, които прави Аспарух на славянските племена за охрана на границата. По-интересен е другият проблем – за отношението между прабългарите и славянските племена. Както видяхме от изложеното по-горе, Баласчев смята, че прабългарите подчиняват славяните. Той критикува погрешното тълкуване от проф. Златарски и К. Шкорпил на термина *локтов* (срещан в съчиненията на Теофан и Никифор). Те го превеждат като *договор*, а не *данък*, както счита Баласчев, и стигат до „чудновати заключения за отношението на българите спрямо подчинените им славянски племена“, заключения, които, според автора, са „лишени от научна критика“⁴². Баласчев остро опонира на проф. Златарски относно тезата за федеративния характер на новосъздадената славяно-българска държава, като пише, че тези „некритични твърдения“ противоречат на изворите. Той обвинява проф. В. Златарски, че използва „твърде късните съобщения на Генезия и Михаила Сирийски, които от научната критика са отхвърлени“ и че „пренебрегнал произволно известията на Теофан и Никифор“⁴³. За съжаление, тези твърдения на Г. Баласчев са необосновани и вероятно са плод на личностния конфликт между тях двамата. Потвърждение на този извод можем да открием в „Българско средновековие“ на проф. Иван Дуйчев, където той на с. 11 отбелязва следното: „Баласчев изказва мнение (и то повече поради *spiritus contradictionis* по отношение на проф. В. Златарски), че сведенията на византийските извори (точно Теофан и Никифор) трябва да се тълкуват не в този смисъл, а като указание, че първобългарите са покорили славянските племена и са им наложили *дан*.“⁴⁴ Макар че в нашата историография и до днес все още има спор относно тълкуването на византийския текст и оттам на характера на отношенията между прабългарите и славянските племена, все повече се налага и приема теорията на проф. Златарски за договорните взаимоотношения и федеративния характер на държавата.

За разлика от необоснованите си доводи в опозиция на проф. В. Златарски в „Укрепителните работи на старобългарската войска“, Баласчев във втората част на статията си „Върху държавното и военно устроят-

во на старобългарската държава⁴⁵ много по-аргументирано спори с него по въпроса за отношенията между славяни и прабългари. Той подлага на сериозен анализ термина *лактов*, като на основата на примери от Теофан доказва употребата на това понятие в смисъл на *данък*. По-нататък историкът продължава с аргументирания критически анализ върху други постановки на проф. Златарски. В потвърждение на теорията си за подчиняването на славянските племена от прабългарите Г. Баласчев припомня „стар турски принцип при организирането на държавата“. Според този принцип на завладения с оръжие „инородни племена“ им се опрощава живота, но „ги преустройвали според своите понятия за държава, като се стараели да ги използват в военно и икономическо отношение“⁴⁶. Въз основа на това ученият вижда разместването на славянските племена по границите на новосъздадената българска държава с цел нейната защита, като израз на подчиненото им положение спрямо българите. Това, че славяните воюват заедно с прабългарите срещу Византия, трябва да се обясни, според автора, „като задължение на подчинените словени спрямо българския хан...“⁴⁷.

Нека сега отново се върнем към конкретния текст на „Укрепителните работи на старобългарската войска“, който анализираме. След като разглежда разместването на славянските племена с цел защита на границите на новата държава, Баласчев заявява, че българите остават в „силноукрепената област отатък Дунав в днешна Бесарабия“, която по данни на византийските писатели „получила името Заддунавска България“. Цитирайки „същите писатели“, без да уточнява кои, ученият твърди, че след като „укрепнали и се уголемили“ българите продължават нападенията в съседните византийски области. Баласчев изказва мнението, че това „порастване на българите е станало поради приижданието и на други български племена“, които бягат от хазарско или аварско владичество. Авторът обаче не уточнява кои са тези племена. На основата на по-късни известия той стига до извода, че в състава на българския народ влизат и хунски племена „със своите отделни владетели, архонти, които признавали върховната власт на хана на управляващото уногундурско племе“⁴⁸. За съжаление, ученият не дава никакви конкретни данни и не подкрепя с нищо това свое съждение. По-нататък в тази своя статия Баласчев прави ценни разсъждения относно развитото военно изкуство на прабългарите, „което се подържало от строга дисциплина“. Той много правилно твърди, че „силната пък монархическа власт, която почивала на олигархическа основа, създала им мощна държавна организация“⁴⁹. Авторът достига и до друг верен извод – за влиянието на азиатската култура върху прабългарите и за тюркския им произход, на базата на свидетелства, почерпани от езика и летоброенето им. Тези заключения на историка Баласчев са приносили в младата тогава българска медиевистична наука.

По-голямата част от тази научна разработка заема изследването на „укрепителните работи“ на прабългарите. Много подробно той разглежда различните укрепителни и отбранителни съоръжения на старобългарската държава през ранния период от съществуването ѝ. Първоначално спира вниманието си върху валовете, които разделя на вътрешни и погранични. Към вътрешните ученият включва южнобесарабския вал (от

р. Прут до северозападния бряг на ез. Кундук), който, според него, е северната вътрешна отбранителна линия на Аспаруховата държава. Следват трите добруджански вала, за които Баласчев стига до заключение, че са строени от „старите българи“. Южният от тях е срещу Византия, строен тогава, когато центърът на държавата е оттатък Дунав, а пък северният е строен, когато центърът на държавата е на юг от Дунав. Към пограничните валове авторът отнася бесарабския северен вал, старопланинските валове, тракийския голям вал (Еркесия), а също и западнобългарските валове, които се простират от юг на север между „северните предградия на Стара планина и Дунав“.

По-нататък историкът се спира на укрепените места, най-вече аулите, които разглежда подробно. Той стига до извода за съществуването на множество български аули в Североизточна България, като критикува тезата на проф. Златарски и К. Шкорпил за наличието на старобългарска столица. Г. Баласчев смята, че за столица не може да се говори поне до времето на Симеон – мнение, което не намира потвърждение в изворите и не се приема от българската историография.

Във втората част на своята книга „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ Баласчев разглежда сравнително подробно и до известна степен научнообосновано езическия период от историята на българската държава⁵⁰. От текста на автора обаче не може да се направи ясен извод за края на управлението на хан Аспарух и идването на престола на Тервел. Този пропуск в работата му е отбелязан и в критичния отзив за книгата, дело на Ю. Трифонов⁵¹. Управлението на Тервел е представено добре – спира вниманието си върху похода на Юстиниан II срещу българите и срещу славяните в Македония, помощта, която му оказва българският хан при възвръщането на престола и отплатата на византийския император – титлата кесар, областта Загоре и т. н. Изключение правят някои хронологични неясноти – например липсва дата за сключването на мира между България и Византия през 716 г. За сметка на това обаче клаузите на договора са разгледани с вещина, като се обръща внимание на „економическия характер“ на едната от тях. Този договор, според Баласчев, „ни запознава отчасти с тогавашния успех на България в културно отношение, като ни указва нещо и за нейната държавна уредба“⁵².

Проблемът за управлението на Тервел Г. Баласчев подробно разглежда и в статията си „Българският господар Тервел“⁵³. Това изследване на историята е с по-голяма научна стойност от разработките му в „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“. Тук са използвани справочен апарат и точно цитирани извори. По патриарх Никифор и лексикона Суидас Баласчев се спира на даровете, които са връчени на българския хан от византийския император. След това той поставя въпроса „задоволил ли се е гордият български господар само с оказаните нему почести и поднесените скъпи дарове? Не е ли поискал той и някакво териториално възнаграждение.“⁵⁴ Историкът посочва, че част от византийските автори, Теофан, Никифор, Зонара и др., премълчават този въпрос. Но за сметка на това Лъв Граматик (X в.) и Георги Кедрин (XI в.) „донасят ни, че тогава на Тервел била отстъпена византийска-

та област, която по-после била наречена Загора⁵⁵. В тази своя статия Г. Баласчев правилно отчита грешката у Теофан, че договорът от 716 г. е сключен не при Кормисош, а при хан Тервел. Тук отново спира вниманието си върху четирите клаузи на този договор – за границите, за 30-те литри злато данък от Византия за България, за връщането на политическите бегълци и за търговията. Вярно трактува „економическия характер“ на последната клауза, която урежда „търговските сношения между двете съседни държави“ и отбелязва, че „тази точка била е решително в полза на българите“⁵⁶.

Но нека отново се върнем към книгата му „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“. Ученият изказва мнението за силното византийско влияние, което навлиза в българския двор главно в облеклото и домашния бит на българската аристокрация. Освен това той смята, въз основа на сведения от Теофан, че „в времето на Тервеля държавната хазна се намирала в завидно положение“ и прави извода, че „българският двор, след не цели четирдесет години от установяването си в Мизия, е разполагал вече с огромни средства и е можал да посреща държавните си нужди“⁵⁷.

По-нататък в текста, след като споменава, че не е известна точната дата на смъртта на Тервел, Баласчев изказва своето недоумение от „необяснимите цифри“ в „домашния ни източник“ (отново има предвид „Именника“, но не го посочва изрично). Историкът разглежда кризата в българската държава през VIII в., използвайки данни от Теофан и Никифор, както и „Именник на българските ханове“. Посочени са имената на владетелите и рода, от които произхождат – Кормисош (Вокил), Телец (Угаин), Савин (споменат още и като Сивин), Паган, Цериг (или Телерих), Кардам. Баласчев тук изказва интересната теза за съуправителите – Умар (Вокил) на Паган, както и Токту, отново на Паган. Даже обвинява някои от историците, отново без да цитира имена, че неправилно са разбрали известието на Никифор за Токту като наследник на Паган. Тази негова гледна точка не се споделя от Ю. Трифонов, който отбелязва, че „ако институцията на съуправителство да съществуваше в България, тя трябваше да излезе наяве и в други случаи. Длъжност на автора бе поне да не оставя едно мнение, което подига такъв важен въпрос, без доказателства.“⁵⁸ Авторът търпи критика и в следващото свое съждение, касаещо мира, сключен между Византия и хан Телериг през 773 г. Този договор, според Теофан, е писмен. Това навежда Баласчев на мисълта, че „при Церига българите са заставени от Византия да имат и държавна архива“, и че „гръцката писменост е била наложена на българите от Византия“⁵⁹. Ние не можем да се съгласим с това толкова крайно мнение на учения, още повече, че то не е потвърдено от историческите извори. Употребата на гръцкия език в българската ханска канцелария е необходимост през този период, тъй като това е официалният дипломатически език, чрез който общуват помежду си отделните народи и държави в Европейския югоизток. Това наше мнение намира подкрепа и в критичните отзиви за книгата на Г. Баласчев от С. Бобчев и от Ю. Трифонов⁶⁰. Въпреки тези забележки към текста на автора, могат да се кажат и хубави думи за подробното излагане на съби-

тията по време на вътрешната междоусобица в българската държава. За съжаление, Баласчев тук не се спира върху характера на конфликта, като само отбелязва, че това са „династични раздори“. Прави опит и за нова локализация на областта Березития в Тракия, но без да подкрепи това свое мнение с достатъчно обосновани научни аргументи.

Върху кризата през VIII в. авторът се спира и в статията „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“. Връщайки се отново към тезата си за това, че славяните „не са се намирали в съюзни отношения с българите“, Баласчев отбелязва, че през първата половина на VIII в. не е образувана „славянска партия“, която е водила борба с прабългарите за равноправно участие в държавното управление⁶¹, както счита В. Н. Златарски. В подкрепа на това свое твърдение ученият привежда сведения от руския летописец Нестор, както и от арабски автори, писали през „язическата епоха“.

Изключително обстойно в „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ Баласчев разглежда управлението на хан Крум, на когото отделя близо двадесет страници от своята книга. Не пропуска да отбележи новата политика на българската държава, започнала към началото на IX в., за присъединяването на нови области, населени предимно със славянски племена, която авторът характеризира като „увеличаването на България“. Проследявайки военните операции на българския хан (по данни на Симеон Магистър, Суидас, славянския превод на Манасиевата хроника, каменните надписи и др.), Баласчев отбелязва, че от времето на Крум „България била поставена вече на трайни основи, които ѝ обещавали дълготраен живот и културен напредък“⁶². Историкът стига до верния извод за увеличаване броя на християнското население в държавата в резултат на присъединяването на много нови територии и вземането на пленници. Това според него води до „усилване на материалната култура“.

Ученият, в противоречие с изворите, изказва гледището, че през 811 г. българската столица Плиска не е опустошена от византийския император Никифор I Геник (802–811). Той подкрепя този свой извод с думите: „Византийската войска не могла повече от 100 километра да навлезе в българската територия, тъй като само два-три дена напреднала.“⁶³

Авторът подробно разглежда законодателната дейност на хан Крум, на основата на лексикона Суидас, като заявява, че за разлика от други учени, той не приема тези известия като легендарни. За Баласчев Крум е първият български „преобразувател“ в правосъдието, „той се погрижил да уреди делата по правосъдието, което попреди се раздавало от самия държавен глава“⁶⁴. Ученият смята, че българският хан въвежда институцията на съдиите, за които не знае обаче дали са се ръководели от „писмени закони или обичайни, но за вярване е, че тогава обичайното право е било в сила“⁶⁵. Баласчев изказва и тезата, че Крум е първият реорганизатор във войската⁶⁶. От сведенията на Суидас и Симеон Магистър той стига до извода, че Крум се грижи за превъоръжаването на „българската военна сила“. В тази своя разработка историкът заявява, че „Крум не е бил гонител на християните, както твърдят мнозина от нашите и чуждестранните изследователи“⁶⁷. Той отбелязва, че за едно такова неправилно твърдение няма изворови данни.

Според хронологията на Баласчев след хан Крум на българския престол идва „Цок или Цико, брат на Кръм“. Този извод ученият прави въз основа на данните от пролозите и менология на император Василий II Българоубиец (976–1025)⁶⁸. От гледна точка на днешната българска историческа наука „в продължение на година – година и половина след Крумовата смърт, съществува известна неяснота, която е дала повод за появата на някои противоречиви мнения. Като управители на страната за този период се споменават три лица: Дукум, Цок и Диценг.“⁶⁹ Посочвайки Цок като владетел между Крум и Омуртаг, авторът стига до заключение, че 30-годишният мир с Византия е сключен при Цок, а не при хан Омуртаг, както е прието от съвременната историография. Освен това, той не дава годината на сключване на този договор и смята, че „условието му не ни са известни“⁷⁰. Баласчев разглежда Сюлейманкьойския надпис⁷¹, където се говори за определяне на границите между България и Византия, без да става ясно от текста дали има предвид 30-годишния мир или друг договор. Историкът прави опит да локализира някои от местностите, споменати в надписа, и допълва, че тук се различават „словени“, подчинени на Византия, от тези, които са „навярно поданици на българите“. Подкрепя на тези данни Баласчев открива във „византийските писатели“, които „през първите десетини от IX в. вече ясно различават словените от българите“⁷². С това той подкрепя тезата си, че българите са цял народ, който не подлежи на асимилация от славяните.

По-нататък в монографията Баласчев насочва вниманието си към хан Омуртаг, „синът на Кръма“, който се „явява“ около 820 г. Проследявайки неговото управление, авторът се спира на отношенията му с франките. По повод на тях историкът изказва правилното мнение, че българските владения се простират далеч на северозапад. Още от времето на хан Крум в българската държава „влизали днешните влашки земи, югоизточно Маджарско с Банат и Трансилвания. Така щото северозападната граница на отгатык дунавските български земи имаме основание да я търсим по р. Тиса.“⁷³ Изследвайки проблемите с франките относно границите, ученият отбелязва, че „има основания, които ни дават право да твърдим че по-голямата част от молдавските земи, както и Бесарабия, ... са се намидали вътре в пределите на българското ханство“⁷⁴. В следващите редове Баласчев изказва вярната теза, от гледна точка на днешната историография, за неподлежащия на съмнение факт, че българите „са владеели земите далеч към Карпатските планини“. За автора обаче „остава тъмно“ дали тези земи не са покорени още от хан Крум. По-нататък, на базата на „същите франкски анали“ (без отново да уточнява кой е използваният извор), историкът намира известия, които потвърждават съществуването на „Дакийска България“. Той защитава утвърденото днес мнение за важното „економическо“ значение на тези земи, богати на солни и сребърни рудници.

След като подлага на анализ надписа върху колоната от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, Баласчев апострофира „някои историци“, които на основата на това известие допускат, че „уж през управлението на Омъртаг е била преместена старата българска столица към Дунава по някакви си уж политически съображения“⁷⁵. Тук историкът изказва вярното твърдение, че е нормално българските владетели както

Крум, така и Омуртаг да имат повече от един „палат“. В тези съждения на автора откриваме противоречие с гореизказаното негово мнение, че българите нямат столица до времето на Симеон.

В следващите редове от „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“ ученият отново критикува проф. Златарски, пишейки, че „не е вярно също, че Кръм трябвало да се счита за родоначалник на нова българска династия, както един наш писвач се е изразил. По този въпрос не съществуват абсолютно никакви данни; така щото на тази мисъл може да се гледа като чиста измислица, която си остава за сметка на съчинителя й.“⁷⁶ Този начин на полемика със Златарски се отхвърля от Ю. Трифонов в критичния му отзив за книгата на Баласчев с думите: „Г-на Златарски авторът повечето нарича „писвач“ и се отнася към неговите мнения с такова високомерие и пренебрежение, което с нищо не може да се извини, толкова повече, че сам той на някои места явно се ползва от неговите трудове. Такъв начин на полемика ние се виждаме длъжни да осъдим, без всякакви резерви.“⁷⁷

Макар едно такова изследване да има за цел да се отбележат положителните и приносните моменти в работата на Г. Баласчев, с нежелание трябва да се съгласим със забележките, изказани от Ю. Трифонов. Вероятно съществуващият сериозен личностен конфликт на тези двама учени до известна степен пречи за по-високото качество на направените от Баласчев изследвания върху средновековната българска история.

Важен е изводът на Баласчев, изведен въз основа на византийските автори, че след като няма споменавания за македонски славяни след Крумовите войни, може да се допусне, че „някои земи от струмските словени още от тогава трябва да са се присъединили към българското ханство“⁷⁸.

За разлика от времето на Крум, има изворови данни, даващи информация за гонения на християните при хан Омуртаг. Баласчев отново използва сведения от пролозите и менология на Василий Българоубиец, подкрепящи горното твърдение.

Като наследник на Омуртаг, управлявал до 830–831 г., историкът посочва хан Маламир, използвайки като извор каменните надписи и житието на 15-те Тивериопулски мъченици. В житието се повдига въпросът за престолонаследието, тъй като Омуртаг не е наследен от най-големия си син Енравота, който според някои автори е християнин. По този проблем Баласчев отново полемизира със Златарски, обвинявайки го в неправилно тълкуване на изворите. Самият Баласчев смята, заявявайки с увереност, че „има основание да се вярва, че и между българите бил в сила обичай, по-сетне закон, подобен на старословенския, щото при изборът на вожда да не се пренебрегват способните членове от родът, който държел властта“⁷⁹. Това мнение на историка има своето основание в нашата средновековна история, тъй като се срещат и други случаи, в които след като прекият наследник не води желаната политика, е лишен от престола и заменен с по-млад представител на владетелското семейство (например Владимир Расате и Симеон). Все пак в съвременната българска историография се приема мнението на проф. Златарски, че Енравота е лишен от престолонаследие поради опасността от проникване на християнството в българската държава.

Баласчев изказва правилното съждение, че „християнството в България можем да отнесем към културните заимствания от Византия“⁸⁰. Авторът вярно отнася проникването на християнството първоначално сред прабългарската аристокрация и чак след това сред народа. Взаимоотношенията на българската държава с империята са подготвяли почвата за разпространението на новата религия. Ученият категорично отхвърля влиянието на славянското население върху прабългарската аристокрация – мнение, което ние не можем да приемем.

Във връзка с управлението на хан Маламир Баласчев заключава, че „освен споменатото, както и строго гонение на християните, друго особено важно събитие не знаем да се е случило“⁸¹.

По-нататък в този свой труд ученият схематично разглежда властта на хан Пресиан, споменавайки за тригодишната война между българи и сърби по Константин Багренородни. Пак по същия извор Баласчев пише, че синът на Пресиан, Богорис, наследява българския престол. Използвайки данни от Фулденските анали, той говори за пратеничеството през 845 г. до Людовик Немски, което предполага, че е информирало владетеля за смяната на престола. Без да цитира конкретен източник, прави верния извод, че до покръстването Борис е зает с „войни с всичките си съседи“⁸².

Баласчев отбелязва, че към средата на IX в. изтича срокът на 30-годишния мирен договор с Византия. Според него, цитирайки сведенията на Георги Монах (IX в.), „по това време трябва да се е извършил и походът на Борис срещу Солун, и който съставлява епизод от историята за разпространението на България в „княжението словенско“⁸³. От гледна точка на днешната българска историография тук Баласчев допуска хронологическа неточност, тъй като е прието, че този поход е осъществен по времето на хан Пресиан. От друга страна обаче, авторът правилно отбелязва продължението на политиката на българските владетели за присъединяването на нови земи, населени със славянски племена.

По-нататък в работата си Баласчев разглежда проблема за взаимоотношенията на българския владетел с Немското кралство и Великоморавия – договорът на Борис с княз Ростислав, войната и последвалия мир с Людовик Немски.

В края на тази своя книга ученият се спира на значението на славяните в българската държава. Той смята, че „усилването на славянския елемент в ханството ни при Бориса, стигало твърде големи размери и от тогаз туй население трябва да е започнало да влияе на държавната наредба“⁸⁴. Мнението на Баласчев е, че славяните приемат „името на завоевателите“, успяват да ги „пословеният“ и заедно с тях се сливат в „една народна маса“⁸⁵.

* * *

В следващите редове от настоящата работа ще насочим вниманието си към някои други проблеми, разгледани от Г. Баласчев – за „Титлите на старобългарските господари“, както и въпросите за държавния строй, наследяването на властта, вътрешните и външните боляри и т. н., изследвани в „Заемаването върховната власт у старите българи“⁸⁶.

Баласчев излага гледната точка, че прабългарските владетели още преди появата си на Балканския полуостров носят титлата *хан* или *хаган*. Той защитава възгледа, че езическите българи още преди идването си на Балканите „са били достигнали до такава културна степен на развитието си, щото не могли вече да си представят държавата без върховен господар или кан“⁸⁷. Използвайки старобългарските каменни надписи, Баласчев говори за титлата на Омуртаг *κῶνος υβιγῆ*⁸⁸. След като прави подробен езиков анализ, историкът достига до заключението, че *ювиги* е от куманско-тюркски произход със значение *велик* (най-велик). Тезата, че *хан ювиги* означава *велик хан*, е приета в днешната историография, с което се доказва правилността в разсъжденията на Баласчев. По-нататък в статията⁸⁹ авторът отбелязва, че византийските писатели употребяват за българските владетели от езическия период на държавата титлите *κύριος* – господар, *αρχὼν* – предводител, *ρῆς* – княз, *βασιλεὺς* – цясар. За тези данни той използва свидетелства на Теофан, Никифор, Продължителя на Теофан и хрониката на Скилица-Кедрин (XI в.). Последните автори, които са писали „след като българските господари са се титулували „*василевс* – цясар“, затова употребяват титлата *василевс* и за езическия период.

Върху сановите и титлите в българската държава Баласчев се спира и в монографията си „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“. На с. 69 той отбелязва, че „от разказа на Борисовите пратеници до папата научаваме, че болярите са се наричали *primates*; те са се делили на велики (*maiores*, *мегали* у Багрянородни) и на средни, т. е. по-долни (*mediocres*). Имало и долна класа *minores*, която съответства на простия народ.“ В „Заемането върховната власт у старите българи“ Баласчев отбелязва, че „изглежда представителите на родовете“, засвидетелствани в „Именника“ и надписите, са „съставлявали болярското съсловие“. По-видните представители на това съсловие са „великите боляри“, като шест от тях участват във висшия държавен съвет. Историкът разглежда „вътрешни и външни боляри“, излагайки мнението си, че вътрешните са тези, които са в ханския аул, т. е. в двора на българския владетел, а външните – са във външните области на държавата. В тази своя статия ученият споменава, че съществува по-долна класа от болярската – богаините, а богатур е почетно звание. По-подробно по този въпрос той работи в монографията си „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“, където прави задълбочен езиков и семантичен анализ на тези прабългарски санове, подчертавайки тюркския им произход.

В следващите редове от монографията си историкът засяга и други висши държавни чинове и титли – таркан (който според него идва по ред веднага след хана), колу-таркан, кампа-кан и т. н. От гледна точка на съвременните исторически изследвания Баласчев правилно тълкува ролята на таркана във военната администрация на държавата. Споменава, цитирайки Константин Багренородни, че прабългарският наследник на трона се титулува канарти-кан. Ученият отбелязва, че „изглежда като че ли синовете на великия кан са носили титлите кан и таркан. Подир иде титлата

комит.“⁹⁰ До тези изводи Баласчев стига, използвайки като извор каменните надписи от времето на Омуртаг, Маламир и Борис.

По отношение на държавното устройство и в статията „Заемаването на върховната власт у старите българи“ историкът отново защитава тезата си, че държавното управление е „строго монархическо, а държавният строй е бил чисто аристократически“. Тук той разглежда и наличието на общо събрание у прабългарите. По известия на Теофан той посочва, че българите свикват *конвент*, т. е. общо събрание на родовете, с основна задача – да обсъжда важни държавни дела⁹¹. За този елемент от държавното устройство на българската държава под формата *коменд* Баласчев говори и в монографията си „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“, когато става въпрос за управлението на хан Паган⁹².

В разработката си „Заемаването на върховната власт у старите българи“ Баласчев изказва мението за прабългарския народ като състоящ се от множество родове или племена (φυλαί, γένη), но не посочва точно откъде черпи тези сведения. На основата на изворови данни от „Именника“ и каменните надписи историкът изброява и прабългарските родове, създали династии – Дуло, Ерми, Вокил, Угаин. В тази връзка той констатира, че върховната власт се наследява или въз основа на индивидуален принцип, или на колективен. „Владетелската династия от родът Дуло е дала легендарните Авитохол, Ирник, и историческите Орган, Курт (Кубрат), Безмер, които управлявали отчасти Дунав в *Черноморска България*. Аспарух, който приижда на страну Дуная, Тервел, Севар, и пр. владетели до Балкана. В лицето на всички тези старобългарски господари изглежда, че е застъпено индивидуалното начало.“⁹³ Според Баласчев колективният принцип в управлението се появява след смъртта на Кубрат, когато той разделя властта между петимата си синове.

В статията си „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“ по отношение на държавния строй на прабългарите Баласчев отбелязва, че е „важно да се знаят отношенията спрямо словените, които били заварени от прабългарите в Мизия“. Отново набляга на доказателства, според него, факт, че седемте славянски племена признават върховната власт на прабългарите, като споменава, че крепостите на Малка Скития и Мизия са населени с „местните тракийски остатъци, които били християни с гръко-римска култура“⁹⁴. Третата част на тази статия е посветена на „Военната наредба на старите българи в язическо време“⁹⁵. В нея Баласчев обръща внимание върху начина на воюване на българите и тяхната военна организация. На основата на изворови данни, почерпани от каменните надписи и византийските писатели, авторът достига до заключението, че „понеже българите се причисляват към скитските народи, то естествено ще трябва да приемем, че и те си служили със същата военна организация, както аварите, турците и тям подобните народи“⁹⁶. Историкът смята, че племенният строй на прабългарите предвижда „отделен началник за всяка племенна дружина, а те били много“. Използвайки Стратегикона на Псевдо-Маврикий, ученият твърди, че това, което е характерно за аварите, „смело може да се припише и на българите“. Подобно на славянските племена, Баласчев заявява, че и прабългарите си слу-

жат с военни хитрости (по Прокопий). В следващите редове на разглежданото изследване ученият се спира подробно на въоръжението на войската, отбелязвайки факта, че прабългарите воюват изключително на коне, но разполагат и с пехота.

Направеният анализ на изследванията на Баласчев върху създаването и езическия период от историята на българската държава налага няколко основни извода. Баласчев е един от малкото български историци за времето си, които дават по-цялостна картина на езическия период. Неговият принос за съвременната българска историческа наука е тезата му, изказана в началото на нашия век, че Аспаруховите прабългари са цял народ, а не малобройна дружина. Критичните бележки, които могат да се отпратят, касаят неправилното цитиране на извори, неточното им тълкуване, което води до хронологични и фактологични грешки. Въпреки че в повечето от своите разработки Баласчев не аргументира научно издържано своите възгледи, в част от тях (например „Българският господар Тервел“ и „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“) той с необходимата ерудираност доказва правотата на изводите си.

Разработките на Г. Баласчев върху политическата история от християнския период представляват малка част от изследванията му върху Българското средновековие. Това са отделни проучвания без хронологична последователност, посветени на конкретни моменти и владетели от периода IX–XIII в.

Една от ценните работи на Баласчев върху християнския период от съществуването на средновековната българска държава е изследването му за българо-византийските войни при Симеон⁹⁷. Въз основа на сведения от житието на св. Мария Нова, съпоставени с данни от писмата на патриарх Николай Мистик и Роман Лакапин до българския владетел, ученият достига до нови изводи относно историята на българо-византийските отношения при Симеон и границите на държавата на югоизток през X в.

След като излага съдържанието на житието, Баласчев се спира върху времето на съставянето му, като прави опит за локализация на някои от селищата, споменати в този извор. След направения анализ историкът достига до извода, че житието на св. Мария Нова е написано или по времето на „езическите нашествия“ (т. е. маджарските) в Тракия – 934–967 г., или в мирно време – т. е. преди похода на Светослав и Цимисий срещу България. Най-важната част от работата е „Исторически и хронологически коментар“. В нея Баласчев проследява разволя на събитията между България и Византия при управлението на Симеон. Той акцентира върху съобщението в житието за превземането на гр. Виза след петгодишна обсада. Основавайки се на данните от писмата на Н. Мистик и Р. Лакапин, Баласчев смята, че до 921 г. Симеон разрушава всичко по пътя си в Тракия, без да обръща внимание на крепостите. Чак от 921 г. нататък българският владетел се заема с превземането на византийските укрепени градове в Тракия. Потвърждение за това историкът намира в писмата на Н. Мистик и Р. Лакапин, писани след 924 г., от които става ясно, че Симеон вече владее множество крепости в Тракия. Така, според Баласчев, се доказва съобщението от житието за дългогодишната обсада на Виза. Можем да направим извода, че историкът се предоверява на един срав-

нително легендарен извор, какъвто обикновено представлява житийната литература, тъй като звучи недостоверно обсада на крепост да се проточи половин десетилетие. По-нататък Баласчев се спира на проблема за „всего запада“ на Византийската империя. Той опонира на мнението на проф. Златарски, който, според Баласчев, свързва този израз с Далматинското крайбрежие или със сръбските земи. За Баласчев изразът означава Тракия, която в този момент е била обект на българско завоевание. Тезата си ученият потвърждава със свидетелства на Константин Багренородни и Георги Кедрин, от които ясно личи, че за тях Византийският запад е тема Тракия⁹⁸. И първото писмо на Роман Лакапин до Симеон отново доказва неговото заключение – „не си мисли, че разорявайки целия запад и взимайки в плен неговите жители, по този начин можеш да се наречеш василевс на ромеите“. Тези думи на Лакапин удостоверяват факта, че Симеон след 925 г. владее „целия запад“, т. е. византийската тема Тракия, за която по-рано Николай Мистик пише на Симеон, че се намира под властта на ромеите.

Интересна е идентификацията на Баласчев относно срещаното се във въпросното писмо на Лакапин до Симеон наименование на византийска крепост, превзета от българския владетел. Става въпрос за Дористолон. Историкът не е съгласен с възприетото отъждествяване от проф. Златарски и други учени на Дористолон с Доростол, т. е. Дръстър в Мизия. Аргументите на Баласчев се основават върху сериозен анализ на различни извори, между които епархийски и епископски списъци. От тях той извежда идентификацията на споменатата крепост с Родостол (Дристу), намиращ се в провинция Хемимонт (по поречието на р. Тунджа, между Стара планина и Странджа). Същият е бил под юрисдикцията на патриаршията в Константинопол. Макар че трудно можем да са съгласим с наименованието, дадено от Баласчев за крепостта, достоверно изглежда твърдението му за локализацията на въпросния Дористолон в Тракия.

Интересът на Г. Баласчев е провокиран и от историята на българската държава след завладяването на нейната североизточна част от Йоан Цимисхий. Подобно на останалите български историци от началото на нашия век, Баласчев смята, че през X в. в Македония се създава независима българска държава⁹⁹. Той свързва нейната поява с дейността на комитопулите – Давид, Мойсей, Арон и Самуил. Подобно на проф. Златарски и съвременното тълкуване, историкът приема, че „се е появила тетрархия“. Според него братята се обявяват за независими владетели и поделят териториите помежду си по следния начин: за Давид – Югозападна Македония; за Мойсей – районите с център Струмица; за Арон – земите около Средец; за Самуил – „северните области на царството с крепостите Скопие, Велес, Хтеатово, Призрен, Липлян, Раш, Ниш, Видин, Браничево, Белград, Срем и пр.“. В академичното издание на „История на България“¹⁰⁰ по-скоро се възприемат вижданията на Баласчев относно това териториално деление, отколкото тези на проф. Златарски¹⁰¹.

Основен труд на Баласчев върху тази проблематика е монографията му „Българите през последните десетгодишнини на X век“¹⁰². В тази своя работа авторът проследява историческия развой на събитията от 967 г. до края на X в. В десетте глави на книгата ученият разглежда всички поз-

нати извори за периода с цел правилна реконструкция на взаимоотношенията българи – византийци – руси. Това е една от малкото работи на Баласчев, за които можем да кажем, че използваният от него справочен апарат е строго издържан в научно отношение. Остава обаче въпросът за правилното тълкуване на изворите. Интересно е отношението на историка към личността на цар Петър. То до голяма степен е негативно, тъй като Баласчев смята, че царят е бил наивен и религиозен повече; отколкото е било необходимо в този исторически момент, изискващ решителни действия. Тази негативна оценка вече е преодоляна в съвременната българска медиевистика. Баласчев и тук разглежда въпроса за комитопулите, създатели, според него, на независима българска държава в Македония, където цари „четверовластие“. Този свой възглед (за „Западното българско царство“) авторът базира на тезата си за „независимата словенска държава“ (VII, VIII в.), върху която се спряхме по-горе в настоящата работа. Ученият защитава мнението, че още от самото начало на въстанието в Македония Давид е „венчан цар“, каквито са и другите комитопули. С това Баласчев опонира на проф. Златарски, цитирайки мнението му, че „в 993 г. Самуил все още не бил цар, а само след смъртта на Романа той бил прогласен за такъв“¹⁰³. Днешната българска историческа наука споделя казаното от проф. Златарски и не приема мнението на историка, обект на настоящото изследване. В тази връзка невярно е и твърдението на Баласчев, че четиримата братя не са се смятали за заместници на „царпетровите синове до завръщането им в България“. Аргументите му са, че „в историята досега няма пример, който да установи, че десетгодишни върховни владетели са отстъпили властта си доброволно на друг, или са я понижили в своя вреда, без да са били заставени да постъпят тъй под натиска на грубата сила или поради душевна или телесна немощ“¹⁰⁴. Мнението на Баласчев е, че Роман е приет за „царсуправител“ от комитопулите. От гледна точка на съвременните изследвания и анализ на изворите, след завръщането на Роман от Византия, той е провъзгласен за български цар, а Самуил става негов пръв пълководец. Така се доказва приемствеността между старата българска държава и новата власт, установена първоначално в западните български земи, а след 976 г. – във възобновената и обединена българска държава. „Пълната лоялност на Самуил към представителите на българската династия и издигането на Роман за български цар потвърждават непрекъснатата държавна линия, осъществявана чрез запазване на наследствените права на Симеоновата династия на българския престол.“¹⁰⁵

Интересна е трактовката на Баласчев относно първия поход на Василий II срещу София и „поражението му в „българския проход“ (986 година)“. Чрез анализ на изворовите данни (Лъв Дякон, Скилица-Кедрин, Яхия Антиохийски и др.) историкът стига до някои нови за времето му изводи: пътят, по който преминава византийската войска, не е през Ихтиманския проход – Траянови врата, а през Момина клисура – Сулудервент, където на връщане е разбита; когато Василий II обсажда София, тримата български царе (Самуил, Роман и Арон) пристигнали на помощ на обсадените; когато Василий отстъпва от София, българите им пресекли пътя при Момина баня. Тази трактовка на историята е напълно отхвърлена в

критичната статия на П. Мутафчиев, в която той научнообосновано отрича възгледите на Баласчев¹⁰⁶. В съвременната ни медиевистика поражението на византийския император Василий II през 986 г. станало в прохода Траянови врата. Относно споменатите от Михаил Деволски Арон и Роман се приема, че вероятно се касае за Ароновия син Иван Владислав и Самуиловия син Гаврил Радомир, известен още като Симеон Роман¹⁰⁷.

В рецензията на П. Мутафчиев разглежданата работа на Г. Баласчев е определена като отличаваща се „със своята безсистемност и разхвърляност“, с наличието на „груби грешки“ и неправилно тълкуване на извори. Въпреки че младият тогава университетски професор до известна степен е прав, не бихме могли да се съгласим с тази толкова остра критика. Това е едно от малкото проучвания на Баласчев, което не би могло да се характеризира като хаотично и безсистемно. Напротив, книгата му е добре структурирана и последователна в своята хронология, изворите са цитирани с необходимата коректност, посочени са издания и точни страници. Що се отнася до тълкуването на източниците, някои данни от тях са обект на спор и в съвременната ни историческа наука.

Изследване на Баласчев върху историята на Второто българско царство е „Великият цар Асен II владетел на гр. Солун (1230–1241 г.)“¹⁰⁸. Преразказвайки изворите, без да ги цитира точно, Баласчев прави преглед на политиката на цар Йоан Асен II по отношение на българските съседи. Историкът правилно отчита ролята на династическите бракове в дипломатията на българския владетел. На основата на анализ на надписа от църквата „Св. Четиридесет мъченици“, Дубровнишката грамота на Йоан Асен II, житието на св. Петка от патриарх Евтимий и други извори, ученият стига до заключението, че град Солун е подчинен от българите през 1230 г. Доказателство за това той намира и в титлата „деспот“, възприета от Мануил Ангел Комнин. Баласчев утвърждава, че тази титла говори в „полза на подчинеността му на българския цар, в чиято държава се намирали и други деспоти, които също тъй управлявали обширни територии от българското царство“¹⁰⁹. Днешната българска медиевистика споделя становището на Баласчев, че голяма част от епирските територии са присъединени към България и Йоан Асен II упражнява влияние в Солун чрез своя зет Мануил.

В изследването си за „Титлите на старобългарските господари“ Баласчев се спира и върху титулатурата на владетелите от християнския период. За Борис ученият споменава, че е титулуван от византийските писатели „архонт“, „архигос“, „хегемон“. Симеон също е бил първоначално „архонт“. Използвайки писмата на Н. Мистик и Р. Лакапин като извор, Баласчев отбелязва, че през 924 г. (по време на срещата между Симеон и Лакапин) „се извършило официалното прокламиране на царската му титла“. Ученият отбелязва, че официалното признаване от страна на ромеите на титлата „василевс“ – т. е. „цар на българите“, става при управлението на Петър¹¹⁰. По-нататък в тази своя статия авторът на базата на грамота на Василий II отбелязва, че както Петър, така и Самуил се титулуват „царе на България“. Историкът прави преглед и на старобългарските известия – пространното житие на св. св. Кирил и Методий, Йоан Екзарх и др., в които се срещат титлите „княз“ за Борис и Симеон, както и „ця-

сар“ (или съкратената форма „цар“) за Симеон, Петър и т. н. Разглеждайки титлите на владетелите от Второто българско царство, Баласчев отбелязва употребата на „цар и самодържец всем българом и гръком“ за Петър, Асен, според домашни извори, и „цар“ – според византийските автори – Никита Хониат (XII в.) и Георги Акрополит (XIII в.). Правилно се спира подробно на титлата „гех“, дадена на Калоян от папа Инокентий III (1198–1216), споменавайки като извор писмата на папата, в които българският владетел е наричан „гех Bulgarorum et Blasorum“. Опирайки се на Калояновите писма до папата, изследователят отчита факта, че Калоян предпочита да се подписва *imperator*. В бележка към основния текст Баласчев съвсем на място споменава, че „титлата крал у българите не била никак в употребление за българските господари. Кралската титла види се стояла малко по-доле... Тъй че ако в историко-литературно отношение и да не съществувала разлика в достойнството на *цар* и *крал*, но в политическо е имало незначителна разлика. Титлата *цар* или *василевс* съдържа и понятието *господар-владетел* и на *чужди народности*.“¹¹¹ Относно Йоан Асен II, цитирайки търновския надпис от 1230 г., историкът отбелязва, че той се титулува освен „цар“, „още и самодържец, т. е. император“. Тук не можем да се съгласим с автора на статията, който смесва двете понятия: василевс – император = цар с автократор = самодържец. В следващите страници от тази своя работа ученият насочва вниманието си към титлите на останалите български владетели до падането на държавата под османска власт. Проследявайки хронологично наследниците на българския престол до края на XIV в., Баласчев вярно отчита употребата на титлата „цар на българите“ при всеки един от тях.

От разгледаните научни публикации на Георги Баласчев върху политическата история на средновековната българска държава можем да направим следните изводи. Основните му разработки касаят ранната история на славяни и прабългари, както и езическия период от съществуването на държавата. Това доведе и до по-сериозния анализ на тази част от научното творчество на историка. На основата на този материал можем да споменем доброто познаване на изворовия материал, касаещ ранната история, както и сравнително сполучливата му обработка. Г. Баласчев е един от първите учени, който в този ранен период от развитието на модерната българска историческа наука задълбочено и обстойно разглежда колонизацията на Балканския полуостров от славяните и контактите им както с местните племена, така и с Византийската империя. Въпреки някои неправилни тези и твърдения (като това за изграждането на държавна структура от славяните в централната и юго-западната част на полуострова), трябва да отбележим изводите на Баласчев, получили признание от съвременната медиевистика. Такъв е например възгледът му за това, че Аспаруховите българи са цял народ, а не малобройна дружина.

Интересна е трактовката на Баласчев за отношението между прабългарите и славянските племена. Както видяхме от изложеното по-горе, ученият смята, че прабългарите подчиняват славяните. Той подлага на сериозен анализ термина *пактоу*, като на основата на примери от Теофан доказва употребата му в смисъл на *данък* и съотв. – защитава достойно те-

зата си относно липсата на федеративни отношения.

Относно проучванията на Баласчев върху християнския период на средновековна България можем да отбележим значително по-малкия интерес, който този период от историята предизвиква у учения. Малко на брой и не големи по количество, тези негови публикации не носят никакви особено високи научни приноси. В тях Баласчев показва добро познаване на източниците и качествена работа с изворовия материал. Макар че е критикуван за неправилното му тълкуване, можем да споменем факта, че някои данни са обект на спор дори и в съвременната ни историческа наука.

БЕЛЕЖКИ

¹ Баласчев, Г. Новите възгледи върху заселването на Балканския полуостров от словените. – Минало, II, 1911, № 5–6, 73–79.

² Преди него М. Дринов се занимава по-подробно с този проблем в студията си „Заселения Балканския полуостров славянами“ (В: Избрани съчинения. Т. 1. С., 1971, 186–362).

³ Баласчев, Г. Цит. съч.

⁴ Става въпрос за Пасхалната хроника.

⁵ Вж. Тънкова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите. С., 1966, както и посочената там литература.

⁶ Баласчев, Г. Цит. съч., с. 93.

⁷ Пак там, с. 94.

⁸ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа. С., 1902.

⁹ Трифонов, Ю. Рецензия за „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“. С., 1902. – Период. сп., 64, 1904, 299–322.

¹⁰ Пак там, с. 298.

¹¹ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 4.

¹² Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. 2. Фототипно изд. С., 1994, 123–148.

¹³ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 11.

¹⁴ Пак там, с. 4.

¹⁵ Баласчев, Г. Словенското племе Вайонити. – In: Zbornik uslavu Vatroslava Jagica. Berlin, 1908, 495–503. Съвременната българска историография приема за това славянско племе името *вайонити*.

¹⁶ История на България. Т. 2. С., 1981, с. 45.

¹⁷ Баласчев, Г. Най-старата словенска държава на Балканския полуостров през VII и VIII в. и нейният етнически състав. С., 1924.

¹⁸ Пак там, с. 7.

¹⁹ Mutačiev, P. Der älteste Slovenstaat auf der Balkanhalbinsel im 7. u. 8. Jahrh. – Byzantinische Zeitschrift, 26, 1926, S. 190.

²⁰ Баласчев, Г. Най-старата словенска държава на Балканския полуостров..., с. 8.

²¹ Пак там, с. 9.

²² Пак там, с. 9.

²³ Пак там, с. 12.

²⁴ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 12.

²⁵ Пак там.

²⁶ Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. – Минало, I, 1909, № 1, 96–117, вж. 103–104.

²⁷ Пак там, с. 113.

²⁸ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 13.

²⁹ Пак там, с. 16.

³⁰ Бобчев, С. Рецензия за „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа“. С., 1902. – Българска сбирка, X, 1903, № 10, 263–265.

³¹ Пак там, с. 264.

³² Бихме могли да предположим, че Баласчев тук има предвид „Именник на българските ханове“, макар че не споменава кой точно е този „домашен източник“.

³³ Поради локализирането на държавата отвъд Дунав, Баласчев говори за авари, вместо за западни турки, които се настаняват в областите край Азовско и Каспийско море, където всъщност се създава „старата велика България“.

³⁴ Тезата за Отвъддунавска България е приета в нашата историография, но това се отнася за периода след идването на Аспарух и създаването на българската държава.

³⁵ Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава, с. 109.

³⁶ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 18.

³⁷ Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. – Минало, I, 1909, № 1, 96–117; № 2, 203–216; № 3, 314–324.

³⁸ Баласчев, Г. Титлите на старобългарските господари. – Минало, I, 1909, № 1, 79–95.

³⁹ Пак там, с. 79.

⁴⁰ Пак там, с. 80.

⁴¹ Баласчев, Г. Укрепителните работи на старобългарската войска. – Минало, III, 1918, № 10, ч. 1, с. 9.

⁴² Пак там, с. 10.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Дуйчев, И. Балканският Югоизток през първата половина на VI век. – В: Българско средновековие. С., 1972, с. 11.

⁴⁵ Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава, № 2, 203–216 (вж. 205–207).

⁴⁶ Пак там, с. 208.

⁴⁷ Пак там, с. 209.

⁴⁸ Баласчев, Г. Укрепителните работи на старобългарската войска, 9–10.

⁴⁹ Пак там, с. 11.

⁵⁰ Тази част от книгата на Г. Баласчев е по-ценна, тъй като този период дотогава е разглеждан накратко от К. Иречек в „История на България“ и А. Хилфердинг в неговата „История сръбов и болгар“, както и в някои отделни статии на А. Иширков и проф. В. Златарски.

⁵¹ Трифонов, Ю. Цит. съч., с. 312.

⁵² Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 30.

⁵³ Баласчев, Г. Българският господар Тервел. – Период. сп., 57, 1898, 49–61.

⁵⁴ Пак там, с. 53.

⁵⁵ Пак там, с. 55.

⁵⁶ Пак там, с. 59.

⁵⁷ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 32.

⁵⁸ Трифонов, Ю. Цит. съч., с. 313.

⁵⁹ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 37.

⁶⁰ Бобчев, С. Цит. съч., с. 265; Трифонов, Ю. Цит. съч., 313–314.

⁶¹ Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава, № 2, с. 210.

⁶² Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 55.

⁶³ Пак там, с. 44.

⁶⁴ Пак там, с. 53.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ Пак там, с. 54.

⁶⁷ Пак там, с. 55.

⁶⁸ Люзев, В. За наследника на хан Крум на българския престол. – В: Сб. в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973, 137–142.

⁶⁹ История на България. Т. 2. С., 1981, с. 147.

⁷⁰ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 57.

⁷¹ Сюлейманкьойският надпис според съвременната българска историография представя част от клаузите на 30-годишния мир.

⁷² Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 58.

⁷³ Пак там, с. 60.

⁷⁴ Пак там, с. 61.

⁷⁵ Пак там, с. 62.

⁷⁶ Пак там, 62–63.

- ⁷⁷ Трифонов, Ю. Цит. съч., с. 316.
- ⁷⁸ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 66.
- ⁷⁹ Пак там, с. 68.
- ⁸⁰ Пак там.
- ⁸¹ Пак там, с. 69.
- ⁸² Пак там, с. 76.
- ⁸³ Пак там, с. 77.
- ⁸⁴ Пак там, с. 78.
- ⁸⁵ Пак там, 78–79.
- ⁸⁶ Баласчев, Г. Заемането върховната власт у старите българи, ч. I – Язическо и християнско време на първата българска държава. – Минало, II, 1912, № 7–8, 325–340.
- ⁸⁷ Пак там, с. 325.
- ⁸⁸ Баласчев, Г. Титлите на старобългарските господари, с. 80.
- ⁸⁹ Пак там, 80–81.
- ⁹⁰ Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 70.
- ⁹¹ Баласчев, Г. Заемането върховната власт у старите българи, с. 325.
- ⁹² Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство..., с. 34.
- ⁹³ Баласчев, Г. Заемането върховната власт у старите българи, с. 328.
- ⁹⁴ Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава, № 2, с. 205.
- ⁹⁵ Пак там, № 3, 314–324.
- ⁹⁶ Пак там, с. 315.
- ⁹⁷ Баласчев, Г. Новые данные для истории грекоболгарских войн при Симеоне. – Изв. Русского археологического института в Константинополе (Одесса), IV, 1899, 189–220.
- ⁹⁸ Пак там, с. 208; според нас Г. Баласчев е изтъквал правилно византийските извори, въпреки че мнението му не е възприето от българската историческа наука.
- ⁹⁹ Баласчев, Г. Как се е появила Българската държава в Македония през X век. – Независима Македония, I, № 12, 23 юни 1923. .
- ¹⁰⁰ История на България. Т. 2, с. 398.
- ¹⁰¹ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, с. 640.
- ¹⁰² Баласчев, Г. Българите през последните десетгодишнини на X век. Ч. 1. С., 1929.
- ¹⁰³ Пак там, с. 29, бел. № 1.
- ¹⁰⁴ Пак там, с. 41, бел. № 2.
- ¹⁰⁵ История на България. Т. 2, с. 403.
- ¹⁰⁶ Мутафчиев, П. Рецензия за „Българите през последните десетгодишнини на X век“. – Македонски преглед, V, 1929, № 2, 111–119.
- ¹⁰⁷ История на България. Т. 2, 406–408.
- ¹⁰⁸ Баласчев, Г. Великият цар Асен II владетел на гр. Солун (1230–1241 г.) – Минало, II, 1913, № 7–8, 259–272.
- ¹⁰⁹ Пак там, с. 271.
- ¹¹⁰ Баласчев, Г. Титлите на старобългарските господари, с. 84.
- ¹¹¹ Пак там, с. 93.

АКАДЕМИК ВЕСЕЛИН ХАДЖИНИКОЛОВ ЗА ОБЩАТА МЕДИЕВИСТИКА

ЙОРДАН НИКОЛОВ

Йордан Николов. АКАДЕМИК ВЕСЕЛИН ХАДЖИНИКОЛОВ ОБ ОБЩЕЙ МЕДИЕВИСТИКЕ

В настоящей работе рассматриваются труды академика В. Хаджиниколова об общественных отношениях в средневековом обществе. Оценивается „Общая история народного хозяйства“ (лекции, книга вторая, Средневековая история. С., 1957, с. 3–338). Анализируются взгляды автора о периодизации средневекового общества, развитые им в обширном исследовании. Прослеживаются разработки ученого-историка по основным компонентам средневекового общества: государство, монархия, города, торговля. В заключении определяется место трудов академика В. Хаджиниколова по Общей медиевистике в болгарской историографии.

Yordan Nikolov. MEDIEVAL STUDIES IN THE WORKS OF PROF. VESELIN HADZHINIKOLOV, MEMBER OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

In the work of Prof. Nikolov are discussed the works of Prof. Hadzhinikolov on the social relations in the medieval societies. Namely there is an evaluation of "A General History of the national Economy" (lectures, v. II, A History of the Middle Ages, Sofia, 1957, pp. 3–338). There is an analysis of the views of Prof. Hadzhinikolov on the periodization of the medieval society. There is also a presentation of the studies of the historian Prof. Hadzhinikolov on the main components of the medieval society: the state, the monarchy, the cities, the merchandise. In conclusion there is an evaluation of the works on the Medieval History of Prof. Hadzhinikolov in the framework of the Bulgarian historiography.

В най-новото развитие на *Историята на средните векове* в нашата страна важно място заемат академиците Димитър Ангелов (1917–1996)¹, Владимир Топенчаров (1906–1998)² и Веселин Хаджиниколов³. Всеки от тях работи в различни области на историческото знание и обогатява по свой начин фактологическото и методологическото съдържание на науката за феодалната обществена система, поставя въпроси и решава проблеми, които имат трайно значение в историографията. Самобитни, своеобразни не само по тематичния цикъл на своите научни интереси, по изследователския си стил на работа, по качествените черти на своето дело, те обогатяват българската обща история на средните векове и набелязват основните тенденции на нейното развитие.

Сходни по методологическа ориентация, но различни по професионална квалификация, по творчески своеобразие, Д. Ангелов, В. Топенчаров и В. Хаджиниколов дават своя принос за разкриване предмета, тематиката и съдържанието на българската обща медиевистика. Акад. Д. Ангелов осветли взаимоотношенията между Византия, Азия и Западна Европа, изясни съществени аспекти от външнополитическата история на средновековна България, разкри идеологическата същност на богомилството като обществено явление и проследи влиянието му върху различните народи на средновековния свят. Акад. В. Топенчаров чете лекции по история на средните векове във Философско-историческия факултет на Софийския университет „Климент Охридски“, показва европейските и общочовешките предренесансови мащаби на Кирило-Методиевото дело, разшири информацията, с която разполагаме за влиянието на богомилството във Франция. От своя страна, акад. В. Хаджиниколов не само чете, но издаде първия самостоятелен лекционен курс у нас по „Обща история на народното стопанство. Средновековна история“ и разгледа ролята на основни компоненти на идеологическата система на феодалното общество – държавата, етническите общности, културата, битът и пр.

Действително в богатото и разностранно научно-изследователско дело⁴ на акад. В. Хаджиниколов проблемите на общата история на средните векове не заемат централно място и не определят мястото му в българската историография. При все това те привличат вниманието и пораждат необходимостта от историографска оценка най-малко по три основни причини. Преди всичко началото на преподавателската му дейност във Висшия икономически институт „Карл Маркс“ в София е свързано с воденето на лекциите по история на народното стопанство, включваща икономическото развитие на човечеството през родовообщинния строй, робовладелската епоха, феодализма и капитализма. Освен това лекционният курс, който създава, дори до днес си остава първият и до не много отдавна единствен оригинален български учебник по история на средните векове в България. Една част от студиите и статиите, които отпечатва, също засягат възлови въпроси на феодалния строй. В не по-малка, ако не и в по-голяма степен това се отнася и за спецкурса, който води години наред във Великотърновския университет, обнародван в монографията „Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука“ (Велико Търново, 1979).

Проучванията на акад. В. Хаджиниколов се отличават не само с количествените си измерения, но и с качествените си показатели. Това са изследвания, които се характеризират с богатата си информационна натовареност, с широкия си комплексен подход при оценката на социалните процеси и явления. При разработването на проблемите авторът използва модерна съвременна обща методология на научното познание, респ. методите на философията, общата теория на системите, кибернетиката, логиката, семиотиката и др., както и частнонаучните методи на реконструкцията, индикацията, сравнително-историческия, филологическия и др. По такъв начин феодалното общество се разглежда като обществена система, в нейното единство и многообразие. Във и чрез неговите трудове общата медиевистика в нашата страна разкри своите възможности да се развива в крак с европейските научни традиции.

Обикновено, когато се разглежда и оценява научното дело на един учен историк, на първо място се търсят и откриват факторите, които определят неговите частнонаучни интереси, конкретното въздействие на социалната среда, ролята на творците, които му влияят, моделите, служещи му за образец. Колкото и невероятно да изглежда на пръв поглед, трудно може да се посочи историк специалист по феодалното общество у нас, който да определи насоките на начина на мислене, предпочитанията и вкусовете на В. Хаджиниколов. Това не означава, че той няма свои учители в областта на историята. В хронологическа последователност за формирането му като мислител и учен важна роля изиграват неговите преподаватели в различните учебни заведения, които завършва. В Пловдивската духовна семинария, където получава средно образование, придобива солидна подготовка по класическите езици – старогръцки и латински, както и по история, философия, различни богословски дисциплини. Там му преподават изявени хуманитаристи като литератора Димитър Иванов, философа проф. Г. Шишкин, апологета Б. Попов и др. В Богословския факултет, където се дипломира през 1941 г., слуша лекции при академиците Иван Снегаров (1883–1971)⁵, Иван Гошев (1886–1965)⁶, Стефан Цанков (1881–1971). За повишаване на теоретичния му начин на мислене спомага и завършването на Юридическия факултет при Софийския университет „Климент Охридски“.

Интелектуалец от висока класа, проявяващ несъмнени качества за научно развитие, младият човек получава покани от страна на своите професори преподаватели в Богословския факултет за асистентска работа, но той предпочита възможностите на гражданския живот. Духовната му нагласа и неговото вродено свободомислие го насочват към други области на науката.

Веселин Хаджиниколов изучава трудовете на редица историци като Е. Космински, С. Д. Сказкин, Е. Тарле, М. М. Смирин, С. Л. Вайнщейн, А. Неусихин, А. Люблинская, А. Я. Гуревич, М. А. Барг, Е. Гутнова, Н. Колесницкий, Б. Ф. Поршнев, В. И. Рутенбург, В. Ф. Семьонов. Интерес проявява също към делото на руските медиевисти от старата школа – Максим Ковалевски (1851–1916)⁷, Василий О. Ключевски (1841–1911)⁸, както и към Йосиф М. Кулишер (1878–1934)⁹ и др.

От немските учени оползотворява трудовете на Х. Мотек, К. Белох, Р. Бертел, В. Зомбарт, Й. Енгелман, Г. Бронниц, Х. Бехтел, Ю. Кучински, от френските – на П. Масон, М. Блок, Ж. Льофевр, от английските – на А. Мортън, Х. Т. Бакл, Х. Спенсър, А. Тойнби и др.

Много важно значение за задълбочаване и разширяване на интересите му към този клон от системата на хуманитарните науки имат тесните му контакти с проф. Ал. Бурмов (1911–1965)¹⁰, акад. Жак Натан (1902–1974)¹¹, акад. Д. Косев¹² и др. С тях той обсъжда проблеми, разисква концепциите си за историческия процес и пр.

Внимателният преглед върху проучванията на акад. В. Хаджиниколов по история на средните векове показва трайни, макар и не винаги достатъчно ритмични и системни интереси. Ако и да отразяват различна сте-

пен на ангажираност през отделните периоди на неговата дейност, проблемите на феодалното общество с известни прекъсвания неизменно присъстват в изследователската му програма. В хронологически план най-ранната му работа датира от 1955 г.¹³, когато излиза „Обща история на народното стопанство (лекции). Книга първа. Увод и стара история“¹⁴ и следват много издания до публикуването през 1986 г. на студията „Кирил-методиевите ученици в България“.

Между тези две заглавия, маркирали многогодишните медиевистични научни интереси на автора, се появяват редица други съдържателни трудове, които оставят своя отпечатък в историографията. Ако използваме една известна типология на научните явления, въведена неотдавна в употреба, можем да групираме проучванията на акад. В. Хаджиниколов в два относително самостоятелни раздела: външно мотивирани и вътрешно мотивирани. Това структуриране обаче има до голяма степен формален, относителен, а не абсолютен характер. Защото дотолкова, доколкото общественят активитет е в края на краищата социално детерминиран, може да се приеме, че една част от разработките на учения са написани в отговор на обективни социални потребности, какъвто е случаят с издаването на лекционния курс. В същото време, когато едно научно дело като неговото е неразделно свързано с жизнения път на активна, общественангажирана личност, разделението на научните задачи на външно и вътрешно мотивирани е до голяма степен условно.

Ако групираме трудовете на акад. В. Хаджиниколов по обща медиевистика по индикатора научен профил, можем да ги разделим на исторически, политологически и етнографски. В обсега на историческите влизат фактологическите и методологическите изследвания, на политологическите – разработките върху политическата система на феодалната общност, а етнографските обхващат проблемите на бита и културата. Вземем ли за разделителен белег количествени показатели, бихме разпределили проучванията в три дяла. В единия влизат монографичните разработки, в другия – различните студии, а в третия – юбилейните студии и статии¹⁵. Това деление позволява да се разбере по-добре съдържателната същност на проучванията и да се оценят те по-диференцирано и многоаспектно.

В обсега на монографичните разработки следва да бъдат обхванати трите тома лекции по „Обща история на народното стопанство“, които могат да се оценят като цялостно концептуално изложение върху икономическото развитие на човешкото общество. След 1968 г. те излизат в нови четири издания в съавторство с други учени. В този цикъл влиза и трудът „Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука“, засягащ редица моменти от развитието на етническите общности през епохата на феодализма. Монографичен характер притежава и методологическата студия „Към въпроса за предмета и значението на историята на народното стопанство“¹⁶. Това са трудове, които закръгляват основна насока в изследванията на акад. В. Хаджиниколов по история на феодалното общество.

Вторият дял, обхващащ студийни разработки, се открива с „Някои методологически въпроси по периодизацията на историята“¹⁷. Тук се отнася изложението за руско-българските стопански връзки през родово-общинния и феодалния строй, включено в монографията „Стопански

отношения и връзки между България и Съветския съюз до Девети септември“ (1917–1944)¹⁸, както и резултатите от проучванията по този проблем в „Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението от турско иго“¹⁹.

Самостоятелно направление с общомедиевистичен облик отбелязват една част от разработките на В. Хаджиниколов в областта на етнографската наука. По-конкретно става дума за теоретико-методологическите му уточнения за основни структури на феодалната обществена система – държавата²⁰, народността²¹, нацията²², различните етнически образувания²³, културата²⁴, битът²⁵ и др. Това са проблеми, чиито резултати подпомагат медиевистите в тяхната изследователска дейност, улесняват ги при изясняване на онези процеси и явления, които имат съществено значение за осветляване на историческия процес през Средновековието.

Трети относително самостоятелен дял изследвания са писани по конкретни поводи на социалната практика, появяват се в отговор на различни юбилейни чествания. Това са студии, статии и изказвания, четени като доклади, посветени на важни събития: 300-годишнината от присъединяването на Украйна към Белорусия²⁶, 500 години от смъртта на Ян Хунияд²⁷, 1100-годишнината от пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България²⁸ и др. Една студия, с която авторът се налага като изследовател, е посветена на обществено-политическите възгледи на А. И. Херцен (1812–1870)²⁹. В публикация за В. И. Пичета (1878–1947) се отбелязва смъртта на големия историк на Русия, Белорусия, Литва, Украйна и Полша³⁰, като се разкриват приносите му в историографията.

Картината за интересите на учения към историята на средновековна Европа не би била достатъчно пълна и изчерпателна, ако не се вземат под внимание публикациите му в средствата за масова информация. Наред със съвременни дати от календара, той още през 1946 г. отбелязва със специална статия Грюнвалдската битка, при която на 15 юли 1410 г.³¹ полско-литовските войски разгромяват рицарите на Тевтонския орден. Той проявява съпричастие към такива събития като превземането на Бастилията и началото на Великата френска революция³². Юбилеен характер има и статията „Александър Бурмов – ученият и организаторът“³³. Могат да се посочат и други публикации от подобно естество, които закръгляват обществения му и научен актив в посочената област.

Концептуалните му виждания за Средновековието са отразени в лекционния курс. По структура курсът по „Обща история на народното стопанство“ се състои от три отделни тома, които обхващат основни етапи от икономическото развитие на човешкото общество. Първият том съдържа увод и стара история. В увода са изяснени въпросите за метода на общата история на народното стопанство, за нейното място сред другите обществени науки, за нейния предмет и класово-партиен характер. Набелязана е и нейната периодизация.

Конкретната разработка обхваща робовладелския строй и неговите особености в страните на Древния изток и стопанското развитие на Египет. Икономиката на античния свят е представена със стара Гърция и Рим. По такъв начин са показани основните тенденции в развитието на стопанския живот през родовообщинния строй и робовладелската епоха.

Вторият том включва икономическото развитие на човечеството през епохата на феодализма. В съответствие с приетата периодизация на средновековното общество материалът е групиран в три части – Ранно средновековие, развит феодализъм и Късно средновековие. В първата част, след като се проследяват същностните особености на феодализма и се очертава мястото на Ранното средновековие в неговото развитие, предмет на разработка е историята на отделните държави. Специално внимание се отделя на общественно-икономическия строй на франките, на стопанското развитие на Франция, Германия и Италия, на Византия, Киевска Русия. При частта за развития феодализъм на първо място са разгледани някои общи въпроси за икономиката на Европа и след това се пристъпва към конкретното изясняване на отделните проблеми. Анализира се стопанското развитие на Франция, Германия, Италия, Англия, Русия. В третата част – Късно средновековие – са изяснени някои общи въпроси на икономическото развитие през този период и се разглежда стопанството на отделните страни – Нидерландия, Англия, Франция, Германия и Русия. По такъв начин в курса са обхванати главните европейски държави, съществени особености на тяхната феодална обществена система.

Второто издание, озаглавено „Обща стопанска история“, съдържа също така водещите държави в Европа, но се предшества с предварителна уводна глава („Основни черти и стадии на феодализма“), която засяга някои методологически проблеми. Тя се състои от четири параграфа. В началото се изясняват хронологическите граници, съдържанието, значението и периодизацията на средновековната история. След това се третираат някои основни проблеми на ранния феодализъм, на развития феодализъм и накрая – общите насоки в икономическото развитие на късния феодализъм.

Третият том, посветен на новата история, разглежда стопанското развитие на обществото през домонополистичния капитализъм. За историка на Средновековието той предизвиква интерес главно, но не единствено с изложението върху стопанството на Европа през прехода от феодализма към капитализма. При изясняването на основните тенденции са проследени редица промени в политическата, културната, стопанската и др. структури на обществото.

Курсът по „Обща история на народното стопанство“ не е обикновен учебник, отразяващ по общоприетия начин известното, познатото, безспорното в историографията, в официалната литература. Това е до голяма степен концептуално, системно осмислено изложение на икономическото развитие на човечеството през родовообщинния, робовладелския и феодалния строй, самостоятелно, до голяма степен оригинално изследване. Богатият фактически материал, използван при разработката на лекциите, е структуриран в теоретико-методологически план. Въз основа на документални свидетелства са разкрити общите тенденции в икономическото развитие и са показани неповторимите своеобразия във всяка отделно взета страна. Това повишава познавателната стойност на труда, привличащ вниманието както с убедителното, научнообосновано изложение на социалните процеси, тъй и с модерния начин на разработка.

Внимателният критичен преглед на литературата не само у нас, но и в другите страни на света показва, че тритомникът на акад. В. Хаджи-

николов е самостоятелно обобщаващо системно разглеждане на икономическото развитие на човечеството през трите общественно-икономически етапа на историята – родовообщинен, робовладелски и феодален. Приема се, че до появата на курса не съществува подобен обобщаващ труд по стопанска история не само в нашата страна, но и в другите страни³⁴. Това се вижда и от признанието на чуждестранни специалисти³⁵, които отбелязват, че дори до 1959 г. липсва учебно пособие (или учебник), което да обхваща цялостно подобна проблематика.

Във връзка с това заслужава да бъдат приведени оценките на проф. Вл. Чунтулов за второто преработено издание на „Обща стопанска история“, (Т. 1). В своята рецензия авторът включва изследването в кръга на онези „интересни историко-икономически монографии и обобщителни трудове“, които са „важен принос в развитието на историческата наука и ще служи за добро пособие на студентите-икономисти и историци във висшите учебни заведения“³⁶. След като отбелязва, че В. Хаджиниколов „е постигнал значителен успех преди всичко в структурата на книгата, която е построена не само строго научно, но и много ясно“, проф. Чунтулов се спира върху качествените особености на отделните части, посветени на един или друг период в развитието на човешкото общество. По думите на този учен „в стегнат увод се разглеждат методът, предметът и периодизацията на общата стопанска история. Тук се съдържат много интересни мисли и положения, които обогатяват методологията и методиката на историческата наука. Наистина, някои от становищата на автора все още не са достатъчно аргументирани, но те предизвикват размисъл и движат науката напред.“³⁷

Проф. В. Чунтулов правилно долавя и отбелязва друга характерна особеност на книгата. По-конкретно тя се изразява в прокарването и обосноваването на идеята за настъпателното движение на човечеството от по-ниските към по-високите степени на развитие. „Чрез многобройни примери – обобщава той – авторът посочва, че в това се заключава същността на историческия процес. В книгата е дълбоко аргументирано положението, че историята не върви по права линия, а по пътя на зигзагите и връщанията назад, че наред с прогреса биват периоди на упадък, но въпреки всичко това историята на обществото се развива настъпателно.“³⁸ Направената констатация е правилна, тя отразява едно от безспорните достойнства на проучването, от същностните особености на историческата наука.

Рецензентът оценява високо приноса на автора при изясняване прехода от робовладелския и родовообщинния към феодалния строй. Това се отнася и за осветляването на проблема за възникването и развитието на градовете, на спецификата на занаятчийското производство, за борбите на градското население през средните векове и пр. Квалифицирани са като много добри разработките за Великите географски открития, за техните причини, социално съдържание, исторически последици, по-специално революцията на цените, промените в пътищата, структурата и организацията на търговията, възникването на колониалната система. Положителна оценка се дава и на извършения анализ върху развитието на техниката във феодалното общество, на техническите усъвършенствания. „Ценни са сведенията за преминаването от ръчния занаятчийски труд към манифактурата и фабриката в отделните страни – пише проф. В. Чунтулов. – Авто-

рът кратко и ясно систематизира и характеризира видовете манифактура и изтъква значението им за повишаване производителността на труда.³⁹

Сравнен с курсовете по *обща история на народното стопанство*⁴⁰, от една страна, и по *история на средните векове*⁴¹, от друга, издадени по онова време и след това, тритомникът на акад. В. Хаджиниколов показва свой научен замисъл и реализация, прави приноси по редица въпроси. Тезите, прокарани от него, запазват научната си стойност и днес. Възможностите на автора да привлече и обобщава огромен фактически материал, да прониква в дълбоката същност на обществените явления и да ги оценява са осигурили на труда му трайна, неостаряваща познавателна стойност.

Този лекционен курс въведе в същността на проблемите за икономическата система на феодалното общество много поколения икономисти, историци, етнографи, философи и др., разкри им единството и многообразието на Средновековието. В същото време той им помогна да мислят диалектически мащабно върху историческия процес, без да напускат българската позиция, а да живеят с нея, формира у тях универсални, планетарни измерения на светогледа. Това обстоятелство поддържа интереса към пожълтелите вече страници на първото издание, претърпяло две преработени, обогатени и допълнени издания, съхранява свежестта на прокараните научни концепции, осигурява неговото трайно познавателно значение.

Системните занимания на академика с проблемите на феодалното общество в една или друга степен продължават и днес. Поради това, че новите учебни програми налагат двете части на стопанската история – общата и българската, да бъдат обединени в единен цялостен курс, следващите четири издания излизат в съавторство със Стефан Цонев, Любен Беров и Петър Горанов. В първото колективно издание „Стопанска история на ново и най-ново време“, оповестено през 1968 г., епохата, която ни интересува, е разработена от него. По-специално тук се разглеждат методологически въпроси и обща характеристика на Средновековието, както и стопанското развитие на човешкото общество през трите основни периода – родовообщинният, робовладелският и феодалният. Възшност разделът за феодализма е написан наново и отразява най-новите постижения на научната мисъл. За разлика от редица съвременни историци, които дори до днес се страхуват да признаят, че феодализмът отбелязъл по-висок етап на развитие в сравнение с робовладението, той разкрива неговите действителни черти. „Преминаването от робовладелските отношения към феодалните – пише акад. В. Хаджиниколов – означавало по-високо стъпало в развитието на човечеството от първобитното му състояние към следващата епоха. Новите производствени отношения осигурили не само по-нататъшен възход на производителните сили, но обусловили появата на нови форми на обществен и политически живот, създали условия за нови постижения и в областта на културата, науката, изкуствата и пр.“⁴²

Един по-подробен критичен анализ на това издание позволява да бъдат посочени редица други нови оригинални виждания за феодалната обществена система, които се подценяват от някои изследователи било поради сектантска ограниченост, било поради догматично тесногърдие, било поради причини от различно естество.

При третото основно преработено и допълнено издание на „Стопанска история...“ той е автор на увода, където се изясняват методическите въпроси: предметът и методът на стопанската история, както и общата периодизация на стопанското развитие на човечеството. В първа глава на раздел първи той написва „Кратка характеристика на първобитнообщинния строй и зараждане на класово общество“ и „Класически робовладелски строй в Гърция и Рим“. Във втората глава, посветена на икономическото развитие при феодалния строй, изяснява „Ранния феодализъм в Европа“, „Разцвет на феодализма в Европа“ и „Разложение на феодализма в Европа“. Направените от него разработки се отличават с дълбоко познаване на икономическите процеси както през родовообщинния и робовладелския строй, тъй и през феодалната епоха. При изясняване на отделните въпроси се привлича най-новата литература и се изяснява комплексно вътрешното иманентно съдържание на стопанското развитие на човечеството. Това с пълна сила се отнася и за проследяването на икономическата структура на феодалното общество. Убедително е изложено зараждането на феодалните производствени отношения, утвърждаването на феодалния начин на производство. При осветляването на икономическите процеси в развитото феодално общество аргументирано е показано социалното съдържание на кръстоносните походи, на средновековните градове, на занаятчийската и търговската дейност, бита и културата. Много нови аспекти са маркирани и при разглеждането на въпроса за разлагането на феодализма и възникването на новите капиталистически отношения⁴³.

Едва ли е необходимо да се подчертава голямото образователно и светогледно значение на курса по стопанска история, изучаван години наред във Висшия икономически институт в София, във ВИНС – Варна и във ВФИН – Свищов, за изграждане историческата култура на висшите икономически кадри в нашата страна. Като се има предвид, че през тези учебни заведения са минали десетки хиляди студенти, може да се разбере ролята му в системата на висшето образование в България.

За историците на феодалното общество несъмнена познавателна стойност притежава и монографичният труд „Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука“. Това е оригинално творческо изследване, което отстоява концепцията за етнографията като „самостоятелна и равноправна наука в системата на историческите науки“, която „има за задача да изследва от свое гледище, със своя методика и въз основа предимно на своя изворова база такива съставки или страни на историческия процес като развитието на етническите общности и процеси, на народната култура и бит, на народната душевност и пр.“ Очертавайки по такъв начин предмета и задачите на етнографията като компонент в системата на историческите науки, акад. Хаджиниколов подчертава, че тя търси и открива процесите и явленията „не само с оглед на стадиялното развитие на обществото, т. е. в обобщен вид“ или „само необходимото и закономерното, общото и типичното, особеното и специфичното в развитието на своя изследователски предмет“, а го обхваща „в цялата му конкретност и присъщото му разнообразие, ...във всичките му зигзаги, единични и дори случайни прояви“⁴⁴.

Както вече се отбеляза, в своята монография акад. Хаджиниколов изяснява основни категории на етнографската наука като етнос, етническа общност, етнически групи, етносоциален организъм и пр. В същото време той хвърля светлина върху племето, народността, нацията⁴⁵. По такъв начин разглежда важни компоненти на историческия процес, които, за съжаление, дори до днес остават недостатъчно овладени и оценени от историците на феодалното общество. Поради това се получава странен парадокс: историята на народите в Европа, Азия, Африка и Латинска Америка се изучава без възникването и развитието на самите народи⁴⁶. В не толкова малка степен този съществен пропуск се отнася и за такива фактори като бита, а донякъде и за културата, която общо взето се разглежда като някакъв второстепенен придатък на общественото развитие.

Специален интерес пораждат онези части на монографията, в които се разглеждат етническите процеси и тяхното развитие, традиционната народна култура, етническата душевност и пр. Това се отнася също и за връзките между етнографията и другите исторически науки, за етнографията и социологията, за етнографията и демографията и пр. В заключение авторът подчертава значението на етнографската наука за изучаване на най-дълбоките сфери на народния живот, респ. селищата, поминъците и занаятите, жилищната среда и жилищата, домоуредбата, облеклото и обличането, храната и храненето, народния светоглед, знанията на народа, неговите вярвания, обичаи, традиции, празници и обреди, игрите и веселията, „всички сфери на народното творчество и изкуство, на народния бит и начин на живот, на народната душевност и пр.“⁴⁷

По мнението на акад. В. Хаджиниколов етнографската наука, изучавайки етническите явления и процеси, играе важна роля за разширяване на научния кръгозор, за обогатяване на културата: „Изследва възникването и развитието на племената, народностите и нациите като етнически общности, като етносоциални организми, които са се появили исторически и пак по пътя на историческото развитие ще изчезнат, оставяйки някои свои положителни локални особености в културата и душевността на народите. Етнографията убеждава хората в правотата на научното учение по националния въпрос, укрепва увереността им в бъдещето на братство на трудещите се от цялата планета.“⁴⁸

Както се вижда от трудовете, които написва и обнародва, акад. В. Хаджиниколов разглежда историята на средните векове като относително самостоятелен клон в общата система на историческите науки. Притежавайки свое схващане за ролята на отделните клонове на историята⁴⁹, респ. за гражданската история, историята на държавата и правото, на политическите възгледи, на изкуството, религията и пр., той оценява диференцирано специфичните функции на общата медиевистика в развитието на историческото познание. Като структурира историческите науки в зависимост от различни индикатори, той ги дели в синхронен, диахронен и др. план. В зависимост от хронологическите изисквания авторът търси и открива неповторимите своеобразия на старата, средновековната, новата и най-новата история. Тръгвайки от пространствено-локални изисквания, той типологизира историческите науки по континенти, региони, страни и пр. Така в съдържанието на световната

история ученият включва историята на Европа, Азия, Африка, Латинска Америка, на отделните държави⁵⁰. В това типологизиране се очертава особеното място на историята на средните векове в сложната и многообразна система на историческите науки.

Още по времето, когато историята се разглеждаше главно, ако не и единствено като история на производителните сили и производствените отношения⁵¹, ученият отстояваше правилно научнообосновано разбиране за широкия всеобхватен характер на историческата наука. Според него „историята изучава всички страни на природния и обществен живот в тяхната конкретност и хронологическа последователност“⁵². Във връзка с това той приема, че като наука за природата историята може да има различни клонове: история на Вселената, на Земята, на растителния свят, на животните, на техниката и т. н. Като наука за общественото развитие тя изследва различните компоненти на обществото⁵³. Това схващане за широкото хуманитарно съдържание на историческата наука позволява на автора да изяснява аргументирано и обосновано социалните процеси, взаимоотношенията между обществените явления.

По такъв начин той застъпва и обосновава концепцията си за предмета на историческата наука. „Предметът на историята – пише акад. В. Хаджиниколов – е крайно широк, много по-широк от предмета на която и да е специална обществена наука.“ Прецизен в заключенията си, изследователят допълва, „че историзмът е необходимо условие и предпоставка за съществуването на всяка частна наука, била тя обществена или пък природна; че всяко явление може да бъде познато правилно само в неговото възникване, развитие и гибел, т. е. в неговата история“⁵⁴.

Стигнал по такъв начин до предмета на общата медиевистика, акад. Хаджиниколов го определя, ръководейки се от разбиранията си за спецификата на историята на човечеството. Според учения „историята на средните векове или средновековната история е период на възникване, развитие, разцвет и разложение на феодалния начин на производство, на феодалния строй“. Самият феодален начин на производство, по неговите думи, „заема определено място в прогресивния ход на човешкото общество от първобитното му състояние до епохата на социализма и комунизма“⁵⁵.

Научнообосновано, отразяващо постиженията на общата медиевистика в сферата на методологията и фактологията, определението, което дава авторът на предмета на нашата наука, не поражда възражения и днес. Достатъчно е в тази насока да бъде направена една съпоставка. В курса по *история на средните векове*, четен сега в Московския университет и в другите висши учебни заведения на Русия, дефиницията по този въпрос има аналогичен характер. „Средните векове – пише един от авторите – се определят като епоха на възникване, развитие и упадък на феодалната обществено-икономическа формация.“⁵⁶

Акад. В. Хаджиниколов гледа на средновековното общество, на средновековния свят като на основен закономерен етап в историята на човечеството, негова по-висока степен на развитие в сравнение с робовладелското. За разлика от някои медиевисти, които още не могат да преодолеят традиционния начин на мислене, той приема заключението за сложния и противоречив, но закономерен характер на феодалната епо-

ха. „Мен – казва той – средновековието ме удивлява със сложното си социално съдържание, с неповторимите си особености, с много неща. Преди всичко не съм съгласен с разпространеното становище, че това било само или главно време на обскурантизъм и мракобесие. Наистина, тогава властвувала религиозната идеология, но тя е господствувала и през античността. През средните векове Европа била разтърсена от инквизицията, но тя свирепствувала и в ново и най-ново време, макар и в по-други форми и степени. Ние не можем да отречем редица явления, за които феодалното общество ни дава положителен пример. Това е време на масови селски движения, каквито в древността не са познати. През средните векове избухват такива масови селски движения, каквито възникват само в ново и най-ново време.“

„От друга страна, през средните векове има явления, които ги възвисяват в морално-политическо отношение. Става дума за отношението към жената: то може да е рицарско, феодално, но все пак е едно нравствено отношение. Защитата на личната чест, на личното достойнство е друго измерение на средновековната етика. То също може да е рицарско, феодално, но е явление, което не бива да се подценява. Да вземем организацията на селското стопанство, което се характеризира с господство на феодалните отношения. За разлика от робовладението, което дезинтересирало робите в икономическо, политическо и нравствено отношение, средновековието откривало една важна сила на развитието – материалната заинтересованост на селяните. Всичко това съдържа в себе си определена информация, която притежава известен съвременен смисъл.“⁵⁷

Ако и да отстоява схващането за революционния характер на прехода от феодализма към капитализма, акад. В. Хаджиниколов приема идеята за съществуването на известния континуитет между феодалната и буржоазната епоха. „Ние – казва той – не можем да откъснем напълно новото време от средновековието. Именно в недрата на старото средновековно общество никнат кълновете на буржоазните революции. Родоначалниците на реформационните движения – и М. Лутер, и Ж. Калвин, и анабаптистите – били едновременно хора на средновековието и на новото време. Те тръгвали от средновековния начин на мислене, но по силата на диалектиката го преодолявали и създавали нови идеи, които подхранвали възхода на младата буржоазна класа.“⁵⁸

В най-тясна връзка с всичко това – по правилните заключения на академика – ученият е призван да търси и открива не само общите закономерности, но и особените, неповторими своеобразия на обществения живот. Като пресъздава особеното, специфичното, неповторимото, историкът – пише акад. В. Хаджиниколов – „изучава например процеса на феодализацията във френското общество при Меровингите. Той се спира на характера на феодалното имение при Каролингите. Търси причините за бавната феодализация в Германия. Изследва особеностите на феодалната собственост в Англия след норманското завоевание. Изучава промените на феодалните институции в Русия при Иван IV и пр.“⁵⁹

Така историческата наука, изучаваща процесите, които се извършват във феодалното общество, в неговата икономика и обществените порядки, се разкрива и представя не като регистратор на факти в хронологичен

ред, а като сложна хуманитарна научна дисциплина с първостепенни методологически функции. Както историческата наука като цяло, така и историята на народното стопанство „играе важна теоретико-познавателна и мирогледно-възпитателна роля“⁶⁰.

За акад. Хаджиниколов структурообразуващ компонент на феодалната обществена система е феодалният начин на производство, определящ нейното възникване, функциониране и развитие. „Възникнал при разложението на робовладелския строй, а в някои страни и в края на първобитно-общинния строй – пише той, – феодалният начин на производство бил обусловен от по-високото равнище на производителните сили, като сам осигурил по-нататъшния им растеж.“ След това отбелязва условията за усъвършенстване на топенето и обработването на желязото, за разпространението на железния плуг и тъкачния стан, за по-нататъшното развитие на земеделието, градинарството, винарството, маслопроизводството, за появата на манифактурните предприятия и пр.⁶¹

Несъмнена познавателна стойност притежава концепцията на акад. В. Хаджиниколов за периодизацията на общата история, прокарана първоначално в лекционния му курс⁶², а след това разработена подробно в специална студия – „Някои методологически въпроси на периодизацията на историята“, предизвикала значителен интерес сред специалистите от различните клонове на историята. Приносът на автора се заключава в поставянето на проблема за същността и значението, за основните методологически принципи на периодизацията на историята.

За Хаджиниколов периодизирането е „един от важните теоретически и практически въпроси на историческото познание“⁶³. При решаването му той се ръководи от обективните закони и закономерности на социалното развитие, прогресивния характер на смяната на една система от друга. Това е най-общото му методологическо разбиране, послужило за основа на цялостната му концепция за обществено-историческото развитие.

Служейки си със системно-структурния анализ, акад. В. Хаджиниколов разглежда обществото като система, при периодизирането на която се спира на диахронния феномен или аспект. Според него „разглеждано не само синхронно, статично, но и диахронно, генетично, темпологично, обществото е сложна суперсистема с много отделни субсистеми, разположени не само в пространството (с оглед на регионалното, хронологичното им измерение), но и във времето.

Всяка от тези субсистеми възниква, развива се, процъфтява и умира в определено историческо време, като бележи отделен период в човешката история.“⁶⁴

Цитираната постановка показва висока методологическа степен на научното познание и разкрива значителни евристични възможности за проникване в най-дълбоката социална същност на миналото, вкл. и в епохата на феодализма. Приемливо е заключението, според което „периодизацията на историята ни дава необходимите спорни точки на човешкото познание, без които не би било възможно истинско познание“⁶⁵.

Акад. В. Хаджиниколов стига до извода за спираловидната форма на общественото и историческото развитие. Този извод дава възможност – по собствените му думи, „да периодизираме историята, т. е. да разграничим

в нея отделни откъси от време или периоди, да поставим хронологическите им граници и пр. Естествено всяка голяма спирача в общественото развитие, която представлява напълно завършен исторически кръг, представлява и най-големия период в историята. По-малките вътрешни спирачи и кръгове образуват вътрешни подпериоди и пр.“⁶⁶

Важно теоретично, а до известна степен и практическо значение има концепцията на акад. В. Хаджиниколов за делитбени белези, които могат да бъдат използвани при периодизацията на световната история. Той поддържа, че „при разграничаването на големите исторически епохи в нея за начало се взема първият голям революционен пробив, който се извършва в старата общественно-икономическа система, и първата значителна победа на новата, зародила се вече в недрата на човешкото общество“. В подкрепа на това разбиране авторът привежда редица доказателства. Според него следва да се държи сметка „най-вече за онази страна или полюс на противоречията, които съдържат водещата, прогресивна тенденция“⁶⁷. По мнението на автора това методологическо изискване разкрива своите познавателни възможности при набелязване основните стадии в развитието на отделните етапи в живота на обществото. В недрата на стария режим – обобщава ученият – се раждат елементите или предпоставките на новия, води се жестока борба между старото и новото. Контурите на бъдещето обаче се определят от новите сили. Ето защо, за да разграничим новия период, новата епоха в развитието на обществото, трябва да държим сметка за победната тенденция на тези нови, прогресивни, водещи сили⁶⁸.

Акад. В. Хаджиниколов приема за разграничителен белег между отделните епохи промяната в съответния тип производствени отношения. Заключениета му за основните епохи в развитието на народите съответстват на исторически оформилите се начини на производство⁶⁹.

Ученият поддържа, че най-продължителните откъси от време в историята могат да бъдат наречени „ери“. Вторият откъс от време е „епохата“, която той подразделя на „стадии“ или „фази“, които се разпадат на „периоди“, „етапи“, „исторически моменти“ и пр.⁷⁰ „Да се периодизира историята – пише той – значи да се разграничават основните етапи в историческия процес, значи да се определят основните периоди, в смяната на които се появява закономерният характер на общественото развитие, значи да се сумират всички особености, които характеризират една или друга историческа епоха.“⁷¹

Двата вида закони на общественото развитие – общите и специфичните – акад. В. Хаджиниколов разглежда като научна основа за правилната периодизация. В кръга на общите закони включва закона за определящата роля на начина на производство относно строежа и развитието на обществото, закона за задължителното съответствие на производствените отношения с характера на производителните сили, закона за определящата роля на икономическата база относно обществената надстройка. Що се отнася до специфичните закони, те действат само в границите на един или друг обществен строй, зараждат се заедно с възникването на съответната общественно-политическа система и се разлагат заедно с нея. Това е съществено своеобразие, което характеризира специфичните закони, които имат икономически характер⁷².

Акад. В. Хаджиниколов поддържа, че историята на стария свят започва с появата на човека и с възникването на човешкото общество и продължава до края на V в. от нашата ера. Като отчита, че историята на стария свят обхваща родовообщинния строй, от една страна, и робовладелския, от друга, той разделя първата общественно-икономическа система в историята – родовообщинната, на три стадия. Първият стадий включва времето от 600-то до XII хил. пр. н. е. и съответства на възникването на родовия строй. Разцветът на родовия строй продължава от XII до VI хил., а разложението – от V–IV хил. до новата епоха и първите векове след нея⁷³.

Това периодизиране на първия период от историята на човечеството съответства на историко-материалистическите изследвания по антична историография⁷⁴.

Както се вижда, хронологическата схема, предложена от акад. В. Хаджиниколов, е вече остаряла, неприемлива, защото е изградена върху марксистко-ленинската теза за общественно-икономическите формации. По тази причина тя има конкретно-исторически характер дотолкова, доколкото при тоталитаризма беше официализирана и имаше задължителен характер. В новата обстановка тя излезе от научна употреба.

В научноизследователското дело на акад. В. Хаджиниколов централно място заемат разработките за основните структури на феодалното общество. Те са свързани главно с научните му дирения през последното десетилетие на неговия осмислен и напрегнат живот и отразяват до голяма степен квалификацията му в няколко основни клонове на хуманитарните науки – историята, правото, политическата икономия, етнографията и пр.

Научноаргументирана е оценката му за феодалната държава като основен фактор на феодалните обществени отношения. Това разбиране за сложните функции на средновековната държава е традиционно, както и заключенията относно историческите форми на феодалната държава – малки политически единици, обединени чрез договори, съсловна-представителна монархия, строго централизирана феодална държава, абсолютна монархия и пр.⁷⁵

В конкретно-исторически план ученият разглежда различните типове държави в светлината на факторите, които определят етническите процеси. Той дели посочените фактори на две основни групи и ги нарича кратко „външноетнически“ и „специфичноетнически“. В системата на външноетническите фактори той отнася икономическия фактор или условията на материалния живот на хората и по-специално държавата. „Важно значение – пише той – има също държавно-политическият фактор, наличността или липсата на държавно-политическа организация на един или друг етнос.“⁷⁶

Акад. В. Хаджиниколов акцентира на властта като основен компонент на категорията държава, посочва нейната роля в развитието на обществото, в историята на историческия процес. В същото време той отчита сложната структура на държавата като обществено явление, комплексния му характер като социална система. Поддържа, че държавата включва не само въоръжени хора, но затвори и принудителни учреждения от всякакъв род, които не съществуват в родовото общество⁷⁷. Това уточняване дава възможност да бъдат разкрити сложните механизми, които използва

държавата за провеждането на своята политика. „Освен това – продължава акад. В. Хаджиниколов – възникнал чиновническият апарат, който преди не съществувал. За издръжка на властта с целия неин инструментарий станали необходими данъците.“⁷⁸

Концепцията на учения за държавата, за нейното възникване и социални функции през Средновековието са в пълно съгласие с някои монографични изследвания за феодалната държава⁷⁹. Това обстоятелство заслужава също да бъде отбелязано при общата оценка на научните му разработки.

За изучаване вътрешното съдържание на феодалната обществена система важно познавателно значение има изясняването на проблема за бита и неговата етническа определеност и специфика. Като взима определено становище относно продължилата дълго време дискусия върху бита, авторът обосновава свое разбиране за него, за съдържателната му вътрешноиманентна същност, за историческото му развитие и пр. В резултат на критичен анализ на различните определения за бита като обществено явление, той го дефинира като „непроизводителна и непрофесионална сфера на живота на хората, в която те потребяват непосредствено материални и духовни блага, за да възстановят и обогатят своите физически и духовни сили, да възпроизведат и развият себе си“⁸⁰. Това разбиране, отразяващо добро познаване спецификата на бита и битовите явления, привлича вниманието със своята пълнота и всеобхватност. То е убедително и приемливо.

При уточняване съдържателната същност на понятието „бит“ акад. В. Хаджиниколов извършва редица допълнителни научни изследвания, които обогатяват знанията за бита. Припомняйки етимологическото му съдържание, той го свързва с инфинитивната форма на старобългарския спомогателен глагол „бити“ („съм“), означаващ „битие“, „съществуване“, „живеене“ и пр.⁸¹ „Битът според нас – пише той – е сложна и трайна система от форми и начини за задоволяване на човешките материални и духовни потребности с цел да се възстановят и развият производителните сили на хората и обществото. Следователно, същността на понятието бит се състои в различните форми и начини за задоволяване на всестранныте човешки потребности през всички времена и епохи, сред различните народи.“ В такъв смисъл се говори за патриархален, робовладелски, феодален, капиталистически, социалистически и комунистически бит. Посочвайки съдържанието на бита, по-нататък той разкрива неговата относителна самостоятелност. „Заради това – допълва ученият – в него съжителствуват наред с новите форми на задоволяване на човешките потребности и редица стари, наследени от предишните епохи.“

Важно научно значение има структурирането на бита и битовите явления. След като подчертава, че термините „битова култура“ и „култура на бита“ са синоними, той прокарва мисълта, че в тяхното съдържание влизат две групи ценности, които условно нарича обективни и субективни. В структурата на обективните ценности включва всички условия и фактори, които съществуват обективно и задоволяват различни човешки потребности. Във втората група влизат личните индивидуални качества на хората, тяхното субективно отношение към плодовете на културата, задоволяващи

тези потребности. По-конкретно към първата група ценности отнася социалните и културните условия за физическото възпроизводство на хората, жилищните условия, храната и храненето, облеклото и обличането, хигиената, здравеопазването, санитарното и курортното дело, условията за сън, почивка, развлечения и забавления и др. Във втората група включва битовите потребности на индивида, отделните социални групи, изборителното им отношение спрямо обективните културни ценности, нормите на поведение, битовите взаимоотношения и др. Под форма на бита пък разбира онези форми и начини, чрез които битът се обективира и функционира през различните обществено-икономически формации.

Разкривайки вътрешното съдържание на бита, ученият го структурира въз основа на потребностите, които задоволява. По заключението му битът задоволява два вида потребности: материални и духовни. Според него посредством задоволяване на материалните потребности хората се възпроизвеждат, увеличават своите сили и възможности, чрез задоволяване на духовните си потребности „човек възпроизвежда и развива своите духовни сили, обогатява своята душевност, като същевременно повишава производителността и качеството на трудовата си дейност“⁸². Така битът изпъква като важен фактор на общественото развитие. Несъмнена познавателна стойност притежават наблюденията върху възможностите на бита да се развива и усъвършенства, а също и да съхранява редица свои особености. С това се обяснява неговата относителна самостоятелност. Като подчертава социалната детерминираност на бита, ролята на социалната и класова структура на обществото, авторът засяга някои негови особености при докапиталистическите, а до известна степен и на раннокапиталистическата формация. В родовия строй – пише акад. В. Хаджиниколов – „битът е социално единен, макар и на различни качествени равнища и с вътрешни географско-климатични различия. При класово-антагонистичните общества той носи отпечатъка на конкретната антагонистична противоречивост на социалните отношения. Един е например битът на аристокрацията и селяните при феодализма, на буржоазията и работниците при капитализма и пр.“⁸³

Акад. В. Хаджиниколов отстоява свое разбиране за етноса и етническите общности, за неговите типологични особености, за историческите му форми на възникване и развитие. Той държи сметка за обстоятелството, че гръцката дума „етнос“, в най-широк смисъл „народ“, който се отличава от другите народи, не може да разкрие богатото съдържание на етнографията като обществена наука. „В средните векове в думата „етнос“ – пише ученият – започва да се влага известен нюанс на противопоставяне и различаване на „идолопоклонските“, „езическите“ народи от християнските.“⁸⁴ Тези нюанси на културно-битовата специфика – според правилното му заключение – са довели включването на тази дума в названието на етнографската наука по времето, когато се оформяла като самостоятелна научна област.“⁸⁵

Познавателна стойност притежават уточненията на В. Хаджиниколов по понятието „етносоциален организъм“, въведено в етнографията и пуснато в научна употреба. В него и чрез него се категоризират връзките и взаимоотношенията на даден етнос със съответните социално-икономи-

чески условия – производствените, обществените и др. отношения, както и съществуващите на тях организационни форми, институти и пр. Понятието за етносоциалния организъм обяснява запазването на етническите белези на един или друг народ в историята на общественоекономическите системи. То позволява да се даде научен отговор на сложния въпрос за отношението между етноса и производственоекономическите условия на неговото възникване и развитие. Улеснява ни да изясним основните етнически качества на народите и държавноправните фактори в тяхната история. То ни помага да типологизираме етническите общности на различните им равнища, да набележим вътрешната им йерархия и пр.⁸⁶

Акад. В. Хаджиниколов типологизира етническите общности в хоризонтален и хронологичен план. Хоризонталната типология разкрива етносите в синхронен, другата – вертикалната, в диахронен план. Според него синхронната класификация включва две подгрупи: общности от по-нисък ред и общности от по-висок ред от етноса. В първата подгрупа влизат етническите и етнографските групи, а във втората – етнолингвистичните и етнополитическите общности, историко-етнографските формирования, стопанско-културните типове и пр. Втората, вертикалната класификация обхваща етнородни исторически типове, етнически общности, съответстващи на различните епохи от историята на човечеството, на общественоекономическите структури. По-конкретно тук влизат племето, което отговаря на родовообщинния строй, народността – на робовладелския и феодалния строй, а нацията – на капитализма⁸⁷.

В тясна връзка с вертикалната, диахронна, хронологическа класификация на етническите общности, която ги оценява в историко-стадиален план, авторът разглежда сравнително подробно различните типове исторически общности, образували се в процеса на възходящото развитие на човечеството. За него основен тип етническа общност е племето. Той приема, че „племето е не само социален организъм, притежаващ своя организация и зародишни органи на власт, но и начална етническа общност, която притежава известна общност на езика или диалекта, има общи религиозни представи и обреди, собствено название и пр.“⁸⁸ Това определение е научнообосновано и притежава приемлива същностна характеристика. То има безспорно значение за изучаване социалните феномени на общата история на човечеството.

Не по-маловажно значение имат уточненията на акад. В. Хаджиниколов за категорията „народ“, „народност“. Според него народностите „възникнали исторически чрез консолидиране на родствени или чужди племенни етнически общности, чрез заживяването им на една територия и сливането им, чрез създаване на известни вътрешно икономически връзки между тях, чрез постигане на близост или единство в езика и културата им, включително вярванията и религиозната им организация и пр.“ По-нататък авторът отчита ролята на ранните държави като фактор за формирането на народността, които обединявали и сливали различните племена на своята територия в икономическо, политическо и културно отношение⁸⁹.

Важно теоретическо и практическо значение имат постановките на акад. В. Хаджиниколов за същността и ролята на средновековната култура. Той приема, че думата „култура“, която на латински език означава „об-

работване“ или „изработване“, обхваща „всичко, което е създадено от хората в процеса на техния умствен и физически труд, в сферата на тяхната духовна, материална и социална дейност, за задоволяване на духовните, материалните и социалните им потребности“⁹⁰. Това разбиране позволява културата като обществено явление да бъде противопоставена на природата, която съществува преди възникването на човека. Общо авторът разглежда културата като съзнателна и целенасочена дейност, която създава потребителни ценности. Тя в крайна сметка е начин, форма и резултат от адаптирането на човека към природната среда.

Разглеждайки културата като сложна и динамична система, акад. В. Хаджиниколов я структурира на три основни подсистеми. В първата включва вътрешното обществено и индивидуално съзнание на хората, което дели на идейно-теоретическо и социалнопсихологическо, респ. етнопсихическо. Втората подсистема засяга изявите на съзнанието във външни действия или постъпки. И най-сетне, третата подсистема обхваща обективизираните, предметени, материализирани и овеществени резултати в материалната, духовната и социалната сфера⁹¹.

Характеризирайки културата от гледна точка на нейната институционална същност, авторът отчита значението на редица фактори, които оказват влияние върху нейното развитие. Става дума за семейството и отношенията, които се извършват в него, за родствениите връзки, патронимията, родът, селските и градските общини, обществените организации (църковни, еснафски, просветни и др.), казармата и пр. Тук той включва и нравствените норми, обичайно-правните норми, личното поведение, личната култура, отношението към майката, жената, възрастните хора, децата и пр.⁹² По такъв начин се разкриват сложните своеобразия на културата като обществено явление. В нея се очертава специфичен дял на т. нар. социално-нормативна култура.

Следвайки принципите на системно-структурния анализ, акад. В. Хаджиниколов дели народната култура на три части: материална, духовна и соционормативна култура⁹³. Това деление е научно мотивирано и аргументирано.

По заключения на автора първата подсистема на културата изобщо и специално на народната култура – материалната култура, обхваща начините и формите, в които човешката съзнателна и целеустремена дейност се реализира в материални резултати. Това се отнася за всички материални резултати от човешката непрофесионална дейност, вкл. и нейната техническа страна, както и натрупания производствен опит, трудови навици, предавани от поколение на поколение. Отнася се за материалното производство от доиндустриалния период в икономическото развитие на човечеството – опита в лова и риболова, в селското стопанство, горското и промишленото производство, технологиите и битовата страна на целия производствен цикъл. Валидно е за начините на добиване на огън, производството на различни видове оръжия, транспортирането, размяната, материалните условия на живота, битовия начин на живот и пр. Става дума за жилището и неговата уредба, за облеклото и обличането, за украсеността, за храната и храненето, напитките, домакинските съдове. Включват се почвите и различните видове растения, домашните животни и пр.⁹⁴

Всички тези основни компоненти на феодалното общество – и държавата, и етническите образувания, и битът, и културата, както видяхме, са разгледани в тяхното единство и многообразие, в диалектически противоречивата им същност. Въз основа на убедителен доказателствен материал са показани като функциониращи динамични структури на феодалния строй, разтърсван от непримирими конфликти, които в края на краищата тласкат напред развитието на обществото.

С други думи казано, чрез своето разнородно медиевистично дело акад. В. Хаджиниколов създаде комплексен съвременен модел за изучаване на феодалната общественно-икономическа система. В борбата с емпиризма и фактографията той изясни важни въпроси на методологията. Отстоявайки относителната самостоятелност на общата медиевистика в системата на историческите науки, доказва, че тя изучава историческия процес през Средновековието в цялото му сложно социално съдържание, в неговата конкретност и хронологическа последователност, в генетическата му връзка и каузална зависимост. Това определя до голяма степен познавателната стойност на общата история на феодализма, ролята ѝ като фактор в съвременната идеологическа борба.

* * *

Акад. Веселин Хаджиниколов е историк с голяма обща култура и специални професионални знания по различните клонове на историческата наука. За него историята на средните векове, както и новата и най-новата история на човечеството, притежава комплексен интердисциплинарен характер. По такъв начин общата медиевистика придобива до известна степен енциклопедичен хуманитарен облик. Това увеличава до голяма степен нейните образователни и възпитателни възможности.

Изследванията на този учен, посветени на един или друг проблем на феодалната епоха, притежават несъмнена методологическа и фактологическа стойност. В тях намират отражение най-новите постижения на хуманитарните науки – общата медиевистика, историята на народното стопанство, политологията, правото, етнографията, историята на философията, развитието на обществената мисъл и пр. Това обстоятелство – включването на комплексни данни, им придава завършен характер, фундамира богатата им информационна натовареност, осигурява широкото им хуманитарно съдържание.

Посоченото качество на проучванията на В. Хаджиниколов не е случайно. То е свързано не само със заниманията му в различни области на историческото познание, но и с предварителната му професионална подготовка, с дългогодишното му участие във водещите исторически издания. Трудовете му не са откъснати от живота, а са актуални научни дирения, свързани с водещите теми в историографията.

Акад. В. Хаджиниколов е до известна степен историк мислител с цялостен, широк концептуален подход към социалните процеси и явления. Притежаващ изключителна памет, толкова необходима на историка, той насища своите изследвания с подбрана информация, с факти, които отразяват най-общите тенденции на общественото развитие. Познаващ исто-

рическите източници, с които си служи, овладял съдържащите се в тях сведения, ученият не остава на равнището на конкретната фактологична информация, а навлиза в сложния етап на теоретико-методологическите обобщения, на анализите и синтезите. Неговата сила, афинитетът му се изразява в поставянето и решаването на проблемите, не в установяването на дребни факти, а в разкриването на закономерности, не в отчитане на случайности. Това обстоятелство определя и разбирането му за съвременния актуален характер на изследванията по история на средните векове.

Акад. В. Хаджиниколов поддържа, че феодалният обществен строй, феодалният начин на производство заема определено място в прогресивния ход на човешкото общество от първобитното му състояние към нашата епоха⁹⁵. В същото време той приема, че като обект на научни изследвания Средновековието притежава разнообразни съвременни аспекти: в редица страни на съвременния свят съществуват остатъци от феодални отношения, от феодални институти, от едро земевладение и пр. „Ето защо – подчертава той – изучаването на конкретните форми и институти на феодалния начин на производство в различните страни и народи има не само теоретическо, но и важно практическо значение.“⁹⁶

В нашата епоха мащабите на едно научно дело, измеренията на един учен не се изразяват само или единствено във и чрез монографиите, които е написал, но и посредством броя на кадрите, които е формирал, на специалистите, които е подпомогнал. В това отношение акад. В. Хаджиниколов също така развива активна и плодотворна дейност. В борба срещу волунтаризма, субективизма, безпринципните комбинации, политическата незрелост и пр. той десетилетия наред брани интересите на историческата наука и подава грижовна ръка на не един млад историк по пътя на неговата трудна и мъчителна реализация. Той оказва подкрепа и на някои медиевисти от старото поколение, които търсеха брод и не винаги срещаха достатъчно разбиране, бяха подложени на изолация и дискриминация.

През времето, когато сектанството и догматизма тегнеха над историческото наследство и го разглеждаха недостатъчно прецизно и диференцирано, ученият историк намира сили и гражданска смелост и дава положителна обективна оценка за научното дело на проф. П. Бицили, хулен по онова време от едни, премълчаван от други. В трудни дни за проф. Ив. Дуйчев той му вдъхва оптимизъм, разкрива му възможности за реализация, подпомага го да твори. В негово лице доц. Борислав Примов намира искрен, сърдечен приятел, който го подкрепя в процеса на интелектуалната реализация, в борбата за утвърждаване. Един такъв възискателен учен като акад. Ив. Снегаров приема с благодарност помощта, която му оказва. Признателен му беше и д-р В. Сл. Киселков. Импулсира за творчество и проф. Б. Цветкова.

Критичен, но справедлив, възискателен, но добронамерен, акад. В. Хаджиниколов оказва професионална и човешка подкрепа и на редица други медиевисти в техния тежък, труден и мъчителен път на развитие и утвърждаване. Това е друга негова заслуга към историческата наука, която тепърва ще бъде оценявана като фактор за регулиране на отношенията между различните поколения историци.

Като се има предвид сравнително бедната и оскъдна литература у нас по история на средните векове, липсата на самостоятелни, оригинални изследвания, трябва да се признае, че проучванията на акад. В. Хаджиниколов в този клон на историческите науки заемат своето място. Те имат несъмнено значение за българската историография по обща медиевистика и отбелязват един от нейните върхове.

Разбира се, в богатото и разностранно научно дело на акад. В. Хаджиниколов не всички концепции, тези, хипотези издържаха изпитанията на времето. Редица негови постановки, създадени в условията на войнстващия тоталитаризъм, са вече остарели, нещо напълно разбираемо. Но целокупната му хуманитарна продукция, съществена част от която образуват медиевистичните му изследвания, вече заема свое от никого неоспорвано място в българската историография през последните десетилетия на XX в.

БЕЛЕЖКИ

¹ По този въпрос вж. у: *Николов, Й.* Академик Димитър Ангелов и проблемите на обща медиевистика. – В: Сб. в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 23–30.

² *Чолов, П.* Академик Владимир Топенчаров. Био-библиография. С., 1987.

³ Вж. *Георгиев, Г.* Щрихи към творческия портрет на Веселин Хаджиниколов. – Векове, 1977, № 4, 76–80; *Дамянов, С.* Научното и общественото дело на чл.-кор. проф. Веселин Хаджиниколов. – Истор. преглед, 1977, № 3, 110–126; *Димитров, С.* Академик Веселин Хаджиниколов – ученият и ръководителят (по случай неговата 80-годишнина). – Истор. преглед, 1997, № 2, 114–136.

⁴ Преглед на изследванията му вж. у: *Костова, Е.* Библиография на Веселин Д. Хаджиниколов. – Истор. преглед, 1987, № 5, 94–110.

⁵ За него вж. *Ангелов, Д., Й. Николов.* Научното дело на акад. Иван Снегаров. – Изв. на инст. за история (ИИИ), 14–15, 1964, 5–25; *Ковачев, М.* По-важни трудове на акад. Ив. Снегаров. – Пак там, 27–35; *Събев, Т.* Историкът Иван Снегаров. – Славяни, 1969, № 4, 24–32; *Тъкова-Заимова, В.* Иван Снегаров. – Etudes balkaniques, 1971, № 7.

⁶ Акад. Иван Гошев. – Сп. БАН, 1965, № 4, с. 134; *Пандурски, В.* Акад. д-р Иван Гошев. – Църковен вестник, 1966, 2, 18–21.

⁷ За него вж. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 2. М., 1960, 351–370, 645–646; Т. 3. М., 1963, 414–418, 449–563; *Гутнова, Е. В.* Историография истории средних веков, 322–332.

⁸ *Астахов, В. И.* В. О. Ключевский – выдающийся представитель буржуазной историографии пореформенного периода. – В: Курс лекций по русской историографии. Ч. 2. Харьков, 1962.

⁹ Срв. *Вайнштейн, О. Л.* История советской медиевистики. Л., 1968, с. 62.

¹⁰ Вж. в тази насока спомените на автора в „Из дейността на проф. Александър Бурмов в Българското историческо дружество“ и сп. „Исторически преглед“ (В: Сб. в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973, 93–109).

¹¹ Заслужава да се припомни обстоятелството, че, наред с трудовете си по средновековна, нова и най-нова история на българския народ, акад. Ж. Натан обнародва редица изследвания, които притежават общомедиевистичен характер – „История на икономическите учения“ (С., 1940, с. 307). След време този труд, основно преработен в съавторство с проф. К. Григоров, излиза в две издания: История на икономическите учения. 1. изд. С., 1947, с. 286; 2. изд. С., 1949, с. 248.

¹² Сам акад. Д. Косев отбелязва специалния си интерес към епохата на Възраждането. „Главните ми приноси – казва той – се отнасят към историята на Българското възраждане.“ Винаги верен на принципите за търсене и защита на историческата истина (интервю с акад. Д. Косев). – В: Юбил. сб. в чест на академик Димитър Косев. С., 1985, с. 19).

¹³ Всъщност заниманията на В. Хаджиниколов по стопанска история датират от рано. Както е известно, през 1948 г. той постъпва като асистент по стопанска история в

СУ и пристъпва към системно изучаване на проблемите на този клон от системата на хуманитарните науки.

¹⁴ Трите тома, обнародвани от издателство „Наука и изкуство“, се появяват в следната последователност: Кн. I. С., 1955, 157 с.; Кн. II. Средновековна история. С., 1957, 338 с.; Кн. III. Нова история. Домонополистичен капитализъм. С., 1960, 307 с. Второ издание на лекциите е отпечатано в един том под заглавие „Обща стопанска история“ (Т. 1. 2. осн. прераб. изд. С., 1963). Феодалната епоха е застъпена много добре, като са дискутирани редица проблеми, и обхваща в тома от с. 79 до с. 260.

¹⁵ Такъв характер има докладът, който авторът изнася на юбилейното национално честване в гр. Преслав. Под формата на статия докладът излезе в сп. „Политическа просвета“ (1986, № 12, 85–92).

¹⁶ Поместена в: Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, 1954, № 2, 135–175.

¹⁷ Излиза в поредицата „Методологически и историографски проблеми на историческата наука“ (Т. 1. С., 1973, 33–59).

¹⁸ Обнародвана от изд. „Наука и изкуство“ (С., 1956, 7–16 сл.).

¹⁹ Отпечатани в: Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, 1957, № 1, 18–122.

²⁰ Хаджиниколов, В. Държава и етнос като исторически категории. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, 527–549.

²¹ Хаджиниколов, В. Етнически процеси и етническо развитие. – В: Етнография на България. Т. 1. С., 1980, с. 34.

²² Хаджиниколов, В. Етногенезис и етническа история на българския народ. – В: Българска народна култура. С., 1981, 29–62.

²³ Хаджиниколов, В. Етническа душевност и предметна област на етнографията. – В: Етнография на България. Т. 1, 46–49.

²⁴ Хаджиниколов, В. Някои проблеми на народната култура. – В: Българска народна култура, 5–18; Проблеми на традицията и иновацията в народната култура. – Българска етнография, 1976, № 2, 3–12; Некоторые вопросы этнографического изучения народной и национальной культуры. – В: Проблемы культуры народов и народов. Варшава – Познан, 1976, 187–197.

²⁵ Хаджиниколов, В. Битът в етнографското изследване и осветление. – В: Етнография на България. Т. 1, 41–46; Бит, битова култура и социалистически начин на живот. – В: Ролята на Отечествения фронт за по-нататъшното утвърждаване на социалистическия начин на живот. С., 1980, 567–585.

²⁶ Хаджиниколов, В. Съединението на Украйна с Русия и българският народ. – Истор. преглед, 1954, № 2, 19–35; вж. и статията му в: Планово стопанство, 1956, № 5, 118–121.

²⁷ Вж. Истор. преглед, 1956, № 5, 118–121.

²⁸ Вж. Политическа просвета, 1986, № 12, 85–92.

²⁹ Хаджиниколов, В. Херцен и обществено-политическият живот на Русия през XIX в. – Истор. преглед, 1947, № 4–5, 4–5; 478–518.

³⁰ Вж. Истор. преглед, 1945, № 1, 137–139.

³¹ Отеч. фронт, № 570, 15 юли 1946.

³² Хаджиниколов, В. 14 юли 1789. – Раб. дело, № 155, 14 юли 1946.

³³ Вж. Истор. преглед, 1981, № 2, 39–51.

³⁴ Вж. Георгиев, Г. Академик Веселин Хаджиниколов. – Българска етнография, 1985, № 4, с. 49.

³⁵ В предисловието на своя лекционен курс „Экономическая история зарубежных стран“ (Ч. 1. Киев, 1959) В. Т. Чунтулов отбелязва: „Обаче по този курс, обхващащ голям исторически период и много страни, досега няма учебник или учебно пособие“ (Пак там, с. 3). Едва по-късно, вече през 1961 г. В. Е. Мотилев обнародва „Экономическая история зарубежных стран эпоха домонополистического капитализма“, курс лекции, четени в Икономическия факултет на Московския държавен университет. През 1966 г. се появи и „Экономическая история капиталистических стран“ под общата редакция на проф. И. С. Дзюбко и проф. В. Т. Чунтулов.

³⁶ Вж. Истор. преглед, 1965, № 1, 107–109.

³⁷ Пак там, с. 107.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, с. 108.

⁴⁰ Действително през 1954 г. в Москва излиза специализираният труд на Ф. Я. Полянски „Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма (Изд. Московского университета)“, но той е непълен и не може да обслужи процеса на обучението, на социалната практика.

⁴¹ Това се вижда от едно сравнение с учебника История средних веков. Т. 1–2. 2. перераб. изд. М., Высшая школа, 1977 (под ред. на С. Д. Сказкин), както и от сравнението с учебника за историческите факултети на педагогическите институти – История средних веков. М., 1986 (под ред. на Н. Ф. Колеснишки).

⁴² Хаджиниколов, В., С. Цонев, А. Беров, П. Горанов. Стопанска история на ново и най-ново време. 1. изд. С., 1966, 38–39.

⁴³ Пак там, с. 84 сл.; 122 сл.; 158 сл.

⁴⁴ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука. Велико Търново, 1979, с. 123.

⁴⁵ Пак там, 35–36.

⁴⁶ Този пропуск е характерен в една или друга степен за следните курсове по история на феодалното общество: История средних веков. Т. 1–2. М., 1977; История средних веков (Редакционная коллегия: М. Л. Абрамсон, А. Я. Гуревич, Н. Ф. Колеснишки). М., 1964; вж. Семенов, Б. Ф. История средних веков. М., 1975; История средних веков. М., 1986.

⁴⁷ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., с. 215.

⁴⁸ Пак там, с. 216.

⁴⁹ По-подробно за това вж. студията на акад. Хаджиниколов „Към въпроса за предмета и значението на историята на народното стопанство“ (с. 142).

⁵⁰ Срв. Хаджиниколов, В. Историята на профсъюзното движение и възпитанието на работническата класа в България. – В: Българските професионални съюзи (1904–1984). С., 1984, с. 272.

⁵¹ Според официалната концепция, която тогава неизменно се цитираше в научните изследвания, „историята на развитието на обществото е преди всичко история на развитието на производството, история на начините на производство, които се сменят един с друг в продължение на векове, история на производителните сили и производствените отношения на хората“ (История на ВКП (б). Кратък курс. С., 1953, с. 133).

⁵² Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I. Увод и стара история, с. 22.

⁵³ Пак там, 22–23.

⁵⁴ Хаджиниколов, В. Към въпроса за предмета и значението на историята..., 141–142.

⁵⁵ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. II. Средновековна история, 3–4.

⁵⁶ История средних веков, с. 10.

⁵⁷ Схващания на В. Хаджиниколов, споделени с автора в беседа, проведена на 22 март 1987 г.

⁵⁸ Мисли, развити в беседа, проведена на 29 март 1987 г.

⁵⁹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 26; срв. Към въпроса за предмета и значението на историята..., с. 148.

⁶⁰ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 3.

⁶¹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. II, с. 4.

⁶² Пак там, кн. I, 38–54.

⁶³ Пак там, с. 33.

⁶⁴ Хаджиниколов, В. Някои методологически въпроси на периодизацията..., с. 36.

⁶⁵ Пак там, с. 37.

⁶⁶ Пак там, 41–42.

⁶⁷ Пак там, с. 49.

⁶⁸ Пак там, с. 50.

⁶⁹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, 42–43.

⁷⁰ Хаджиниколов, В. Някои методологически въпроси на периодизацията..., с. 35.

⁷¹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 38.

⁷² Пак там, 38–39.

⁷³ Пак там, 44–45; срв. Някои методологически въпроси на периодизацията..., с. 46.

⁷⁴ Вж. напр. най-новата периодизация на родовообщинния строй в: История древнего

мира. Ранная древность. М., 1982, с. 22 сл.

⁷⁵ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 5; срв. Обща стопанска история, с. 81.

⁷⁶ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 50–51.

⁷⁷ Хаджиниколов, В. Държава и етнос като исторически категории, с. 528, заб. 6, с. 547.

⁷⁸ Пак там, с. 528.

⁷⁹ Срв. напр. Корсунский, А. Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. М., 1963; Корсунский, А. Р., Р. Гюнтер. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. М., 1984.

⁸⁰ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., с. 84.

⁸¹ Пак там, с. 81, заб. 1.

⁸² Пак там, с. 85.

⁸³ Пак там, 87–88.

⁸⁴ Своите изводи в тази насока авторът основава на проучванията на Поплинский, Ю. К. К истории возникновения термина „этнос“. – Советская этнография, 1973, № 1, 128–134; Бромлей, Ю. В. Этнос и этнография. М., 1973, 21–22.

⁸⁵ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., с. 32; Общи въпроси на етнографската наука. – В: Етнография на България. Т. 1, 23–24.

⁸⁶ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологични проблеми..., с. 34; Етносът и неговите производни – предмет на етнографската наука. – В: Етнография на България. Т. 1, с. 24.

⁸⁷ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 35–36; Етносът и неговите производни – предмет на етнографската наука, с. 25.

⁸⁸ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 42–43.

⁸⁹ Пак там, с. 43.

⁹⁰ Хаджиниколов, В. Някои проблеми на народната култура, с. 8.

⁹¹ Пак там.

⁹² Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 70–71.

⁹³ Хаджиниколов, В. Някои проблеми на народната култура, с. 9.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, 3–4.

⁹⁶ Обща стопанска история, с. 82.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 91–92, 1998–1999

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 91–92, 1998–1999

ПРОЯВИ НА БЪЛГАРСКО НАРОДНОСТНО САМОСЪЗНАНИЕ ОТ ВРЕМЕТО НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

ВАЛЕРИ КАЦУНОВ

Валери Кацунов. ПРОЯВЛЕНИЯ БОЛГАРСКОГО НАРОДНОСТНОГО САМОСОЗНАНИЯ В ПЕРИОД ВИЗАНТИЙСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА

Представленная статья состоит из двух частей. Первая часть представляет собой критический анализ сложившихся в болгарской исторической науке теоретических постановок по широкому кругу проблем, связанных с народностным самосознанием.

Болгарские письменные источники эпохи византийского владычества – объект анализа во второй части работы. Раскрыта структура болгарского народностного самосознания в условиях чужого политического господства. Показана и динамика в иерархии элементов самосознания. Исследованы также и отдельные аспекты в соотношении народностного и религиозного самосознания.

Одним из объектов исследования в данной работе является процесс формирования системы специфических болгарских ценностей в период Средневековья.

Представлена также и попытка реконструкции легенды о „кагане Михаиле“ и других болгарских правителях и вождях, связанных с судьбой Первого болгарского царства.

Valery Katzunov. ACTS OF BULGARIAN NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS DURING THE PERIOD OF BYZANTINE RULE

The following research study is divided into two parts. The first one is dedicated mainly to a broad range of Bulgarian theoretical approaches dealing with national self consciences. The various opinions on the topic are dealt with in a critical fashion.

Bulgarian written sources from the period of the Byzantine rule are the object of study in the second part. The structure of the Bulgarian national self-consciousness under foreign political domination is revealed. The dynamics in the hierarchy of the elements of national self-consciousness is also shown. Some aspects of the relationship national – religious self-consciousness are also analyzed.

The research has also paid attention to the process of the build-up of the specific Bulgarian value-system during the Medieval period. An attempt is made to reconstruct the legend about "khan Michael" and some other Bulgarian rulers and leaders, linked with the fate of the First Bulgarian Kingdom.

Проблемът за формирането, същността и ролята на народностното самосъзнание* в доиндустриалните общества се налага като един от централните в съвременното обществознание. Обикновено специалистите историци сравнително рядко се обръщат към него. Дори в наши дни народностното самосъзнание е повече обект на изследване от културолози, политолози и даже журналисти. Много често, поради непознаване на историческите извори, тези специалисти допускат сериозни пропуски и неточности. В резултат нерядко изводите им са неверни. Това, от своя страна, основателно предизвиква недоверието на историците към техните работи и по тази причина смятаме за необходимо да цитираме по-обширно литературата, която ползваме. Същото се налага и поради едностранчивото отношение към историческите извори. В тях етническото самосъзнание присъства като отражение на конкретни представи. Традиционният подход към изворите оставя голяма част от информацията в тях неизползвана. Счита се, че тя има пряко отношение само към политическата история. Тъкмо това налага тяхното пространно представяне в нашата работа. Смятаме, че подобен подход е напълно оправдан и даже необходим за написването на една своеобразна етническа история на българите.

Настоящата студия е разделена на две части. Първата е посветена преди всичко на български** теоретични постановки по широк кръг проблеми, свързани с народностното самосъзнание. Различните становища са представени критично. Част от тях са приети като работещи за разкриване интересующата ни проблематика. Друга част е адаптирана – доколкото това е възможно, а някои са отхвърлени, тъй като съдържат неадекватни за българската историческа практика твърдения.

Обект на анализ във втората част са български писмени извори от епохата на византийското владичество. В процеса на този анализ е разкрита структурата на българското народностно самосъзнание в условията на чуждо политическо господство. Показана е динамиката в йерархията на елементите на самосъзнанието. Поради техническите ограничения са изследвани само някои от аспектите на отношението: народностно – религиозно самосъзнание*** в етническата история на българите.

Един от обектите на изследване в настоящата студия е процесът на изграждане на системата от специфични български ценности през Средновековието. Смятаме този проблем за твърде важен, тъй като в основата на която и да е етническа общност лежат подобни ценности.

В студията е направен опит за реконструкция на легендата за „каган Михаил“ и други български владетели и предводители, свързани със съдбата на Първото българско царство.

* В настоящата студия ползваме понятията „етнос“ и „народност“ като синоними, тъй като за периода на Средновековието те са идентични по своето съдържание. Същото се отнася и за определенията „етническо“ и „народностно“.

** Поради техническите ограничения на настоящата публикация чуждите автори по етнонационална проблематика ще разгледаме на друго място.

*** Проблемът с формирането, развитието, репродукцията и трансформациите на религиозното самосъзнание е изцяло неизследван. Тук обаче нямаме възможност да се спираме на него.

1. ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА ЗА НАРОДНОСТНОТО САМОСЪЗНАНИЕ

Етническата характеристика на което и да е общество се определя от етническото самосъзнание на отделния индивид така, както цветът на пясъка се определя от цвета на всяка отделно взета песъчинка. Поради относителната устойчивост на народностното самосъзнание спрямо всички останали признаци през вековете, то с основание се сочи в специализираната литература като основен етнически определител. Едно от най-точно направените определения на етническото самосъзнание принадлежи на Г. Г. Литаврин: „Първостепенната роля на етническото самосъзнание сред факторите и признаците на устойчивата етническа общност се обуславя от това, че то като че ли синтезира в себе си всички признаци и фактори, явява се тяхно миросгледно и психологическо обобщение, представлява осъзната от всички представители на етноса, макар и в различна степен, но независимо от това напълно определена система от ценности, неделима част от достиженията на етноса като цяло и на който и да е член от него поотделно. Етническото самосъзнание се извява в качеството на крайна оценка и мислена санкция на всички основни фактори, които формират която и да е етническа общност.“¹ Това определение дава отговор и на въпроса защо промените в етническото самосъзнание неминуемо водят до промяна в индивидуалната етническа принадлежност.

Етническото самосъзнание – казано популярно – е онова чувство, което ни ориентира сред другите народи и, без да съзнаваме това, влияе върху нашите оценки за тях, създава предварителна нагласа за приемане или отхвърляне на чужди културни или технически достижения, мотивира нашето поведение в етнически чужда среда. Това се отнася с пълна сила и за чужденците, дошли сред нас. За тях ние сме етнически цветени еднакво – така, както песъчинките в купчината пясък. И колкото по-продължително останат между нас, толкова повече укрепва тяхното етническо светоусещане.

Етническото самосъзнание е преди всичко културен феномен. За неговата поява в индивидуалното човешко мислене е нужно време. То се формира постепенно с нарастване възрастта на отделния индивид. Условията, при които това става, зависят от различни фактори. Средата – било то семейна или обществена, както и образованието и индивидуалната грамотност са от решаващо значение. В този смисъл историческата обстановка също оказва влияние.

Етническото самосъзнание е в пряка връзка с религиозното самосъзнание, тъй като факторите, формиращи едното, влияят за формирането и на другото. Колкото по-назад във времето е разположен изследваният период, толкова по-плътна е тази връзка.

Народностното самосъзнание „излиза“, става видимо в човешките взаимоотношения само в случай на конкретен повод. В етнически спокойна, еднородна среда то не може да бъде забелязано. За неговата проява са необходими външни спрямо човешкото съзнание дразнители. Всичко това прави етническото самосъзнание трудно доловимо за историка културно

явление. Неговото отражение в изворите се открива с помощта на други науки като етнология, психология, философия.

Народностното самосъзнание на българите има хилядолетна история. То излиза на повърхността на обществения живот в българските земи особено ярко в условията на чуждо владичество. Повече или по-малко, съобразно историческата обстановка, то влияе активно върху мотивите на поведение на българите от Ранното българско средновековие до наши дни.

Настоящото изследване е посветено на проявите на българското народностно самосъзнание в периода на византийското владичество и е плод на дългогодишно проучване на достъпната изворова база, теоретичната и коментарната литература по проблема. Сам по себе си, този проблем не е нов в българската историография. Почти всеки автор, пишейки за историята на Първото българско царство, малко или повече се спира на въпроса за формирането на българската народност. В преобладаващия брой изследвания обаче в центъра на изследователското внимание е политическият аспект на проблема. Етническите процеси почти винаги остават на по-заден план. За някои това е естествено, тъй като изворите носят преимуществено информация за събития и факти. От тях изследователите реконструират предимно политическата история на днешните българи. От Паисий насам всяко следващо изследване коригира и уплътнява историческото познание. Упоритият труд на поколения историци прави историческата събитийност по-осезаема, а отминалата политическа реалност – все по-отчетлива.

Отдавна е прието да се говори за исторически процеси, факти и събития. Това са основните понятия, с които се реконструира всяка отминала реалност. Те не са избрани случайно, а обективно най-добре прилягат към информацията от изворите. С тяхна помощ изворовата информация се систематизира, става по-смислена и по-разбираема за съвременниците.

Етническите процеси² също са приети като понятие, макар и не толкова отдавна и не така често в историографията. По правило средновековните извори носят твърде малко пряка информация за тях. В резултат етническите процеси в общоприетото разбиране за историопис обикновено се ползват като едва доловим фон на историческите. Може би поради това никой не говори за „етнически факти“ или за „национални факти“. Днес често се употребява изразът „национално събитие“, но за „етническо събитие“ не става и дума. Въпреки че никой не отрича съществуването на етнокултурни процеси през Средновековието, те все пак си остават по-слабо осветлени. Нещо повече, съвременните социолози и политолози боравят с етническата терминология много по-често, отколкото историците. Но това не винаги е било така.

Хронологически първият български автор, който се занимава с проблеми на етноса, е Сп. Палаузов. Неговият интерес е предизвикан от положението на народностите в Австрийската империя. Изхождайки от съвременното нему състояние на междуетническите отношения в Австро-Унгария, той констатира, че „въпросът за народностите и техните права, както исторически, така и политически е във висша степен заплетен“³. Според Сп. Палаузов народите в Австро-Унгария и европейската част на Османската империя са несъвместими в политическите рамки, в които са

принудени да съжителстват. В стремежа си да разкрие причините за тази несъвместимост той се опитва да дефинира понятието „народност“ и установява: „Определението на понятието „народност“ никога няма да бъде ясно, докато се взема ту в един, ту в друг смисъл, както обикновено правят. От гледна точка политическа, историческа и етнографска народността представлява вълмо, което може да се оправи или с острието на меч, или чрез бавно дългогодишно разпилитане на тия живи нишки.“⁴ Сп. Палаузов е първият наш учен, който дава свое определение за понятието „народност“. Неговият анализ е изготвен десетилетия преди Освобождението и това го прави изключително ценен. Той заслужава особено внимание и поради това ще се спрем специално на него по-нататък заедно със съвременните определения на народността като тип човешка общност.

Значително по-късно в своите изследвания В. Златарски и П. Мутафчиев се спират на проблема за формирането на българската народност. Според тях политическото и културното единство са необходими белези на народността.

В. Златарски пише, че „главното и съществено условие“ за трайно съществуване на народността е наличието на „вътрешни връзки“ и „вътрешно единство“. Това единство се изгражда на базата на „култура, която обединява всички етнически и племенни части на обширната, но географически разчленена територия“. Основните белези на българския народ, според него, са: „строго определени културни начала, битова особеност, които да го отделят като едно цяло, като особена народност и в същото време да очертават същността на неговата историческа задача“⁵. В. Златарски смята, че културните особености формират специфично единство и правят от политическата общност *народност*.

Онова, което силно отличава определенията на В. Златарски и П. Мутафчиев от съвременните автори, е, че те разглеждат признаците в неразривна връзка с факторите, които влияят за формирането на народността. За тях политическият фактор е основната сила, която обединява народността. Това е най-ясно подчертано при П. Мутафчиев. Според него „еднаквият бит и култура“ и „общата традиция“ трябва да са „под закрилата на една политическа организация – държавата“. П. Мутафчиев директно сочи основната функция на държавата за консолидирането на народността. В „Книга за българите“ той пише, че чрез държавата славяни и прабългари, „стегнати в един политически организъм“, стигат до „съзнанието за своето единство и обособеността си от останалия свят“⁶. Всъщност, макар и бегло П. Мутафчиев първи обръща внимание на самосъзнанието като специфичен културен феномен. Той сочи конкретни признаци на народността като тип човешка общност, които се използват и от съвременните автори: общ произход, културни особености, осъзната общност.

Опирайки се на последователната историческа събитийност, В. Златарски и П. Мутафчиев разглеждат втория основен фактор за формиране на българската народност – църквата отделно от първия – държавата. Така, според П. Мутафчиев, постигането на „вътрешно единство“ в Първото българско царство става непреодолима необходимост при управлението на княз Борис I. „Като спойка за него, обаче не е могло да послужи примитивното езичество нито на прабългари, нито на славяни, тъй като то са-

мо се рушало под напора на християнството. А, от друга страна, само една нова вяра е била в състояние да заличи всецяло старите племенни и битови различия между им и да помогне за сливането им в един народ.⁷

При определяне значението на двата фактора за формирането на българската народност П. Мутафчиев отдава по-голямо значение на държавното управление. По повод етническото изравняване в Първото българско царство той пише следното за ролята на християнството: „Заслугата за това етнично изравняване обикновено се приписва на християнството. Счита се, че то споило двата разнородни елемента в едно духовно цяло, а окончателното тържество на славянския език в него било улеснено от църквата с нейното богослужение и книжнина; с това била извършена и най-важната стъпка за издигане на славяните, като равноправен елемент в обществото на държавата.

Тоя възглед изобщо е прав, но чрез него не всичко намира своето обяснение.

Общата религия наистина е отслабила битовия дуализъм в славяно-прабългарското общество, могла е да засенчи и расовите различия в него, но ако тя би останала главният фактор, който в случая е действувал, първоначалните отношения тук не биха били особено изменени. [...] Че новата религия у нас е изиграла само допълнителна роля, като съдействувала на един процес, който без нея и рано преди официалното ѝ приемане вече се е развивал, се вижда от обстоятелството, гдето славяните и през езическата епоха не били изключени от държавното управление.“⁸

Според П. Мутафчиев политическият фактор е водещ в процеса на хомогенизиране на българската народност, защото „различните стремежи са били примирявани и възможните съперничества отстранявани от съзнанието за общ интерес“⁹.

В. Златарски също сочи християнството като фактор в посочения процес още до неговото официално приемане: „...християнството, макар и да не било господстваща религия, изтъква като нов фактор в сливането на двата народа, защото чрез него се създавали такива отношения между българи и славяни, че българският елемент губел почва за съществуване и изчезвал между славянските маси.“¹⁰ Но независимо от това, и той смята политическия фактор за водещ в процеса на формиране на българската народност. Според него християнството е средство в хода на политическата борба за надмощие между славяни и прабългари. „Християнството било най-мощното оръжие на славяните в борбата им с първобългарите; чрез него славяните се домогвали да получат достъп в ханския двор и до висшето управление на държавата, но заедно с него те прокарвали и принципите на византизма...“¹¹ В. Златарски счита, че в основата на процеса на формиране на българската народност е заложен следният политически компромис: „...българските господари пожертвували своята народност, за да запазят целостта на държавата и да закрепят властта в ръцете си, а славяните макар и да взели етническо и културно надмощие, принудени били да пожертвуват своята демократическа уредба и да приемат прокарания и закрепен от българите монархизъм.“¹²

Ив. Дуйчев на свой ред смята, че в надпреварата за надмощие в управлението на държавата премахването на идеологическия дуализъм е от решаващо значение за българската народност. В „Рилският светец“ (1947)

той подчертава, че верската раздвоеност „се долавя особено много през първата половина на IX век, когато славянското население започнало да се изравнява политически със завоевателите първобългари и да се издига до върховната власт. Очевидно при тази раздвоеност не било възможно да се създаде силна държава. Обединението на двете племенни съставки в единна народност не можело да бъде завършено.“¹³ В посочения труд Ив. Дуйчев изтъква две важни за етническото консолидиране следствия от покръстването. Първото – формиране на прослойка от български духовници, като „обладатели на знанието и просветата“. И второто – създаване на българска книжнина. Той разглежда тези следствия като неотменна част от църковната пропаганда, чийто универсализъм с течение на времето допринася за етническото консолидиране. „Доколкото е съществувала книжнина и просвета, тя е била свързана изключително с църквата и, след., е носела главно, ако не и изключително, църковнически облик и съдържание. За това, което ние, днешните люде, назоваваме „мирска култура и книжнина“, не е могло, естествено да се говори.“¹⁴ Тези изводи на Ив. Дуйчев са особено важни за нас, тъй като насочват тесните връзки между народността и религиозното самосъзнание.

В книгата си „От народност към нация“ (1971) Хр. Гандев е на мнение, че държавната власт е основният фактор при формиране на българската народност. „Тъкмо единната военна, политическа и административна власт, осъществявана в Първата българска държава, създала благоприятни условия за изкръстализиране на народността.“¹⁵ В същия труд и той като Ив. Дуйчев обръща внимание на книжовността като фактор, повлиял за успешното консолидиране на българската народност. „Образувала се прослойка от грамотни и просветени хора, у които през IX–X в. се оформило особено народностно, държавно и културно съзнание, дистанцирано от византийската държавност и култура, независимо от реалното влияние на империята.“

По отношение на другия основен фактор – църквата, Хр. Гандев смята, че постигнатото народностно единство е в резултат на сериозна религиозна пропаганда. Чрез нея „населението, макар и бавно, възприемало елементарни обобщения и отвлечени съждения и по този начин придобивало морални, социални, политически и културни представи, необходими за личното държание на човека.“¹⁶ Така Хр. Гандев първи отбелязва взаимнообусловеността на индивидуалните представи с ежедневно поведение на средновековните българи.

Трудовете на Д. Ангелов бележат нов етап в изследването на процесите, свързани с формирането на българската народност. Според него основните фактори за формирането на една народност през Средновековието са: обща територия, държавна организация, стопански живот¹⁷. Освен тях важна роля в този процес играят религията, писмеността и книжнината¹⁸. В резултат от продължителното им действие, образуванияте през Средновековието народности добиват следните характерни белези: език, култура, историческа памет, религия, народностно съзнание (или самосъзнание), чийто терминологичен израз е етнонима¹⁹.

Процесът на формирането на българската народност е обект на дългогодишни изследвания от Д. Ангелов. В част от редицата негови монографии²⁰ детайлно са анализирани проблеми от обществения жи-

вот на средновековните българи. Сред тях централно място заемат ролята на държавата и културния живот за формирането на българската народност; общественото мислене за устройството на човешкото общество, природата и света като цяло. За нас най-важна е онази част от трудовете на Д. Ангелов, която е посветена на проявите на българското народностно самосъзнание. В тях „вътрешното единство“ и „вътрешните връзки“ на П. Мутафчиев и В. Златарски са подробно анализирани и определени като социално-икономически и демографски фактори. А „строго определените културни начела“ на В. Златарски и „съзнанието за своето единство и обособеност“ на П. Мутафчиев – като народностно съзнание.

Така в своя труд „Образуване на българската народност“ (1981) Д. Ангелов дава следната характеристика на българската народност от края на IX и началото X в.: „Основни черти на така възникналата българска народност са били *общият език, единно народностно съзнание и еднаква в главни линии материална и духовна култура*.“²¹ Според него: „Веднъж утвърдена като устойчива общност, „народността“ получава възможност за трайно съществуване и за реална изява, дори и без наличието на основните предпоставки и условия, които са съдействували за нейното създаване.“²²

В нашата историография съществуват множество съчинения, в които се разглеждат проблеми на българската средновековна култура и които, без да са посветени изрично на самосъзнанието, разкриват факторите и условията за неговото формиране, развитие и прояви. Това са преди всичко работи на М. Дринов²³, В. Златарски²⁴, Й. Иванов²⁵, Ив. Дуйчев²⁶, В. Гюзелев²⁷, М. Каймакамова²⁸, Ст. Ваклинов²⁹, Ив. Венедиков³⁰, В. Бешевлиев³¹, П. Петров³², П. Ангелов³³, Г. Бакалов³⁴, Цв. Георгиева³⁵, В. Тълкова-Заимова³⁶, Й. Андреев³⁷, Т. Събев³⁸, Ил. Цоневски³⁹, Ив. Божилов⁴⁰, Д. Овчаров⁴¹, Б. Николова⁴² и др.⁴³ Без тях изследването на българското народностно самосъзнание би било много по-трудно.

Посочените по-горе автори са публикували своите трудове по различно време и по различни поводи. Така например по повод хиляда и триста годишнината от създаването на българската държава са публикувани три обемисти сборника⁴⁴, посветени на възлови проблеми в българската история от древността до наши дни. По същия повод през 1981 г. и 1984 г. бяха проведени два международни конгреса по българистика с участието на много наши и чужди специалисти по българска история, литература, фолклор и музика. Материалите от тези конгреси са публикувани в няколко десетки тома. От 1985 г. насам се появяват редица монографии, като тази на А. Желязкова⁴⁵, и сборници⁴⁶ със статии, по-точно ориентирани към етническата картина в българските земи през отделни периоди. Всички те малко или повече се докосват до различни прояви на българското народностно самосъзнание през вековете.

Проблемите на българското народностно самосъзнание са обект на нашето внимание от 1983 г. По тази проблематика сме публикували няколко студии и статии⁴⁷, в които разглеждаме както факторите за формиране и ерозия на българското народностно самосъзнание, така и динамиката на неговите прояви в различни периоди от българската история.

Съвременните изследвания на народностното самосъзнание се правят от учени с относително тясна специализация. Така историците ориентират своето внимание главно върху политическата история. В нея по традиции на самосъзнанието не се отеля почти никакво внимание. Днес в изследванията, посветени на културната история на българите, за народностно съзнание и самосъзнание се пише твърде малко и относително рядко. Например в книгата на Ив. Божилов „Културата на средновековна България“ (1996) често се говори за българска идентичност, но не се посочват признаците на тази идентичност. Едва за времето на византийското владичество се намеква, че тази идентичност е на базата на езика и писмеността⁴⁸. В „Седем етюда по средновековна история“ (1995) от същия автор народностното самосъзнание на българите се споменава само във връзка с делото на Паисий⁴⁹. В излязлата десет години по-рано книга на В. Гюзелев „Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII–XIV век)“ е направен подробен анализ на системата за съхраняване и преподаване на знанията през Второто българско царство. Но за нейната връзка с народностното самосъзнание на средновековните българи не се споменава нищо. А както е известно, най-съществената част от тази връзка минава по линия на писмената историческа информация.

Изследвайки културната история на средновековна България, В. Гюзелев⁵⁰ и Ив. Божилов⁵¹ отделят голямо внимание на историописа. За нас резултатите от подобни изследвания са особено важни, тъй като самосъзнанието на един народ е неразривно свързано с познанието за миналото. Историческите знания, тяхната структура, подбор и механизъм на предаване във времето са в основата на индивидуалните човешки представи за отминалото битие. Тези представи, от своя страна, са важен елемент на самосъзнанието.

Особено място сред изследванията, посветени на българската средновековна историопис, заемат работите на М. Каймакамова⁵². В тях намират място както идеята за българска държавност, така и някои прояви на българското народностно самосъзнание. В „Именник на българските ханове“ – начало на българското летописно творчество“ (1997) тя изследва детайлно идеята за държавност в общественото мислене на прабългарите. Доказва древността на тази идея⁵³. Обосновава нейното значение за държавното строителство през Първото българско царство⁵⁴. Идеята за държавност лежи в основата на обществената организация на средновековните европейски народи. Според М. Каймакамова тази идея, изразена в „Именника“, представя „неразривната връзка между народ, територия и власт и сливането им в едно цяло“. Следователно нейното съдържание и реализация в обществения живот имат пряка връзка с народностното самосъзнание.

В „Българска средновековна историопис“ (1990) М. Каймакамова подчертава, че през Средновековието „историческото мислене на отделния човек все още се простира в рамките на простото възпроизвеждане на фактите“⁵⁵. Тъкмо тази особеност прави средновековните исторически съчинения основен извор за изследване както на идеята за държавност, така и на съзнанието за държавна принадлежност. В посочения труд е отделено място и на приписките с летописен характер. Тяхната

стойност, според авторката, се определя от факта, че те са израз на индивидуално „съпричастие към историческите съдбини на народ и държава“⁵⁶. Това качество на летописните приписки определя тяхната стойност като извор за идеята за държавност и до голяма степен за самосъзнанието на техния автор. В „Българска средновековна историопис“ М. Каймакова отделя специално внимание на апокрифните летописи „като продукт на народната традиция в българското летописание“⁵⁷ и ги определя като извор за народностното самосъзнание на техните автори⁵⁸.

В преобладаващата част от изследванията на специалистите историци, авторите се ограничават с проблема за формиране на българската народност. В този процес те виждат преди всичко политически действия, чиято дия в културата се ограничава главно с появата на българска книжнина. Само в някои от тях се отделя място на народностното самосъзнание, като в цитираните работи на Ив. Дуйчев и Д. Ангелов. Поради това ние смятаме за особено полезни трудовете на специалистите, занимаващи се с проблеми на старобългарската литература, като: Б. Пенев⁵⁹, Б. Ангелов, Е. Георгиев⁶⁰, П. Динеков⁶¹, К. Кувев⁶², Д. Петканова⁶³, В. Гюзелев⁶⁴, А. Милтенова и В. Тълкова-Заимова⁶⁵, Н. Драгова⁶⁶, Св. Николова⁶⁷, Кл. Иванова⁶⁸ и др.

Посочените дотук автори ангажират своето внимание главно върху факторите за формиране на българската народност и резултатите от тяхното действие. Конкретният механизъм на същото това действие досега не е обект на задълбочено изследване. Функционалният аспект не е обект на изследване и в по-късно време – след Х в., когато всички са единодушни, че българската народност е вече факт.

В досегашните изследвания не намират място такива важни, според нас, проблеми като структура и вътрешна йерархия на елементите на българското народностно самосъзнание. Не се обръща внимание и на динамиката и промените в тази йерархия.

Друг неизследван проблем е този с религиозното самосъзнание. Въпреки общоприетото мнение, че църквата има своята консолидираща роля за българската народност през вековете до наши дни, религиозното самосъзнание досега не е обект на изследване. Неизследвани са и връзките му с народностното самосъзнание.

Относително тясната специализация и тематично ограниченият подход към изворите в съществуващите публикации, по наше мнение, не води до цялостно и задълбочено изследване на българското народностно самосъзнание. Една от най-често допусканияте слабости е смесването на понятията „етническо самосъзнание“ с „етническо съзнание“. Поради това обект на подобно изследване трябва да бъдат, от една страна, засвидетелстваните в изворите общественозначими идеи, от друга – тяхното отражение в индивидуалното човешко мислене през Средновековието.

В настоящата студия наша главна задача е да разкрием функциите на народностното самосъзнание като основен етнически стабилизатор в условията на чуждо владичество. Това налага по-широк и до известна степен интердисциплинарен подход към формирането, динамиката и връзките на самосъзнанието с други културни феномени.

Днес различните направления в обществознанието имат свои дефиниции за самосъзнание. В психологията то е определено така: „Осъзна-

то отношение на човека към своите потребности и способности, влечения и мотиви на поведение, преживявания и мисли. Самосъзнанието се изразява също и в емоционално-смислова оценка на своите субективни възможности, изявяващи се в качеството на основания за целесъобразни действия и постъпки.

В основата на самосъзнанието е способността на човека да отличава себе си от своята собствена жизнедеятелност, възникваща в общуването при формиране на първичните (фундаменталните) начини на човешка жизнедеятелност. Отношението към осъзнатото битие, опосредствано от съвместната (осъществявана в общуването) дейност, способства за формирането на определена представа за самия себе си като способ на общественозначими действия и постъпки. Представата за себе си (субективният образ на своето „Аз“) се формира под влиянието на оценъчното отношение на другите хора при съотнасяне на мотивите, целите и резултатите на своите постъпки и действия с каноните и социалните норми на поведение, приети в обществото. „Образът – „Аз“ е непременно условие на всеки акт на целеполагане. Представата за целта и пътищата за нейното постигане е едновременно и представа за своите бъдещи действия, за своите формиращи се в тези действия способности – за себе си, вече добил своите цели, така или иначе изменил се. При това човекът може да завишава и занижава своите възможности; в първия случай той се отнася към себе си като към вече обладаващ нужните и престижни способности; във втория случай той отнася себе си към такъв тип хора, у които такива способности няма.“⁶⁹

Едно философско определение за самосъзнанието гласи: „Осъзнаване, оценка на човека за своето знание, нравствен облик и интереси, идеали и мотиви на поведение, цялостна оценка на самия себе си, като чувстващо и мислещо същество, като деятел. Самосъзнанието е свойствено не само на индивида, но и на обществото, на класата, на социалната група, когато те се издигат до разбиране на своето положение в системата на производствените отношения, на своите общи интереси и идеали. В самосъзнанието човек отделя себе си от целия окръжаващ го свят, определя своето място в кръговрата на природните и обществените събития. Самосъзнанието е тясно свързано с рефлексията, където то се издига до равнището на теоретично мислене. Самосъзнанието се развива на определена степен от развитието на личността под влияние на начина на живот, който изисква от човека самоконтрол на собствените постъпки и действия, поемайки пълна отговорност за тях.

Доколкото мярка и изходен пункт за отношението на човека към себе си се явяват преди всичко другите хора, самосъзнанието само по себе си носи дълбоко обществен характер.“⁷⁰

Първото етноложко определение на самосъзнанието в специализираната българска литература принадлежи на Ив. Георгиева. В статията „Етнос, етносоциален организъм, етнически процеси“ (1972) тя пише: „Един от най-важните определители на етническата принадлежност и съществено етническо свойство представлява етническото самосъзнание – осъзнаване на своята принадлежност към етноса, базиращо се на неговото противопоставяне на другите етноси и проявяващо се в общо са-

моназвание. Като компонент на етническото самосъзнание е представа-та за общност на произхода, чиято реална основа съставя общата историческа съдба на членовете на етноса и техните предци през целия период на неговото съществуване (а не самата общност на произхода в биологичен смисъл, на което противоречи смесеният антропологически характер на много етноси)*. Че самосъзнанието е един от основните признаци на етноса, свидетелства и фактът, че отделни групи и даже представители на етноса запазват представата за своята принадлежност към него и след откъсване от своята родина при преселване на нова територия. Практически етносът съществува дотогава, докато неговите членове запазват представата за своята принадлежност към него.“⁷¹

Следват работи на други български учени като тази на цитирания вече Д. Ангелов, на Ст. Тотев⁷², Ст. Генчев⁷³, Б. Примов⁷⁴, Т. Ив. Живков⁷⁵, Стр. Димитров⁷⁶ и др., които в една или друга степен разглеждат проблема за българското народностно съзнание. Техническите ограничения на студията не ни позволяват детайлното анализиране на техните теоретични постановки. Това налага да се ограничим само до тяхното цитиране в подбора на аргументи „за“ или „против“, в хода на нашето изложение.

В книгата си „Българската народност през вековете“ (1994) Д. Ангелов формулира свое определение за *етнос*. „Анализът на понятието етнос сочи, че то може да бъде схващано по два начина – в по-тесен и в по-широк смисъл на думата. В тесен смисъл етносът представлява една съществуваща при определени исторически условия общност на хора, които си служат с общ език, притежават една сравнително единна и специфична за цялата общност материална и духовна култура, както и самосъзнание за своята етническа обособеност, т. е. за това, че те са различни от други етнически общности. Наличието на етноси в този смисъл, с посочените основни отличителни признаци, може да бъде открито като едно многовековно явление в историята на човечеството по различни краища на планетата и в различни стадии на историческото му развитие – от най-древни времена до съвременната епоха.“⁷⁷

Погледнато в теоретичен план постигнатото от Д. Ангелов напълно съвпада с постановките и изводите на Ст. Генчев⁷⁸, чиято монография е единственото по-крупно и модерно направено теоритико-методологично изследване на българската „народна култура“.

Почти всеки, който се е занимавал с прояви на етническо самосъзнание, съобщава, че в основата му винаги има представи за общност на произхода и за общност на историческата съдба, както и конкретни представи за културни особености. Авторите са единодушни, че самосъзнанието пренася от миналото към съвременността конкретна и особено важна за етническата общност информация. Общо е мнението, че етносите се отличават един от друг именно по същността на тази информация. Качествените промени в нея водят до качествени изменения в етноса, за който се отнася.

Естествено съществуват и други автори, работили в областта на етнонационалната проблематика. Техните изследвания върху етническите об-

* Тук и по-нататък подчертаването е мое. – В. К.

щности*, в една или друга степен, касаят проблеми, свързани със самосъзнанието на този тип общност. Техническите ограничения на нестоящата публикация не ни позволяват тук да се спрем на тях.

От българските учени Сп. Палаузов е първият, който още през 1861 г. свързва този проблем с характеристиката на етническите общности и вътрешнополитическата ситуация в Австрийската империя. Съобразно равнището на понятийната система от средата на миналото столетие, той прави сериозен опит за анализ на етнополитическата ситуация в съвременна нему страна. Според него народностите са три вида („три вида на думата народност“): „политическа“, „историческа“ и „етнографска“. При това „у някои племена тези три вида народност се намират в тясна връзка, у други те са рязко разграничени“. „Политическата народност“, според Сп. Палаузов, „ясно се изразява, чрез думата държава“, а под „историческа народност следва да се разбира историята на всеки народ и държава“. Той определя „етнографската народност“ като „основана единствено на племето и езика“ за „главна и по-жизнена“ от останалите две.

Тези доста преплетени от съвременна гледна точка определения на Сп. Палаузов стават по-ясни при опита му да характеризира понятието „народ“: „В характеристиката на отделно взетия народ непосредствено влизат неговата порода, нрави, обичаи, вярвания, народни предания, песни, език и много други особености, принадлежащи изключително нему, които, взети заедно, образуват неговата индивидуална личност. Тъй като езикът е главния отличителен белег на човека, той представлява основно, което разграничава дадено племе от другите. Етнографската народност произлиза от природата, докато историческата и политическата народност се образуват под влиянието на обществени обстоятелства.“⁷⁹

Естествено за времето си Сп. Палаузов смесва различни социални общности, изградени на базата на различни признаци. Но той е един от малкото български учени, които правят сериозен опит да обяснят съвременни нему политически проблеми чрез етническите различия на отделните народи в една държава. Предвид събитията в Австрия от 1848–1849 г., той смята, че решаването на проблема за управлението на полиетнически устроените държави зависи пряко от етническите особености на отделните народности и тяхното историческо развитие. Решенията в политическата конюнктура трябва да бъдат вземани съобразно етническата обособеност и при отчитане на историческите дадености. Нещо повече, той дава своя прогноза за бъдещето: „Не ще и дума, че етнографската народност има преимущество пред останалите две. На тези три вида народности може да се даде и едно такова определение: политическата народност спада към областта на статистиката на настоящето, историческата е една даденост или факт, принадлежащ към статистиката на миналото; етнографската носи в себе си несъмнени зачатъци на статистиката на бъдещето.“⁸⁰ Така, според Сп. Палаузов, етни-

* За понятието „етническа общност“ вж. Бромлей, Ю. В. Этнос и этнические процессы как проблем исследования. – В: Этнические процессы в современном мире. М., 1987, с. 5 и литература, посочена в бел. № 2; Козлов, В. И. О понятии этнической общности. – Советская этнография, 1967, № 2, 105–108.

ческите особености на един народ са не само неговите най-древни характеристики. Те като че ли и чертаят неговото бъдеще.

Сп. Палаузов смята, че „валмото“ от етнически, социални и политически отношения има три отделни пласта, разположени в хронологичен ред. Погледнати от съвременността към миналото най-древни и поради това най-съществени, според него, са етническите отлики на отделните народи. „Политическата народност се гради върху разни съображения, най-често изкуствени. Историческата народност произтича от летописите, преданията и цялото минало, но в дъното на етнографската народност стоят началата на плътта и кръвта, които не оставят скрити нейните особености.“⁸¹ Следва едно от най-интересните съждения на Сп. Палаузов – това, че „всички революции на нашата епоха носят в себе си признаците на тези начала“.

Нашето изследване съвсем няма за цел събитията в Европа от средата на XIX в., но цитираното от Сп. Палаузов има много общи допирни точки със събитията от последните десетина години в историята на нашия континент. Тези събития предизвикаха появата на редица публикации, посветени на проблеми, свързани с етнонационалната проблематика. Някои от тези работи са публикувани в началото на 80-те години, но преобладаващият брой – през последните десет. Оказва се, че както преди сто и петдесет години, така и днес структурата на етническите общности, тяхното съществуване, контакти и отношения имат своята актуалност.

Не по-малко важна е и ролята на идеологическия фактор – в случая Българската църква. Идеологическият фактор е може би най-голямата общественоорганизираща сила в Европейското средновековие. От друга страна, етническите процеси са твърде продължителни, за да се влияят от политически решения, стимулиране или забрани. В същото време средновековните религиозни идеологически системи предполагат продължителна във времето идеологическа санкция на същите процеси.

Времето не е запазило каквато и да е следа от съзнателен опит на Българската църква да насочва изрично етнически процеси през Средновековието. Заедно с това е добре известно, че само по себе си християнството предоставя благоприятни условия и възможности за тяхното еднопосочно протичане.

Съществуват множество други определения, които поради споменатите технически ограничения не можем да коментираме. Ще се спрем по-подробно само на тези от тях, които ползваме в настоящата студия.

Народността е един от типовете етнически общности и като всички социално-исторически категории възниква и се развива при конкретни исторически условия⁸². Тук смятаме за необходимо да цитираме становището на Хр. Гандев за народността като променлива историческа категория и необходимия подход към нея: „Народността е историческа категория, подчинена при своето възникване и в течение на своя живот на многобройни закономерни и случайни фактори. Тези фактори трудно се поддават на отчет и понякога образуват специфични съчетания в една или друга страна през отделните исторически периоди. Народността търпи и дълга еволюция, в която се проявяват съществени структурни и качествени изменения. Ето защо нашият научен подход към българската народност не може да бъде еднакъв за времето на нейното създаване и за днешното ѝ състояние.“⁸³

Както се вижда от цитирания текст, особено важно е съобразяването с историческото време, в което се простират явленията и процесите, подлежащи на изследване. Повечето от цитираните по-горе автори не правят това. За тях факторът време – епоха, като че ли не съществува.

Освен съобразяването с отдалечеността във времето, според Хр. Гандев, необходим е и интердисциплинарен подход към проблема за възникването и развитието на българската народност: „Въпросът за възникването и обособяването на българската народност през ранното средновековие се нуждае от специални проучвания не само от историци, но и от етнографи и социолози.“⁸⁴

Общоприето е становището, че етническите общности се формират, съществуват и се развиват обективно във времето от съзнанието и волята на хората, които ги съставляват в хода на историческото развитие на човека. Българската народност, като всяка исторически възникнала етническа общност, се формира в определени исторически условия, на определена социална основа, в рамките на конкретна територия и под въздействието на редица фактори. В този смисъл следното принципно становище на Ив. Георгиева важи с пълна сила и за българския етнос: „Етносът не е изолирано явление, а образува определена система с природната и социалната среда, които влияят върху неговото създаване и развитие, при което природните фактори имат второстепенно значение. Въпросът за ролята на условията и факторите във възникването на етноса е особено важен и те не бива да бъдат смесвани с неговите главни признаци.“⁸⁵

Според Д. Ангелов: „Анализът на понятието *етнос* сочи, че то може да бъде схващано по два начина – в по-тесен и в по-широк смисъл на думата. В тесен смисъл етносът представлява една съществуваща при определени исторически условия общност на хора, които си служат с общ език, притежават една сравнително единна и специфична за цялата общност материална и духовна култура, както и самосъзнание за своята етническа обособеност, т. е. за това, че те са различни от други етнически общности. Наличието на етноси в този смисъл, с посочените основни отличителни признаци може да бъде открито като едно многовековно явление в историята на човечеството по различни краища на планетата и в различни стадии на историческото му развитие – от най-древни времена до съвременната епоха.“⁸⁶

Проблемът за мястото и ролята на етническото самосъзнание в историята на българите е тясно свързан с въпроса за формирането на българската държавност и нейното развитие във времето. По този повод Д. Ангелов пише: „Както сочи конкретната история на отделните етнически общности, белезите култура, език, самосъзнание обаче не се извяват самостоятелно. Те винаги са в съчетание с определени социални структури, т. е. в условията на една или друга обществена уредба. Това именно свързване на етноса с определена социална структура може да означим като етнос в разширения смисъл на думата, или по-точно казано, като етносоциален организъм.“⁸⁷

Според Д. Ангелов съществува пряка връзка и зависимост между политическата организация на едно общество и неговата етническа характеристика. „Важен белег, съпътстващ формирането и съществуването на от-

делните народности, са държавните структури. Те са онези политико-административни и военни фактори, които създават вътрешната устойчивост в живота на народностната общност, предоставят ѝ необходимите условия за нейното пълноценно развитие. Добре известно е, че при наличието на съответни държави са възникнали редица народности в Европейския континент през епохата на ранното средновековие. Това се отнася и до създаването на българската народност – процес, който би бил немислим или най-малкото трудно осъществим, ако не бе образуваната българска държава в резултат на обединението между славяни и прабългари при общата борба срещу Византия.“

Държавната организация е един от основните фактори в живота на етническите общности. Предвид превратностите на българската историческа съдба, Д. Ангелов смята, че факторът държава не е от решаващо значение за запазването на българската народност. „Независимо от важната роля на държавата като един от факторите в народообразуващите процеси, възможно е веднъж създадената народност да продължи своя живот и без наличието на собствена държава. За това свидетелстват редица примери, между които и примерът с българската народност. Попаднала на два пъти под чуждо владичество – византийско и турско – тя се запазва и продължава своето развитие като трайно утвърдена етнотериториална и етнокултурна общност, въпреки загубата на политическата си независимост. Този пример доказва силата на вътрешната устойчивост на етноса, съхраняващ своята жизнениост дори и при крайно неблагоприятна обстановка, в която е принуден да живее.“⁸⁸

Исторически доказано е, че продължителните периоди на чуждо политическо господство не променят етническата характеристика на българите. В такъв смисъл българската народност, като особен тип организация на социума, е значително по-устойчива от различните социални организации, в които тя по един или друг начин е включена.

Цитираното от Д. Ангелов е плод на неговите дългогодишни усилия в изследването на историята на българската народност. Погледнато в теоретичен план, постигнатото от Д. Ангелов напълно съвпада с постановките и изводите на Ст. Генчев⁸⁹, чиято монография е единственото по-крупно и модерно направено теоритико-методологично изследване на българската „народна култура“.

Изследването на едно сложно понятийно явление от психологически тип, каквото е самосъзнанието на конкретен етнос, предполага наличие на голям брой писмени източници. Прецизността на такова изследване зависи пряко от авторството на източниците. В идеалния случай писмените паметници трябва да бъдат изцяло автографи⁹⁰. На практика реконструкцията на етническото самосъзнание на славяни и прабългари, неговите форми на проявление в общественото мислене и културата на двата етноса поотделно до появата на българската държава е възможно предимно по чужди писмени свидетелства. Донякъде това важи и за времето до покръстването и въвеждането на славянската писменост, когато се създават някои от предпоставките за формирането на българското народностно самосъзнание. Такива са: единна държавна власт, обща територия, общи политически цели и перспективи и за двата етноса. Изследването на общественото мислене през този период е облекчено от известните прабългар-

ски или първобългарски⁹¹ надписи. В своето време те изпълняват преди всичко мемориално-възпитателни функции спрямо поданиците на българската държава. Поради това не могат да бъдат само извор за състоянието на обществената мисъл за периода. В тях няма преки сведения за българско народностно съзнание. Изключение прави Пресиановият надпис от Филипи от 837 г., на който ще отделим специално внимание.

След покръстването, успоредно с християнизацията на българското общество, споменатата възпитателна функция се засилва. Появява се ясно изразено народностно чувство. Създават се литературни творби, които не само изразяват емоционалното отношение на своя автор. Нещо повече – те трябва да провокират масовото съзнание и да формират конкретни индивидуални представи. В този смисъл, може би, най-ярък пример е „За буквите“, на чието идейно съдържание ще се спрем по-нататък.

Както е известно, християнството е универсална идеологическа система. От това гледище единият от очакваните ефекти на християнизацията на поданиците на Първото българско царство е тяхното приравняване и сливане в сферата на идеологията в границите на царството. Но универсализмът на християнството обуславя и една явна заплаха от вероятното им обезличаване по отношение на други, също християнски народи. Схваната от княз Борис I като заплаха в сферата на вътрешната политика, тя мотивира усилията за автономност на българската църковна йерархия.

Съществува и един друг не по-малко важен аспект на споменатия универсализъм. Пряката връзка и зависимост между култура и идеология има две много съществени следствия. Едното – за културната интеграция на всички членове на българското общество от това време. Второто – опасността от културно обезличаване в хода на идеологическата им интеграция. Според нас именно тук се появява проблема с трансформацията на „славяни“ в „българи“, с преминаване от определението „славянски“ в „български“. По този проблем в продължение на години работи Д. Ангелов. Според него: „Прегледът на езиковия материал свидетелствува, че появата на думите език, род, племе и народ в българските средновековни книжовни паметници съвпада с един от най-важните периоди от нашето историческо развитие, когато „народ“ и „народностна общност“ не са били само прости абстракции в съзнанието на хората, а обективна реалност, осъществила се в резултат на продължителен процес сред българското общество и държава. Добре известно е, че към края на IX и началото на X в., когато се въвежда християнската писменост, българския народ е бил вече изграден като трайна етническа общност с отличителните си белези – общ език (славянски или старобългарски), специфична материална и духовна култура и единно народностно самосъзнание. Утвърдено и разпространено по всички краища на страната е било общото народностно име *българи*, представляващо терминологичен израз на извършилите се етнически изменения.“⁹²

Ще си позволим да не споделяме докрай това становище на известния български учен. Според нас има достатъчно основания да се смята, че единното българско народностно самосъзнание се формира и стабилизира по-късно от посоченото време. Едно от тях например е описанието на българския пратеник в Цариград, направено от франк-

ския епископ Лиутпранд от 968 г. В своя доклад епископът свидетелства, че пратеникът е „препасан с медна верига“ и „остриган по унгарски обичай“⁹³. Второто сериозно основание е често срещаното в апокрифите от периода на византийското владичество авторско уточнение „славянски“ – „български“.

Подобно становище изказва и К. Петков. Привеждайки тези и други аргументи, в своята статия „За проявите на етническо самосъзнание у българите през IX–XIV век“ (1990) той заключава: „Всичко това ни навежда на мисълта, че към началото на X в. е завършила не цялостната асимиляция на прабългарите, а началната степен на акултурализацията им в друг етнографски тип.“

По наше мнение цитираните автори отделят твърде малко внимание на функционалния аспект на проблема. Те не се вглеждат достатъчно в механизма на това преминаване и трансформация на етнонима. Една от целите на настоящата студия е да разкрием, доколкото е възможно, именно този механизъм. Едва след това – на базата на постигнатото – да предложим свое решение на този проблем.

Успешното разкриване на посочения механизъм, от своя страна, намалява до минимум евентуалния вероятностен характер на изследването. Това е особено важно за времето на византийското владичество, когато се появяват повече български апокрифни текстове. Тези историко-апокалиптични съчинения носят информация за споменатия механизъм.

Обектът на настоящото изследване, както и неговите цели и задачи предполагат използването на всички извори, носещи информация за състоянието и структурата на общественото мислене. През Средновековието общественозначимите идеи нямат систематизирана форма, а са отразени в разнообразни по вид и предназначение паметници. Това налага да обърнем еднакво внимание както на информацията в официалните източници, така и на сведенията, отразени в апокрифни съчинения.

Извори за народностното самосъзнание през изследвания период са преди всичко апокрифните съчинения и творби. Такива са и извори, отразяващи обществената мисъл, като например оригинални български съчинения в т. нар. Симеонови сборници. Към тях обаче трябва да се подхожда с особено внимание, тъй като са повлияни от политическата конюнктура. Това усложнява работата с изворовия материал, но обогатява резултатите от изследването.

Житията от това време също носят информация за народностното самосъзнание, въпреки че те са преди всичко извор за изследване на религиозното самосъзнание. Заедно с информацията от приписките посочените извори позволяват проследяване на връзките в отношението: религиозно – народностно самосъзнание.

Етнически признаци (атрибути, белези) и факторите за тяхното възпроизводство сами по себе си не решават народностната принадлежност на отделно взет индивид или група хора. Но тяхното взаимодействие е своеобразно отражение в индивидуалното човешко съзнание под формата на оценъчно отношение към етническата ситуация и социалната организация, в които отделният човек живее, намира израз в народностното им самосъзнание⁹⁴.

Съществува обширна литература, посветена на проблеми, повече или по-малко свързани с народностното самосъзнание⁹⁵. В нея подробно се разглеждат факторите за неговото формиране, структурата му и неговите функции в живота на етническата общност. Но тъй като в теоретичен аспект изследванията датират относително отскоро, а обобщаващи трудове има твърде малко, то съществуват и доста нерешени проблеми. Такъв например е кръгът от въпроси, обусловени от връзките и отношенията между етническото съзнание и останалите форми на общественото съзнание (морал, религия, изкуство, философия и др.). В специализираната литература по проблемите на етническото самосъзнание най-голям дял имат руските автори. Там то е определено най-общо като осъзната принадлежност към конкретна етническа общност⁹⁶. От т. нар. западни автори тук ще цитираме А. Смит, който в опита си да дефинира етническата категория *общност* всъщност представя етническото самосъзнание в качеството му на „основно чувство“ за принадлежност: „Основното чувство за етнос е за принадлежност към група хора, обединени на базата на общи характеристики, хора, които са били родени и живеят заедно и споделят общи културни навици. Чувството за обща принадлежност и произход е основното чувство, както и при нациото.“⁹⁷

Опирайки се на постиженията в трудовете на цитираните в студията автори и предвид сложността на изследваната материя, предлагаме следното определение за етническа общност: **Това е исторически формирана на определена територия устойчива съвкупност от хора, притежаващи общи и относително устойчиви езикови и културни характеристики, която осъзнава своето единство и различие от други подобни общности.**

В специализираната руска литература, разглеждаща проблеми на етническата еволюция, етническото самосъзнание отдавна се сочи като основен етнически определител⁹⁸. В същата литература обаче съществуват само бегли опити за разделяне на етническото самосъзнание на две нива: етническо самосъзнание на отделния индивид и етническо самосъзнание на етническата общност като цяло⁹⁹. Резултатите от тези опити са незадоволителни, тъй като никъде в нея не са дефинирани поотделно етническо съзнание и етническо самосъзнание. Сполучлив опит за решаването на този проблем прави Ю. В. Бромлей, който, опирайки се на изследванията на А. Г. Спиркин¹⁰⁰, счита, че при съотношението на понятията „съзнание“ и „самосъзнание“ в интересуващата ни връзка е съществено да се отчете, че ако самосъзнанието е знание на човека за самия себе си, то съзнанието в значителна степен е знание за другите. Иначе казано: в първия случай – знание за своята общност, а във втория – знание за другите¹⁰¹.

По наше мнение при евентуалното разделяне на представите от идеите за етническа принадлежност, като присъщи на отделен индивид или на общността като цяло, трябва да се имат предвид следните условно разделени на две части съображения:

1. Етническото самосъзнание е индивидуална, личностна характеристика. То изразява етническото съзнание на общността, но на нивото на отделния индивид. От това произтичат две много важни за крайните резултати следствия:

А. Не е задължително всички индивиди в етническата общност да осъзнават еднакво интензивно своята принадлежност към нея.

Б. Етническото самосъзнание на отделния индивид може да бъде мерило за етническото съзнание на общността като цяло.

Правилното разбиране на тези две следствия, съобразяването им при разглеждането на всяка форма на етническо самосъзнание, обективизирана в културата на конкретен етнос, решава положително един от основните проблеми на настоящото изследване – проблемът за точността на анализа. Централно място в него заемат както достиженията в областта на етническата култура на българите, така и пораждащите ги обществени условия, от които те в една или друга степен са зависими.

2. При изследването на всяка от трите типа етнически общности (племе, народност, нация) съществуват различни условия и фактори, предизвикващи появата на етническо и национално съзнание в сферата на общественото мислене. Различна е и социалната структура на обществото. Промените ѝ в българското общество са от решаващо значение за появата на различия в етническото самосъзнание, основани на неетнически характеристики. Те са един от основните фактори за пораждането на подобни отлики през всички етапи от етническото развитие на българската народност.

Важен проблем в настоящия анализ е структурата на етническото самосъзнание. Относно това в литературата съществуват различни мнения, които по същество не си противоречат. Всички автори имат приблизително еднакво становище за това, какви елементи влизат в тази структура, но различно оценяват вътрешната им йерархия. Най-подробен анализ на отношенията между елементите на етническото самосъзнание, тяхната йерархия и взаимна връзка дава Ю. В. Бромлей¹⁰².

По наше мнение най-важното в изследванията на цитираните автори може да се синтезира в няколко извода, които имат съществено значение за по-нататъшното ни изследване:

1. Етническото самосъзнание в неговата обществена форма на проявление може да има конкретен идеологически (религиозен) характер.

2. За степента на развитие на етническото съзнание можем да съдим по проявите на етническото самосъзнание на отделни представители на етноса.

3. Предвид откритите възможности за ценностната ориентация на самосъзнанието въобще, то по проявите на етническото самосъзнание на отделни индивиди можем да определим намиращото се в етническото съзнание на същата общност отношение към други етноси.

4. Като форма на самосъзнание въобще, етническото самосъзнание е най-тясно свързано с мотивите на поведение на личността. От това следват няколко по-важни следствия:

А. Изразните средства и форми на проявление на етническото самосъзнание съвсем не са задължителни за всеки отделен индивид. В този смисъл той има свобода на избора, съобразно условията, в които съществува.

Б. Формата на проявление на етническо самосъзнание може да бъде относително обществено активна (преки действия, опити за създаване

на организация, проповеди, речи и др. прояви на етническо самосъзнание в защита интересите на етническата общност) и също така относително пасивна, но опосредствана чрез възможностите на литературата, живописа и др.

В. Субективният характер на ценностната ориентация на индивида, съдържаща се в етническото самосъзнание, обуславя възможните неточности и грешки в нея в сравнение с етническото съзнание на общността като цяло.

Според нас споменатите по-горе съставни елементи на етническото самосъзнание представляват конкретни индивидуални представи. Те се формират в съзнанието на отделния индивид под въздействието на условията, в които той съществува и връзките му с останалите членове на обществото. Но така стигаме до един друг, важен за нас проблем. В историческата, в етнографската или етнологичката литература не се прави съществена разлика между понятията „етническо съзнание“ и „етническо самосъзнание“ като за две отделни равнища на съзнанието за етническа принадлежност.

Предварително уточнихме, че етническото самосъзнание представлява своеобразен еквивалент на етническото съзнание, но на равнището на отделния индивид. От своя страна, индивидуалното етническо съзнание съдържа в себе си елементи, които са общовалидни за цялата етническа общност. Тези елементи на етническото съзнание съществуват относително независимо от съзнанието на отделния индивид. Индивидуалното човешко съзнание започва да се изгълва с тях още в ранна възраст. Образно казано, това са индивидуални отражения на общественозначими идеи, които обитават духовното пространство на общественото мислене. В своя абстрактен вид те са неделима част от духовната култура на дадено общество.

Предвид факта, че самосъзнанието по същество представлява система от ценности, в известен смисъл по степента на тяхното развитие може да се съди за неговата цивилизованост. Това е огромен по обем проблем, върху който все още няма специализирани изследвания. Според нас обобщено и синтезирано част от тези общественозначими идеи могат да се формулират, както следва:

1. Идеи за етническа идентичност на всички членове на обществото. (Изразяващи се преди всичко чрез общото самоназвание – етноним.)
2. Идеи за политическа организация на обществото. (Идея за държавност.)
3. Идеи за културна общност. (Реализиращи се в сферата на етническата култура.)

Така формулираните общественозначими идеи, според нас, са обективна реалност в системата на общественото мислене и в своя конкретизиран вид представляват неговата етническа характеристика. Те се появяват в сферата на общественото мислене в резултат от продължителното съжителство на етноса в рамките на единно политическо обединение. От своя страна, тези елементи на етническото съзнание на общността се отразяват в съзнанието на индивида под формата на определени представи. Иначе казано, осъзнаването и осмислянето на елементите на етническото съзнание от индивида формира в неговото индивидуално мислене определе-

ни представи. Тези представи най-общо могат да се определят като индивидуално осъзната етническа принадлежност. В литературата са формулирани така:

1. Представи за общност на произхода¹⁰³.
2. Представи за общност на историческата съдба.
3. Представи за културни особености на етноса¹⁰⁴.

От особено значение за настоящото изследване е именно разликата в мястото на обективизиране на елементите на етническото съзнание и етническото самосъзнание. Първите са достойние на цялата етническа общност, а вторите принадлежат на съзнанието на отделния индивид. Характерно за човешките представи е, че, явявайки се форма на индивидуално чувствено отражение, те се опосредстват от езика, изпълват се с обществено съдържание, като едновременно с това се осмислят и осъзнават¹⁰⁵.

Според нас това разделяне на използваното в литературата понятие „етническо самосъзнание“ на две нива: личностно – на отделния индивид, и обществено – на цялата етническа общност – е принципно необходимо. Предвид особеностите в историческото развитие на българския народ, трябва да подчертаем, че условията на неговото съществуване по време на византийското, а по-късно и на османското владичество изискват по-детайлно разглеждане на „етническото самосъзнание“. В този смисъл е необходимо и неговото разделяне на личностно и групово, като при това не бива да се забравя относителния характер на всички подобни деления¹⁰⁶.

Етническото самосъзнание е преди всичко културен феномен. Съществуват и други области на човешка дейност, които оказват пряко влияние на индивидуалното чувство за народностна принадлежност или предоставят възможности за неговата изява, като например военните действия. Те обаче не са решаващи за неговото формиране, запазване или промяна.

Народностното самосъзнание е в тясна зависимост от културата на етноса в най-широк смисъл. От своя страна, в нея могат да се отделят два относително самостоятелни пласта. Единият е съставен от оригинални, собствени етнически културни особености и достижения. Вторият – от чужди културни явления и успешни реализации, проникнали изцяло или повлияли на културното развитие на народността. В литературата, разглеждаща проблемите на културното развитие на етноса, тези два пласта са определени по следния начин: първи – етническа култура – включващ собствените етнически културни особености; и втори – култура на етноса – обемащ споменатата етническа култура плюс всички чужди културни достижения, проникнали и повлияли на общото културно развитие на народността. „С една дума, етническата култура не следва да се смесва с културата на етноса (нацията) в цяло. Последната включва не само етническите, национално-специфичните, но и междуетническите, интернационалните компоненти на културата.“¹⁰⁷

Въпросът за съотношението на посочените културни пластове е изключително сложен. Той се определя от факта, че в хода на историческото развитие отделните групи хора, а по-късно племена и народи рано или късно влизат в контакт помежду си, което неминуемо води до културен обмен. От друга страна, неговото решение е в пряка зависимост от обема и точността на информацията, с която разполагаме. Колкото по-назад

във времето разглеждаме това съотношение, толкова по-малки са обемът и точността на информацията. Това придава относителен характер на резултатите от изследването на посоченото съотношение.

Народностното самосъзнание като културен феномен зависи пряко от посочените два културни пласта. При това от решаващо значение за него са връзките му с етническата култура. Отношението народностно самосъзнание – етническа култура има две страни. От една страна, културните особености на народността влизат като съзнателен елемент в структурата на етническото самосъзнание. От друга, проявите на народностно самосъзнание се отразяват в етническата култура. В това отношение тя играе определяща роля спрямо етническото самосъзнание.

Отношението народностно самосъзнание – култура на етноса има различен характер. Тук етническото самосъзнание изпълнява известни функции на своеобразен филтър при проникването на чужди културни достижения. В този смисъл то възпрепятства проникването на чужди културни влияния, които биха довели до промени в собствено етническия характер на културата, до нейната ерозия и подчиняване на друга, етнически чужда култура. Поради това последното отношение изпълнява функция на обратна връзка в по-общото отношение: култура – самосъзнание.

Разгледаните две отношения, два типа връзки на народностното самосъзнание със собствената етническа култура и културата на етноса като цяло могат да се сведат до едно по-общо отношение: народностно (етническо) самосъзнание – култура. В това така формулирано отношение определяща роля играе културата, тъй като самосъзнанието е резултат от въздействие на културата върху съзнанието на отделния индивид или група хора.

В смисъла на казаното дотук особено важно е уточнението, че сами по себе си културните белези или особености на един произволно взет етнос не са от решаващо значение за неговото съществуване. Безспорно, за да бъде видим и отличен сред останалите етноси, той със сигурност притежава такива собствено етнически характеристики. По-важно е каква роля или какви функции изпълняват тези културни отлики в живота на общността като цяло. Или както сполучливо пише К. Вердери: „...етническите идентификации трябва да се разглеждат като основани върху осъзнаването и самоосъзнаването, а не върху притежаването на определен културен инвентар; това фокусира аналитичното внимание върху възможната манипулация на идентичността и на нейния ситуационен характер.“¹⁰⁸

Периодът на византийското владичество в българската история е белязан с първите документиранни прояви на българско народностно самосъзнание. Произведенията, в които тези прояви намират място, отдавна са обект на проучване и анализ¹⁰⁹. В повечето случаи обаче тези публикации разглеждат датировката и историческата достоверност на информацията в изворите от тази епоха. Значително по-малко внимание се отделя на етническото самосъзнание на техните автори. Предвид факта, че тези произведения са писани в условията на чуждо политическо владичество, ние смятаме, че тъкмо те трябва да отразяват съзнанието за етническа принадлежност на своите.

Предварително условие, с което ще се съобразим, е наблюдаваното в изворите припокриване на религиозни с етнически представи. Това може

да се долови в някои извори още през втората четвърт на IX в. Например при сравняване текстовете на „Маламировия летопис“ от 836 г. и втората част на „Пресиановия надпис“ от Филипи от 837 г.:

„Кан ювиги Маламир е от Бога владетел. Моят дядо Крум с нас намери тези работи. А баща ми владетелят Омуртаг, склучи тридесетгодишен мир и живя добре с гърците. Отначало и аз живеях добре, но гърците опустошиха земите ни. И владетелят Маламир, като управляваше заедно с кавхан Исбул, тръгна на поход срещу гърците с войска и упостоши крепостта Проват, крепостта Бурдидзо и земите на гърците. И извърши всичко славно и дойде до Филипопол, а пък гърците избегиха. И тогава кавхан Исбул заедно с преславния владетел води преговори с филипополци.“¹¹⁰

„Ако някой говори истината – Бог вижда. И ако някой лъже – Бог вижда. Българите сториха много добрини на християните [византийците], но християните забравиха. Ала Бог вижда!“¹¹¹

В цитираните официални документи етнонимът „гърци“ се припокрива с религиозната принадлежност – „християни“. Тук може би трябва да припомним, че в мисленето на средновековните хора религиозната принадлежност, също както и етническата, представлява личностна характеристика. Това в голяма степен обяснява всички подобни припокривания на етническа с религиозна принадлежност.

Условията и факторите за формирането на християнското религиозно самосъзнание, както и връзките и съотношението му с етническото самосъзнание, представляват обширно поле за изследване. Досега те частично са били обект на проучване¹¹². Тук ще маркираме само тенденцията към формиране на тези връзки. Това се налага главно поради две причини. Първата: защото основният извор – приписките – са значително повече и по-богати на информация. Втората: смесването на етнически с религиозни представи е от особено значение за запазването на народностното самосъзнание в условията на чуждо владичество.

Към казаното трябва да добавим и нещо, на което обикновено не се обръща внимание в историографията. То е свързано с преводите на религиозни и други текстове на разбираем за преобладаващото население език. Този проблем също е в зависимост от полиетническата структура на българското общество от края на IX и началото на X в. Първоначално фиксирането на общественозначимите идеи се осъществява главно на гръцки език¹¹³. След въвеждането на славянската писменост, адаптирана към езиковите особености на балканските славяни, в България започва да се създава една нова литература. Първите български книжовници я определят като „славянска“. Известно е, че тяхната книжнина се развива при пълното покровителство и съдействие на държавната власт. Това, от своя страна, оказва съществено влияние върху някои аспекти на общественото мислене в българското общество.

Процесът на създаване и установяване на новата – „славянска“ – книжнина трябва да е бил твърде труден за първите български книжовници. Един от тях – Константин Преславски, пише в своето „Учително евангелие“: „Затова и аз, смиреният, бидейки убеден, като рекох да преведа тълкуванието на светото евангелие от гръцки език на славян-

ски, като видях, по-високостоящи от моето разбиране и сила слова, страхувах се и треперах."¹¹⁴

Ние допускаме, че при пренасянето на общественозначими идеи, или по-точно – на системата от общественозначими понятия от прабългарските им езикови носители върху славянски, са настъпили някакви определени смислови изменения. Свидетелство за остротата на този проблем намираме в „Похвала на цар Симеон“:

„Великият между царете Симеон,
всемогъщият повелител и владетел,
като пожела с твърде голям копнеж
да извади наяве скритите мисли
в дълбочината на многомъчните книги
според тълкованията на премъдрия Василия,
заповяда на мен, нищо не знаещия,
да направя промяна в словестната форма,
но да запазя точността на мисълта му."¹¹⁵

Конкретни изследвания на тези изменения няма, а да се съди само по следствията от самия процес за неговото цялостно протичане е изключително трудно и вероятно би било неточно. Трудностите произтичат и от това, че следите от тази по-стара система от понятия с главно прабългарски произход са останали фиксирани във времето, когато е използван етнически чужд език – гръцкият. Едва в началото на Х в. понятийната система на българското обществено мислене започва да се фиксира на езика на етнически преобладаващото население в държавата.

Изказаното предположение за настъпили смислови изменения в понятийната система на общественото мислене се основава по аналогия на подобни понятийни трансформации, извършени при превода на християнска богослужбена литература в България след покръстването. За да илюстрираме това, ще цитираме само кратък откъс от Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски, което, въпреки че е писано значително по-късно, все пак е важен извор за тези трансформации:

„Като знаел грубостта на народа и неговата пълна тъпост за разбиране на писанията и като виждал, че много български свещеници трудно разбират написаното на гръцки, с чиито букви били уражнявани само за четене и за това били прости като добитък, понеже на български език нямало дори похвални слова, ето защо, съзнавайки това, той изнамерил средства и против него и съборил стената на незнанието със своето дело. Той съставил прости и ясни слова за всички празници, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но които са понятни дори за най-простия българин. С тях хранил душите на по-простите българи, поейки с мляко тези, които не могли да приемат по-твърда храна, и станал нов Павел за новите коринтяни – българите. Чрез тези слова могат да се научат тайнствата на празненствата, които се извършват за Христос и чрез Христос."¹¹⁶

Характерно за това житие е изрично употребеният етноним „българи“ за време, когато българските книжовници определят своята литература като „славянска“. Тук, за разлика от произведенията на Симеоновия кръг книжовници, ясно и точно се говори за превод на „български език“:

„...Обичаш ли живота на преподобните отци и привърженик ли си на почти безплътен и безкръвен живот? Ще намериш и него грижливо предаден на български език от мъдрия Климент.“¹¹⁷

Получава се така, че за едно и също действие – превод на книжнина от гръцки – различни извори, отдалечени във времето, дават различна етническа характеристика. Първите са от съвременни на съобщаваните събития автори. Те определят превода като „на славянски език“. Според по-късния – този на Теофилакт Охридски – това е превод на „български език“. Днес трудно може да се установи с достатъчна сигурност как етническата характеристика „славянски“ от първата четвърт на Х в. се превръща в „български“ през XI в. Така или иначе византийският охридски епископ Теофилакт не може да не е знаел на какъв език е написана богослужебната литература, с която работят подчинените му енорийски свещеници.

Припокриването на етнонима „българи“ от етнонима „славяни“ се забелязва още в приписките към първите преводни съчинения. Такава е приписката от Тудор Доксов, която гласи:

„Тия благочестиви книги, наречени Атанасий, преведе по поръчка на нашия български княз на име Симеон на славянски език от гръцкия епископ Констонтин, ученик на Методий, архиепископ на Моравия, в годината от сътворението на света 6414 [=906], индикт 10. По поръчка на същия княз ги преписа Тудор Доксов на устието на Тича в годината 6415 [=907], индикт 14, где то е съградена от същия княз светата нова златна черква. В същата година почина на 2 май в събота вечерта божият раб, бащата на този княз, живеещ с чиста вяра и правоверното изповедание на нашия господ Исус Христос. Това бе великият, честният и благоверният наш господар български княз на име Борис, чието християнско име бе Михаил. Този Борис покръсти българите в годината ехтъ бехти...“¹¹⁸

Несъмнено тази приписка е направена от високограмотен за времето си човек с развито, но все още недооформено народностно самосъзнание. Нейният автор притежава ясна представа за общност на историческата съдба, израз на която е критическият разказ за делата на двамата български владетели. В приписката е отразена и авторовата представа за етническа индентичност на членовете на обществото, в което живее. Това личи от изричното определяне на споменатите владетели като „български“. Особен интерес предизвиква засвидетелстваната в приписката представа за културни особености на обществото. Авторът определя езика, на който е извършен преводът, като „славянски“, а хората, за които е предназначен, явно фигурират в неговото съзнание като „българи“, след като Борис е определен като „наш господар български“.

Особеното в цитираната приписка е това, че тя отразява един момент от формирането на българската народност, когато процесите с етническото консолидиране не са завършили. В този преходен етап от развитието на народността книжовният език се определя все още като „славянски“, докато хората, за които е предназначена книжнината – „българи“. В това няма нищо чудно, като се вземат предвид някои факти от културно-историческата обстановка на това време.

Известно е преди всичко, че азбуката на Кирил и Методий е съставена на базата на говорим славянски език и че по-късно техните учени-

ци в България правят своите преводи от гръцки на понятен за славянската маса език. Още в Пространното житие на Константин-Кирил се говори за „славянски книги“ и за „литургия на славянски език“¹¹⁹ в четири римски църкви. Същото се отнася и за Пространното житие на Методий¹²⁰, а и за останалите жития на двамата славянски първоучители. В посочените жития никъде не се споменава за „български“ език или „български“ книги. Освен това от момента на покръстването са изминали по-малко от четири десетилетия.

При това положение допустимо е предположението, че в най-лошия случай бащата на автора на приписката е бил съвременник на събитията, свързани с покръстването. Не е възможно да се определят еднозначно етническите корени на изследвания автор поради факта, че неговата представа за културните особености на народността също не е еднозначно изразена в приписката. Това се потвърждава в онези места на текста, където авторът посочва конкретни дати. Например всички съвременни нему събития той отбелязва по християнското летоброене, а самото покръстване, на което най-вероятно едва ли е бил съзнателен свидетел – според прабългарския календар. Това своеобразно раздвояване на представата за културни особености свидетелства за все още незавършения в началото на Х в. процес на формиране в общественото съзнание на идея за културна идентичност на всички членове на обществото или идея за културна общност с общовалидни културни идентификатори. В този смисъл цитираната приписка отразява началния етап от формирането на единното българско народностно съзнание, когато съзнанието за държавностна принадлежност все още доминира над съзнанието за народностна принадлежност.

В подкрепа на казаното дотук може би ще е добре да отбележим, че съществува определена презумпция за това, че понятийният апарат в езика на който и да е етнос притежава собствени характерни особености. Те затрудняват или правят невъзможно запазването на смисловото съдържание на отделни понятия при тяхното превеждане от един на друг език¹²¹. Фактическо потвърждение на тази презумпция намираме в „Първия Симеонов сборник“, където в „За фигурите“ от Георги Хировоск са преведени и обяснени 27 литературни термина. Някои от тях въобще не са влезли в съвременния литературен български език. Такъв е примерът със „съприетие“ и „изредие“:

„Съприетие (синекдоха) е дума, която разделя и с другото върви заедно, както, когато е мир, вместо да се рече: „Няма война“, казва се: „Няма бранно оръжие“ или „незаето е сега оръжието.“¹²²

„Изредие е дума, която изтъква из реда на общото положение едно нещо на особено, по старшинство и като по-добро, както е речено от Господа: „Кажете на моите ученици и на Петра.“ Тук името на Петра се споменува по изредие. Както и когато каза: „Кажете на моите ученици и на... и там му споменува името, защото и той бе един от учениците.“¹²³

През вековете смисълът на други думи е значително променен, като например с днешното „сравнение“:

„Сътворение (пепименон) е израз, който се казва не пряко, а се изказва по подобие, както, когато някой ни гледа с гняв и ярост казваме: „като лъв ме гледа еди-кой.“¹²⁴

Трети, като „метафора“, напълно се покриват със съвременната им употреба:

„Метафора е дума, която пренася признаци от едно нещо на друго. Тя бива четири вида: или пренася от одушевени върху неодушевени, или от неодушевени върху одушевени, или пък от одушевени върху одушевени, както когато някой нарича царете „пастири на хората“, защото пастир в същински смисъл е за овце – и двата са одушевени, и царят и пастирят; или пък от неодушевени върху неодушевени, както когато огън, покрит с пепел се нарича запазено огнено семе, или пък се каже: много пламък се лее от дървото, защото изливането е присъщо на течностите; от одушевени на неодушевени, както когато някой нарече планинска височина връх или глава, защото връх и глава за одушевените собствено се казва; от неодушевени върху одушевени, както изразът: „Морето видя и избяга“ – защото „вижда“ се казва собствено за одушевени.“¹²⁵

Накрая ще посоча „ирония“, чийто смисъл е детайлно разгърнат, също както при метафората, и значението му е значително по-богато нюансирано от днешната му употреба:

„Ирония е израз, който престорено изразява противното, чрез противно. Иронията е четири вида: подигравка, похула, гавра насмешка. Похула е насмешлив израз, който се произнася с укор, както, когато някой е беглец, за смях се каже: „Смел и храбър е.“ Похула е насмешлив израз с укор, изказан през нос – както, когато някой зле е нагазил, речем укорително: „Хубава работа, много хубаво си направил, другарю и мъдър мъжо!“ Подигравката е израз, който с наглед добри думи насочва някое непочтено дело, както, ако някой е бил на чест и извършил зло и укорявайки го, с насмешка речем: „Голяма чест и слава си спечелил друже!“ Присмех е израз, лично насмешлив, както ако речем на тъпия: „Ти, друже, си славата на разума.“¹²⁶

Цитираните откъси свидетелстват и за широките възможности и богатството на книжовния език от първата половина на Х в. Те представят книжнината от това време в ново качество – като средство за въздействие върху общественото съзнание. И не само това. Общата понятийна мрежа в него, от една страна, уеднаквява възприемането и усвояването на света като цяло. От друга – обвързва споделящите я в една общност, в която те „имат общ език“, и с негова помощ и чрез него могат да се разбират. По наше мнение тази комуникативна функция на езика е от особено значение за формирането и развитието на етническите общности.

Характеризираната по този начин особеност на отношението: език, литература – обществено мислене – етническо самосъзнание придава собствено български характер на предложената обща схема.

Проблемът за особеностите в отношението: култура – обществено мислене – етническо самосъзнание за периода на византийското владичество е твърде сложен. Това е период, в който етнонимът „българи“ вече се е наложил трайно в книжнината. По същото време нашите предци нямат собствена държавна организация, която с факта на своето съществуване да поддържа и представя този етноним.

Известно е обаче, че в по-ранния период – в началото на Х в. – книжовници като Черноризец Храбър и Константин Преславски пишат за „славян-

ска реч“ и „славянски народ“. Излиза, че по времето на цар Симеон, когато етнонимът „българи“ има ясно установени политически смисъл и съдържание в книжнината, той се покрива от по-общото „славяни“. По-късно, в условията на византийското владичество същият етноним губи предишното си политическо значение, но едновременно с това изчезва и припокриването му с по-общото етническо определение „славяни“.

Преминаването от етническото определение „славянски“ към „български“ в средновековната ни литература е, може би, най-яркото доказателство за появилото се ново – българско народностно самосъзнание. Ние смятаме, че именно в условията на чуждо политическо господство се открояват най-ярко всички прояви на народностно самосъзнание.

Механизмът, чието действие предизвиква отделянето на етническото съзнание като относително самостоятелен пласт в структурата на общественото съзнание, е част от общия процес на формиране на етническата общност. Той е представен сравнително най-добре от Н. Н. Чебоксаров. Всичко онова, което той сочи като фактори и отношенията им към формирането на етническото самосъзнание, характеризира в достатъчна степен именно този механизъм. Според него взаимодействието на етническите признаци, тяхното сумарно влияние върху образуването и съхраняването на етническата общност се изразява във вторично явление – етническото самосъзнание. В крайна сметка то се оказва решаващо за определяне принадлежността на отделни хора или човешки колективи към една или друга етническа общност¹²⁷.

Всеки път, когато имаме работа с такива сложни понятийно-психологически категории като самосъзнанието, трябва да имаме предвид и няколко негови свойства и особености. Такава съществена особеност е взаимното преплитане, допълване и обуславяне на посочените представи една от друга. Тяхното разграничаване може да бъде само относително, тъй като бидейки представи въобще, те притежават голяма подвижност и открита възможност за трансформации и/или преливане една в друга. Според нас онова, което дава възможност за отделянето им една от друга в по-конкретизиран вид е тясната им връзка с езика. По този начин механизмът на формиране на тези представи може да се разкрие по линията на взаимодействието на отделни понятия и самите представи. Така например етнонимът се свързва с представата за идентичност на всички членове на етническата общност и с представата за техния общ произход.

Отделните елементи на етническото самосъзнание са в постоянна взаимовръзка. Представата за общност на произхода на членовете на етноса и представата за културните особености, като двете най-важни съставлящи на етническото самосъзнание, контролирайки се една друга, се намират в тясно взаимодействие. Зад това явление стои реалният факт, че обективните свойства на етноса, преди всичко културните традиции, в концентрирана форма фиксират неговия исторически опит. Те представляват неговата своеобразна „историческа памет“¹²⁸.

Ние приемаме, че посочената особеност се проявява във всички условия от съществуването на етническата общност. Но етническото самосъзнание притежава и друг вид особености, които проличават в конкретни ситуации и в продължение на въздействието на определени условия. Ко-

гато етническата общност притежава собствена политическа организация (държавно образувание), съзнанието за етническа принадлежност на нейните членове се покрива със съзнанието за държавна принадлежност¹²⁹. В такива случаи проявите на етническото съзнание са трудно отличими. Така например в българската история за периода от 60-те години на IX в. до 1018 г. и за времето на Втората българска държава отражение на съзнанието за етническа принадлежност откриваме най-лесно в езика. Това става по линия на свързването и обогатяването на съдържанието на етнонима „българи“ с представата за етническа принадлежност. В произведенията на българската литература от IX–XIV в. представата за етническа принадлежност (етническото самосъзнание) е засвидетелствана, като понятията „език“, „род“, „племе“, „народ“ и др. се употребяват заедно с етнонима „българи“ под формата на определения: „български език“, „българин родом“, „български род“, „българско племе“ и др.¹³⁰ В такава връзка трябва да подчертем, че в езика постоянно присъства отразена представата за общия произход на всички членове на българската етническа общност. Тя е особено важен елемент за етническото самосъзнание¹³¹.

Представата за общност на произхода и представата за обща историческа съдба на всички членове на етноса се преплитат и се намират в определена зависимост една от друга. Тя се състои в това, че представата за обща историческа съдба на членовете на общността се базира в известен смисъл на представата за техния общ произход. От своя страна, тя определя донякъде представата за общата историческа съдба на хората в дадено общество¹³².

Представата за обща историческа съдба намира израз в конкретна или повече или по-малко легендарна информация за събития или личности от миналото на дадена етническа общност – т. нар. историческа памет или исторически спомен¹³³. Тази информация може да има твърде обобщен характер – като спомен от миналото величие или за тежки времена. Но независимо от нейната историческа достоверност, тя е неделима част от етническото самосъзнание¹³⁴. Достигайки определен, обусловен от общественото развитие етап, съзнанието за етническа принадлежност добива известна условна самостоятелност и е способно да указва обратно влияние върху породилите го фактори¹³⁵. Именно това свойство на етническото самосъзнание, да влияе върху факторите за неговото възникване, има голямо значение за нашето изследване. Трябва да се има предвид обаче, че проявите на това свойство стават възможни едва след окончателното формиране на системата от етнически оцетени общественозначими идеи в сферата на общественото мислене.

Към казаното трябва да добавим и това, че „самосъзнанието в една или друга степен се абстрахира от класовите противоречия в сферата на производството и се опира на общоетнически елементи (език, култура, представи за общност на произхода и обща историческа съдба), голямо влияние върху него оказва борбата срещу чуждоземните завоеватели и др.“¹³⁶

В 1018 г. българите губят своята политическа и църковна независимост. Българската етническа общност е включена в териториалните и политически граници на Византийската империя¹³⁷. За самата Византия присъединяването на други народности и етнически групи не е ново яв-

ление. Като продължител на Римската империя тя наследява и традициите в управлението на етнически различни маси население, политически обединени в една държава¹³⁸.

В продължение на почти две столетия българската народност живее заедно с други народности в границите на нова политическа среда – Византийската империя. Новите условия са сравнително неблагоприятни за по-нататъшното развитие на българската етническа общност, тъй като съществуват известни възможности за културна асимилация¹³⁹. При такава усложнена етническа обстановка, когато в границите на едно и също държавно обединение принудително съжителстват две или повече народности и едната от тях има изключително доминираща роля в общественния живот, а отношенията им в ежедневието се характеризират с етническа несъвместимост, народностното самосъзнание добива особено значение. За тази негова активна функция в общественния живот В. Козлов пише, че „особено ако е напрегнато, може да стане част от духовната култура на хората в общността и заедно с това да въздейства на други форми на културата като език, религия и обреди, епос и исторически песни. На по-късен стадий – на литературата и изкуството, националнополитически теории и движения и т. н. По този начин то способствува за консервацията или обновлението на традицията, укрепването или размиването на едни или други етнически признаци. Иначе казано – от един момент на своето развитие нататък, етническото съзнание се явява не само резултат, но и един от факторите, въздействащи на етническите процеси, на тяхната насока, темп, съдържание. Заедно с това границата между явленията на материалната и духовната култура в етнически аспект започва да става относително условна. Получава се така, че при всяко осъзнаване на елементи от материалната култура като етнодиференциращи, етническото самосъзнание може да им придаде качества на явления на духовната култура.“¹⁴⁰

Така етническото съзнание от вторично явление, породено от продължителното въздействие на редица фактори¹⁴¹ върху общественото съзнание, се превръща в условията на конфликтна етническа ситуация в първостепенен фактор за съхраняване на народността. Именно това свойство на етническото съзнание – да влияе върху общественото мислене, определя и неговите етнодиференциращи функции в живота на обществото¹⁴².

2. БЪЛГАРСКО НАРОДНОСТНО САМОСЪЗНАНИЕ В ИЗВОРИТЕ ОТ ВРЕМЕТО НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Както е известно, литературата от Първата българска държава е преобладаващо религиозна по своята форма и това е напълно естествено, като се има предвид характера на общественото мислене. Независимо от нейната форма, идейното ѝ съдържание отразява развитието на обществената мисъл като цяло. Така още в първите произведения на българските писатели от IX в. се откриват белезите на целенасочено въздействие върху миогледа на поданиците на българската държава. В общия поток на това въздействие могат да се отделят две тенденции. Едната цели промяната на етническото съзнание на хората и насочването му по нормите на християнския миоглед. Другата – укрепването на

чувството за принадлежност към една особена общност – политически и културно самостоятелна – изграждащата се българска етническа общност. Общият резултат от това въздействие е формирането на българското етническо самосъзнание в мисленето на преобладаващото мнозинство поданици на държавата и най-вече в по-грамотната част от него. Този процес не може да се смята за окончателно завършен в хронологическите граници на Първата българска държава, но етническото самосъзнание на българите е достатъчно развито, за да реагира вярно на политическите промени. В условията на византийското владичество се забелязват сериозни прояви на отражение на народностно самосъзнание в един от най-чувствителните дялове на българската ранносредновековна култура – литературата. От това време са известни няколко историко-апокалиптични, апокрифни съчинения като „Тълкувание Даниилово“¹⁴³, „Сказание Исайево“¹⁴⁴, „Сказание за Сивила“¹⁴⁵. Сред тях особено място заемат „Български апокрифен летопис от XI в.“ и „Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ („Солунска легенда“).

Апокрифните съчинения¹⁴⁶ проникват в България заедно с християнството като част от общата християнска литература¹⁴⁷. Те оказват влияние върху творчеството на българските писатели през цялото Средновековие¹⁴⁸. Това влияние е особено важно при формирането на мирогледа на обикновените християни¹⁴⁹. Но към него трябва да се подхожда от позициите на конкретната историческа обстановка.

След покръстването в България обективно нараства нуждата от съчинения с библейска тематика. Самото покръстване се извършва в момент, когато общественото съзнание на българите като цяло е твърде развито. Проникването на християнския мироглед в съзнанието на обикновените хора става главно по пътя на християнската проповед. Но за езическото съзнание библейският текст явно не е достатъчен и вероятно донякъде неубедителен. В крайна сметка апокрифите допринасят за усвояването на християнството от населението на българската държава¹⁵⁰. В повечето случаи създателите на апокрифни съчинения остават анонимни, предвид евентуалното им преследване от официалната църква. Но съдържанието на техните творби свидетелства, че това са хора свързани, по един или друг начин, с низините на средновековното общество¹⁵¹. Това положение благоприятства в известен смисъл пренасянето на българската книжовна традиция по време на византийското владичество.

Обстоятелството, че апокрифите представляват онази част от българската литература, която се намира най-близо до представите за света, обществото на средновековния човек, ги определя като ценен извор за изследването на народностното самосъзнание. Преди всичко в тях се забелязват тенденции към създаване на културни „особености“ на българите, които малко или много трябва да ги издигнат над останалите християнски народи. В българските апокрифни съчинения от времето на византийското владичество се намират едни от първите самостоятелни прояви на българско народностно самосъзнание.

В „Български апокрифен летопис от XI в.“ етнонимът „българи“ е изрично подчертан. Това е своеобразно отражение на обективен белег на бъл-

гарската народност. Българите изповядват християнството, но по оценка на автора не като останалите народи, а много по-ревностно от тях. В спокойна етническа ситуация този факт не би имал особено значение. Но в обстановката на чуждото владичество българските християни са в ежедневен контакт с етнически различните от тях други византийски поданици – също християни. Бурните политически отношения в миналото между България и Византия дават своето отражение върху самосъзнанието на българите под византийска власт. За анонимния автор на апокрифа гърците явно са чужди хора. Именно тогава етническата разлика и обективната несъвместимост предизвикват необходимостта от изтъкване на особености, които да ги отличат от останалите народи в обширната Византийска империя¹⁵². Тези особености, основани на етническата принадлежност, трябва да издигнат по някакъв начин българите в новата политическа обстановка. За постигането на тази цел авторът изгражда творбата си на една основна идея – за богоизбраността на българския народ. В случая „особеното“ им е, че именно на тях се спира висшата сила. Тази месианистична идея не е нова, но явно е изключително актуална в конкретната етническа ситуация. Иначе тя е формулирана ясно в „Стария завет“ с приблизително подобна насоченост, предвид на нелеката съдба на юдейския народ¹⁵³.

В „Летописа“ е развит и богато илюстриран исторически спомен от миналото на българите. Според нас в него неизвестният автор разкрива своите собствени представи за техния произход и за общата им историческа съдба¹⁵⁴. Тези представи могат да се разглеждат в известен смисъл като своеобразно отражение на формираната до началото на XI в. в общественото мислене на българското общество идея за собствена държавност¹⁵⁵. Това е постигнато чрез изброяването на редица български царе и идеализацията на времето, през което те управляват. Четящият трябва сам да сравни византийската власт с времето, когато българите са управлявани от свои царе. Особено внимание е отделено на цар Симеон:

„След това пак прие българското царство Симеон, неговият брат. И създаде градове велики по морето, и великият град Преслав той създаде, и там в него прие царството, (което се простираше) до града Звечан и до Солун. И Преслав град той гради и съзида за 28 години. И много знамения сътвори цар Симеон. Царува 130 години и роди свети Петър, царя български, мъж свет и напълно праведен. И тогава, в това време, когато царуваше цар Симеон, той вземаше данък от цялата земя по всяка област на своето царство: едно повесмо и лъжица масло и яйце на година. Това бе неговият данък от неговата земя, от неговите люди и нищо друго не искаше той. И много изобилие имаше в онова време при този цар Симеон.“¹⁵⁶

По същия начин е представено и управлението на цар Петър:

„Тогава, прочее, в дните и годините на св. Петър, царя български, имаше изобилие от всичко, сиреч пшеница и масло, мед, мляко и вино, и вреше и кипеше от всяко божие дарование, и нямаше скъдност от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по изволение божие.“¹⁵⁷

Акцентът върху изобилието и ниските данъци трябва да контрастира на фона на данъчната политика на чужденците¹⁵⁸. Идеята за държавност е подсилена с изричното посочване, че някои български царе са били „царе

и на гърци“ или „цар на българи и гърци“. Преправянето на историческата истина е направено до голяма степен съзнателно и това най-силно личи в пасажа, посветен на Петър Делян, за когото авторът казва:

„И този прие българското и гръцкото царство.“¹⁵⁹

Тези поправки и по наше мнение – съзнателна идеализация на историческото минало, трябва да повдигнат народностното съзнание на българите. Те са и своеобразен отговор на византийската имперска политика в областта на културата. Особено интересен за проучването на етническото самосъзнание на автора на апокрифа е следният пасаж:

„Исайе, възлюбени мой пророче, иди на запад от най-горните страни на Рим, отлъчи третата част от куманите, наречени българи, и надели земята Карвунска, която опразниха римляни и елини. Тогава аз, братя, по божия повеля дойдох от лявата страна на Рим и отделих третата част от куманите, и поведох ги по път, посочвайки с пръст, и ги доведох до реката, която се нарича Затиуса, и при друга река, наречена Ереуса. И тогава имаше три големи реки. И населих земята Карвунска, наречена българска; беше опустяла от елини 130 години. И населих я с много люде от Дунава до морето, и поставих им цар из тях: името му беше цар Слав.“¹⁶⁰

На пръв поглед авторовият израз „куманите, наречени българи“ в цитирания откъс действа смуцаващо на съвременния читател. Днес е добре известно кои са „кумани“ и кои са „българи“. В съвременната българска историография поданиците в Първата българска държава се означават еднозначно като „българи“ (при цялата условност на употребата на този етноним). Известно е, че в първите български преводи на византийски исторически съчинения, като например „Хрониката на Георги Амартол“, населението на българската държава е посочено еднозначно като „българи“¹⁶¹. Нещо повече, византийски автори, Теофан Изповедник например, след първото десетилетие на VIII в. също го определят като „българи“¹⁶².

Днес историците разделят населението от езическия период на България на две части. Първата те означават като „прабългари“, „първобългари“ или „протобългари“, съобразно схващанията на съответния автор, а втората – „славяни“. Според нас много по-резонен би бил въпросът: „Кои славяни?“, защото е добре известно, че става дума за няколко племена, наричани днес за удобство – славяни от българската група. Днес – да. А как ли стои този въпрос през XI в.? Можем ли да съдим анонимен автор отпреди деветнадесет столетия, при това на апокрифно съчинение, за неговите познания по етническа история? Можем обаче да му признаем онова, което действително е знаел и добросъвестно отбелязал в своя ръкопис. Съществуват няколко мнения по същността на горния цитат.

Според М. Каймакова „авторът не говори отделно нито за прабългари, нито за славяни. Тази особеност в текста, взета заедно с останалите сведения, свидетелствува за това, че през XI в. чувството за единна народностна принадлежност у българите е било трайно изградено. Споменът за съществуването на двата отделни народа е бил почти изтрит дори и в съзнанието на книжовниците. В творбата той се открива съвсем слабо в легендата за куманския произход на българския народ. Няма съмнение, че с това сведения авторът е визирал самите прабългари. Не е пренебрегна-

то и споменаването на славянското начало в българската история. То е отбелязано чрез името на първия български владетел – цар Слав.“ По-нататък М. Каймакамова пояснява, че „цар Слав“ също трябва да се причисли към легендарната част от „Летописа“¹⁶³.

Според Д. Петканова в „Летописа“ „българите са възприети като част от куманите, защото навярно е живял споменът за неславянския тюркски произход на прабългарите, които идват в Добруджа“¹⁶⁴.

Според В. Бешевлиев анонимният автор е знаел от кои земи идват прабългарите. Освен това, към времето на написването на „Летописа“ тези територии са били заети от „куманите, руските половци“ и това също му е било известно. Поради тези обстоятелства В. Бешевлиев формулира своето становище така: „Трудно е да се каже дали летописецът е смятал първобългарите за част от куманите, или ги е приравнявал с тях поради тюркската им принадлежност. В случая е по-важно, че той е знаел за първоначалния произход на българите. Вероятно по онова време е имало все още стари, неславянизирани първобългари.“¹⁶⁵

Според руския учен С. А. Иванов – „що се отнася до споменатите в произведнието „кумани“, то това е алюзия не на появяването в края на XI в. реално племе с такова название, а само литературна легенда, битуваша във Византия през X в.“¹⁶⁶.

По наше мнение напълно е възможно по времето на написване на „Летописа“ да е имало „неславянизирани“ прабългари. Така например в доклада на франкския епископ Лиутпранд от 968 г. българският пратеник във византийския двор е описан като „остриган по унгарски обичай“¹⁶⁷, което, както е известно, е и прабългарски обичай. Ако допуснем, че това наистина е бил етнически прабългарин, при това официален пратеник, сочен в същия извор за „патриций“, то защо да не е възможно няколко поколения по-късно все още да има негови „неславянизирани“ съплеменници? Дори и така да е, това с нищо не променя споделяното от съвременните автори становище за българското самосъзнание на автора на „Апокрифния летопис“ от XI в.

Цитираният откъс илюстрира представата за общност на произхода в съзнанието на автора. Той свидетелства за определено раздвояване в тази представа и това го прави изключително ценен. По наше мнение анонимният автор обръща по-голямо внимание на прабългарското начало, отколкото на славянското. Не можем да сме категорични, но според нас това се дължи на продължителното въздействие на политическия фактор в общественото съзнание, което неминуемо се отразява и в индивидуалното мислене.

Представата за общност на произхода свидетелства за относително стабилно етническо самосъзнание у автора, но тя може да намери исторически доказателства само за времето докъм X в. назад. За по-ранния период тя се раздвоява етнически. Това уникално за българските писмени исторически извори явление си заслужава да бъде анализирано самостоятелно. В действителност етническият произход на българската народност е разнороден и авторът знае това. В стремежа си да разкаже за началото на своя народ, той съобщава, че „цар Слав“ е „първият цар на българската земя“ и че именно той заселва опразнената „земя Карвунска, наречена българска“:

„И този цар, прочее насели села и градове.“¹⁶⁸

Съобщавайки за следващия владетел – „цар в българската земя“ – Ис-пор, авторът съобщава за повторно заселване:

„Този цар насели цялата Карвунска земя...“¹⁶⁹

„Апокрифният летопис“ е единственият домашен извор, в който е запазена информация за първоначалното заселване на славяни и прабългари на Балканите. Неговият автор знае, че те са дошли тук последователно и отделно едни от други. Явно познанието за миналото, с което разполага, е в разрез с индивидуалната му представа за общ произход.

В „Летописа“ следващият български владетел е легендарният Изот. Неговото управление изчерпва целия период от българската история до покръстването. Изот воюва на изток и запад, като погубва „Голиат, франка поморски“. Смятаме за възможно зад легендарното име да стои хан Омуртаг. По неизвестни причини името е променено, но, както е видно, походите на хан Омуртаг са засвидетелствани.

По наше мнение периодът до покръстването е съзнателно съкратен. Напълно естествено е да приемем, че на анонимния автор му е трудно да разказва за делата на езически владетели. Още повече за време, когато българската народност все още не е хомогенна. За него този период от живота на собствения етнос, като че ли не е особено важен. В хода на повествованието представата за общия произход започва да измества историческата истина. Стабилното ѝ присъствие обаче, като неделима част от етническото самосъзнание, е едно от основните доказателства за вече формирана етническа общност*. Така се стига до противоречие между историческата действителност и авторските представи. Това противоречие се поражда като резултат от откритата възможност за избирателност¹⁷⁰ на самосъзнанието въобще, и в частност на неговата етническа характеристика.

Самосъзнанието отразява избирателно историческото минало. В него често се среща информация за преселения в далечното минало. При това значението на завареното население за формиране на собствения етнос като правило се игнорира¹⁷¹.

В този смисъл в цитирания апокриф се подчертава, че земята, на която се заселват българите, отдавна – „130 години“ – е запустяла и е сво-

* За това, че цитираният извор отразява етапа на вече установеното българско народностно самосъзнание, вж. анализа на С. А. Иванов в неговата статия: „К вопросу об элементах этнополитического сознания“ в „Болгарской апокрифической летописи“ (Studia Balcanica, Раннефеодалные славянские государства и народности. София, 1991, 131–136). Това становище се защитава и от В. Бешевлиев в статията му „Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI в.“, който пише: „...неизвестният летописец е искал да напомни на поробения от ромеите народ, че и българите са имали свои царе, свое царство, свое минало. Това изглежда да е била основната цел на апокрифния летопис“ (Сб. Средновековна България и Черноморието. (Сб. доклади от научна конференция. Варна, 1980). Варна, 1982, 39–45). Според М. Каймакова: „Авторът на творбата остава неизвестен за читателя, но по всяка вероятност той е принадлежал към българското монашество, което в годините на чуждата политическа власт се превръща в един от основните изразители на българското народностно самосъзнание и будител на борчески дух на поробения народ“ (Българска средновековна историопис. С., 1990, с. 124). Близо до тяхното е и становището на Ив. Божилов, който при сравнение с останалите апокрифи от същия период определя „Българския апокрифен летопис“ като: „хроника от български тип“ (Седем етюда по средновековна история. С., 1995, с. 248). Според Д. Ангелов този апокриф е израз на „засиленото самочувствие на българите“ (Из средновековното ни минало. С., 1990, с. 125). Д. Петканова счита: „Читателят едва ли е могъл да отдели историческите грешки от истината, той просто е вярвал и творбата е укрепвала българското му народностно съзнание“ (Старобългарска литература IX–XVIII в. С., 1997, с. 379).

бодна за заселване. По този начин етнически разнородното минало на българите като че ли се изтрива от историческата памет на общността, за да отстъпи място на представата за етническа идентичност на всички нейни членове.

Естествено е „Българският апокрифен летопис“ да е силно повлиян от византийската историописна традиция. В нея християнските владетели се поставят винаги по-високо от езическите. Може би поради това от т. нар. езически период на българите е споменат само Испор – хан Аспарух. Следва легендарният Изот и веднага след него – княз Борис I:

„И след смъртта на царя Изот пак прие българското царство син му Борис, и бе благочестив и много благоверен. И този цар покръсти цялата българска земя и създаде църкви по българската земя и на река Брегалница, и там прие царството. На Овчо поле създаде бели църкви и отиде на Добрич и там завърши своя живот.“¹⁷²

Изричното посочване, че Борис е покръстил „българската земя“, разделя „Летописа“ на две части: на период, в който българите са езичници, и период, в който те вече са християни. Така за времето на цар Слав авторът съобщава:

„Няколко време тези люде бяха езичници.“¹⁷³

Управлението на цар Испор има по-подробна характеристика:

„И след погубването на Испора, царя български, нарекоха куманите българи, а по-рано бяха при Испора царя езичници и безбожни и в голямо нечестие. И бяха всякога врагове на гръцкото царство през много години.“¹⁷⁴

Християнското самосъзнание на неизвестния автор е видно и от двата цитирани откъса. Като допълнение във втория изрично се посочва, че българите са били дълго време врагове на „гръцкото царство“. По-натък в „Летописа“ никъде не се говори за каквото и да било отношение към това „царство“. След покръстването българо-гръцките отношения не са обект на коментар. Излиза, че след като се покръстили, българите престанали да бъдат врагове на гръците. Според нас това внушение се прави съзнателно от автора предвид времето, в което той е писал своя „Летопис“. Най-вероятно авторът е искал да постави в по-добра светлина християнските владетели на „българската земя“ пред езическите.

На много места в „Летописа“, там където се съобщава за възкачването на нов владетел, авторът използва израза „прие царството“. Така за княз Борис се казва, че „приел царството“ на р. Брегалница, в Македония! Това, разбира се, не отговаря на известните исторически факти и може би поради това не е отбелязано в историографията. Според нас авторът е повлиян от факта, че центърът на българската държавност през последните няколко десетилетия от периода на Първото българско царство е преместен в югозападните български земи. И тъкмо това свидетелства за влиянието на политическия фактор (в случая държавата) върху представите в народностното самосъзнание.

Сред отделните пасажии в творбата особено внимание привлича следният:

„И след това се намери цар от друго коляно на име Василий. Тогава падна венецът на благочестивия и христоробивия цар Константин на неговата глава. И прие Василий царството и погуби всички вражески земи

и езически народи като някакъв храбър мъж. В дните на цар Василия много блага имаше сред хората. Прекара Василий в царството си 30 години, без жена, ни грях, и благословено беше царството негово.“¹⁷⁵

Тук за деянията на известния като „българоубиец“ византийски император Василий II не се споменава нищо. Напротив, в стила на тогавашната историопис владетелят българоубиец е представен като благодетел.¹⁷⁶ Веднага след цитирания откъс неизвестният автор е записал друг текст, който уточнява управлението на Василий II с оглед на политическата обстановка в България:

„И в дните на цар Василий намериха се царе трима братя от вдовица пророчица: Мойсей, Арон и Самуил. Имаше един отрок Самуилов, на име Августин, и той прие българското и гръцкото царство и царува 37 години.“¹⁷⁷

Както е видно от текста, авторът допуска разместване на хронологическия ред на събитията, свързани с управлението на император Василий II и братята комитопули. Това едва ли е случайно. Смятаме, че не можем да съдим анонимния автор на „Летописа“ и да го упрекваме в липса на „историзъм“. Той е човек от своето време и едва ли би могъл да изложи събитията по друг начин. Важното според нас е, че независимо от това, за кой владетел разказва, неизвестният автор изрично разграничава „българско“ от „гръцко царство“, както и „българска“ от „гръцка земя“:

„И след това се намери друг цар, син на праведната Теодора, благовенен и благочестив цар. И той създаде велики манастири по българската и гръцката земя. И в неговото царство имаше всички блага. И прекара в царството си този цар 23 години и почина.“¹⁷⁸

Патриотичното чувство на анонимния автор е силно повлияно от неговите народностни представи. То прозира и в опита му да представи Петър Делян като владетел на българи и гърци:

„И след това излезе друг цар на име Геган, а прозвището му беше Одеян, много красив. И този прие българското и гръцкото царство. И погуби в Кумида два града, които бяха отатък морето. И създаде три града на българската земя: 1. Червен, 2. Несебър, 3. Щип. И там царува 28 години, и бе посечен от другоплеменник на Овчо поле.“¹⁷⁹

Като цяло „Български апокрифен летопис от XI в.“ е своеобразна история на Първото българско царство, написана в обстановка на чуждо политическо и етническо владичество, с ярка обществена насоченост.¹⁸⁰ Ето защо авторовата представа за общност на историческата съдба заема централно място в апокрифа. През Средновековието етническите общности са тясно свързани с някаква политическа (държавна) организация или са в процес на създаване на собствена такава. Поради това представата за общност на историческата съдба в значителна степен се опира на сведения, отнасящи се към историята на тази организация.¹⁸¹

„Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ е друга проява на българско народностно самосъзнание от времето на византийското владичество. „Словото“ е изцяло подчинено на идеята за богоизбраността на българите.¹⁸² Покръстването, както и създаването на славянската азбука са конкретно адресирани за българите:

„Кириле, Кириле, иди в обширната земя и сред славянските народи, наречени българи, защото Господ те е определил да ги покръстиш и да им дадеш закони.“ И по-нататък: „Те (българите), каза Господ, ще предадат на Бога православната вяра и християнството.“¹⁸³

В последното изречение се долавя и чувство на недоволство от византийското духовенство. Независимо че и византийците са християни, висшата сила предпочита българите.

„Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ е интересен извор за духовното предизвикателство на Византия. В духа на древната традиция на Рим – римляните да смятат себе си за цивилизовани хора, а всички останали – за варвари, неизвестният автор представя отношението на културните византийци към непросветените българи:

„И аз отидох и се явих пред митрополит Йоан. И когато му разказах, той ми си присмя и ми рече: „О, безумни старче, българите са човекоядци и ще те изядат.“ Тогава излязох на пазара и чух българи да разговарят. И сърцето ми така се уплаши, че бях като в ад и тъмнина.“¹⁸⁴

Но Бог вече е избрал българите за себе си и неговият пратеник донася тридесет и двата Божествени знака – буквите на българската азбука:

„И един ден, в света неделя, излязох из църквата и седнах на мрамора, замислен и натъжен. Тогава видях гълъб¹⁸⁵, който говореше и носеше в устата си вързоп смокинови пръчки, двойно привързани¹⁸⁶. Той ги хвърли в skutа ми, аз ги прочетох и намерих, че са 32.“

Това обаче не е достатъчно. Авторът постига максимално драматичен ефект на внушението чрез едно от решителните за Средновековието доказателства – чудото. За тази основна за времето си доказателствена техника Жак Льо Гоф пише следното: „Средновековните умове одобряват не това, което може да се наблюдава и да се потвърди от някакъв природен закон, от нещо, постоянно повтарящо се, а обратното – онова, което е необикновено, свръхестествено или, при всички случаи, аномално.“¹⁸⁷ Неизвестният автор съобщава, че е забравил своя език. Това свръхестествено събитие трябва да докаже Божествената намеса за началото на писмеността на българите:

„Турих ги в пазвата си и ги занесох на митрополита. Тогава те се скриха в тялото ми и аз забравих гръцки език. И когато митрополитът изпрати да ме повикат на трапезата, аз не разбрах какво ми приказва по гръцки. Тогава всички се събраха и ми се чудеа. Също така те ме и скриха.“¹⁸⁸

Последното изречение, както и следващият, легендарен по характер пасаж трябва да внушат, че българите са „воювали“, за да вземат от византийците Константин Философ. По същество това е и последното писмено свидетелство за някакво етническо смесване:

„Чуха и българите за мене. И великият княз Десимир Моравски, Радивой, княз Преславски, и всички български князе се събраха около Солун и воюваха срещу Солун три години, проливвайки много кръв. И говорех: „Дайте ни човека, когото Бог ни е изпратил!“ Тогава ме дадох.“¹⁸⁹

„Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ е своеобразен отговор на византийския духовен натиск, който с различна интензивност присъства във времето на византийското владичество. В него като че ли се отразява резултатът от цялата политика на княз Борис и цар Симеон

за създаване на българска книжнина като преграда за негативни чужди влияния. В „Словото“ липсва актът на покръстването. За неговия автор покръстване означава „даване на закон“*. Централната идея и смисъл на внушение към читателите в това кратко произведение на средновековната ни литература е, че този „закон“ е написан с български букви.

Българското самочувствие на автора е събрано в едно изречение, в което отчетливо са подчертани високата духовност и културни възможности на българите:

„Аз ги учих малко, те сами много постигнаха.“¹⁹⁰

Тази констатация на неизвестния автор може да послужи и като епиграм на първия етап от дългия процес на етническо консолидиране на българската народност.

Двете анализирани произведения отразяват висока степен на развитие на етническо самосъзнание. Това е етапът на осъзнатата, изрично подчертана в писмените паметници народностна принадлежност.

Освен в „Български апокрифен летопис от XI в.“ и „Слово от Кирил Философ как покръсти българите“, представата за общност на историческата съдба е засвидетелствана в апокрифите „Тълкувание Даниилово“ и „Сказание Исайево“. Историческата информация в тях е най-подробно анализирана от М. Каймакамова¹⁹¹ и поради това не смятаме за нужно да се спираме на този проблем. За нас по-важни са преданията, изградени на базата на тази информация. Как те са отразени и съхранени в народното самосъзнание.

В апокрифните съчинения „Видение Даниилово“, „Тълкувание Даниилово“ и „Сказание Исайево“ са поместени разкази за митологизирани образи на реални личности от българската история. Преданията за техните митични подвизи разкриват популярните представи за общност на историческата съдба от времето на византийското владичество. Важността им като извор за постигане целите на настоящата студия налага пространното им цитиране. Подобен технически подход към изворите ни позволява да реконструираме няколко легенди от изследвания период.

Антивизантийското въстание начело с Петър Делян от 1040–1041 г. оставя следи в народната памет. Там подвизите на неговия предводител са свързани не с антивизантийски действия, а с борба срещу друг нашественик – печенегите – от 1048 г. Отразеното в апокрифите предание за подвизите на Петър Делян е сравнително близко до реалните исторически събития. Най-подробно тази легенда е представена в „Сказание Исайево“: „И през годината на цар Чигочин ще излезе тридесет и осмият цар от заник слънце, от Саровата земя, на име Гаген и по прякор Одолян. Той ще царува пет години и ще бъде кротък и храбър, и войн, и при него ще дойдат християните с плач. А той ще възкръсне, като че се е родил от гроба, и ще бъде с извадено око, и събере западното и приморското войнство, и ще вземе със себе си тридесет и седем товара злато и багреницеа, подобна на звездите. И като дойде ще укроти русобрадите и ще отиде в бъл-

* В средновековното мислене понятията „книга“ и „закон“ често се употребяват като синоними на установен, регламентиран обществен ред. На връзката между тях ще се спрем по-нататък.

гарската земя. И ще срещне първата скопска войска на Овче поле, във владенията на Чигочин. И ще я разбие, и ще вземе оръжието им. И ще въоръжи своята войска цар Гаген, и пак ще тръгне срещу Чигочин. Тогава ще го срещнат измаилтяните на Граово поле и ще го разбият, и ще го изгорят като полска трева, а самият той ще избяга в град Земен. И измаилтяните ще се пръснат и ще плячкосват цялата българска земя.

Тогава цар Гаген ще изпрати [послание] на цар Чигочин: Остави грабежите и [си] върви с измаилтяните, защото няма да ви оставим [така].“ И цар Гаген ще остане, молейки се на Бога, три месеца в Земен, докато събере четирдесет хиляди свои войници. И пак ще потегли срещу измаилтяните в местността Пет могили. И тук ще се пролее много кръв, и [измаилтяните] ще погубят войската на цар Гаген, а той самият ще избяга в Перник. И ще остане четиридесет дни в Перник цар Гаген, молейки се на Бога и плачейки. Тогава ще му покаже Господ войни – патриарси и епископи, и калугери, и попове, и ще отидат с него в планината, наречена Вишоша, където са светите отци от българската земя.

Тогава ще излезе една девойка, свята и с красиво тяло, която ще доведе триста свети отци. И той ще тръгне с честния кръст срещу измаилтяните, и ще направи голяма сеч, където е двуустият кладенец. И там ще се пролее много кръв. Цар Гаген ще избие измаилтяните, като че ли Господ ще ги порази с невидимата си палица. И ще посече цар Чигочин, и ще вземе толкова плячка и ще я раздаде, така че тригодишен кон ще потъне в кръв. А по-рано той [цар Гаген] беше три години и четири месеца в Средец.

После ще излязат някакви насилници от запад, като безсрамни змейове, и ще отидат на Овче поле с много войска. Тогава [и] цар Гаген ще отиде на Овче поле, като събере цялата българска земя. Тогава ще се стекат войните на цар Гаген на Овче поле. И която майка е мъдра тя ще удържи сина си, понеже ще бъдат посечени тия хора като полска трева. И хората ще кажат: „О, тежко ни, братя, защото загина българската земя без остатък! И [остана] толкова, [колкото] да се обхване от сянката на един дъб. И след това [цар Гаген] ще отиде от Овче поле на Едрило поле. И там ще стане много голяма сеч, и много кръв ще се пролее, така че няма да се нарича вече Едрило поле, а ще се прослави [като] Костено поле. И там ще падне цар Гаген, и с него повече от хиляда души. И хората щекажат: „О, тежко ни, защото целият свят загина.“¹⁹²

Известно е, че и в тази легенда се преплитат действителни с измислени или заимствани от други текстове събития. Така например в „Сказание Исайево“ образът на Одолян се припокрива частично с този на Михаил каган от „Тълкувание Данийлово“, въпреки че по-нататък в „Сказанието“ е поместен отделен разказ за Михаил.

Княз Борис I е друга историческа личност, чийто митологизиран образ е представен не само в апокрифните съчинения. Анализът на легендата за владетеля Михаил ще започнем с предположения на базата на следния интересен пасаж от „Тълкувание Даниилово“:

„И когато настъпи началото на злините за целия свят, ще се въздигне Михаил каган сред българите. (1) А не им е дадено на българите царство, но те с насилie го придобиха. (2) Тогава ще се изправи брат срещу бра-

та, и град срещу града, страна срещу страната. Симеон ще владее тридесет години, а след него Петър.¹⁹³

Първото се отнася до твърдението, че на българите „не им е дадено царство“ и че те „с насилие“ са го придобили. Смятаме, че е напълно възможно споменът за началото на българската държавност да битува в съзнанието на книжовниците от това време. Подробният исторически анализ на М. Каймакамова¹⁹⁴ и нейните изводи подкрепят нашето предположение за информацията в извора. Фактът, че това начало по никакъв начин не е свързано с християнството, принуждава средновековните книжовници да заобикалят, както могат, „езическия“ период в историята на българската държавност.

Второто предположение се отнася до съобщението, че по времето на Михаил каган са възникнали някакви вътрешни размирици. Смятаме за напълно възможно подчертаният израз да е отражение на запазен спомен от потушаването на бунта на недоволните от акта на покръстването. Известно е, че цялата информация за този бунт се съдържа в чужди извори¹⁹⁵. Събитието явно е твърде значимо, за да има толкова голям отзвук. Това ни дава основание да предполагаваме, че споменът за него се е запазил по-продължително време.

Споменаването на българските владетели Михаил, Симеон и Петър в апокрифите от периода на византийското владичество, само по себе си, е достатъчно красноречиво. То свидетелства за трайното установяване на спомена за българската държавност в съзнанието неизвестните им автори.

„Тълкувание Даниилово“ съдържа и един друг интересен от гледна точка на нашето изследване разказ за деянията на каган Михаил: „И [царят] ще умре за седем години и ще лежи до тази [седмата] година. По божие повеление ще се надигне от гроба като че ли е спал. И ще се преобрази като юноша, недъгав с едното око, когото ще мислят за мъртъв. Прочее той ще владее царството за 33 години*. Името му е Михаил. Ще се надигне той от Слънчев град и ще започне единадесетата година. И Бог ще изпрати един ангел да го събуди. И ще му рече: „Стани! Бог ти дава да царуваш над всички народи, докдето грее слънцето.“ И като възседне коня си ще тръгне само с един меч. И ще дойде до Рим. И няма да му отворят, но ще почнат да му говорят: „Ето той е измамник“. А [той] ще удари в медното капище и ще го разсипе като прах, и ще влезе в града. А патриарсите, епископите и дяконите, които съставят книгите, ще се съберат, ще започнат да се препират за короната. И ще излезе пред тях един прост дяк, и ще ги обори в спора. И ще започне да говори: „Този е царят“. А те, като вземат книги, ще го ударят, и ще лежи три дни мъртъв. А като се свести, ще иде в Петровата църква, където в гроба тайно е положена короната и багреницата. И по божие повеление ще се отвори гроба; и ще вземе, казва „лъжливата“ багреница, и царския скиптр ще вземе, а на главата – короната.

А римляните като видят голямата му ярост, ще започнат да изсипват злато – върху изправен бич и върху изправено копие и ще започнат тор-

* В действителност княз Борис I-Михаил управлява 37 години – от 852 до 889 г.

би да пълнят. И ще излязат от Рим 50 мъже с 50 товара. А той ще отиде към южната страна, на Главиница, и ще укроти русите бради.¹⁹⁶

В „Сказание Исайево“ също е поместен подобен разказ:

„И през тези дни Михаил ще възседне коня си ще отиде по море в Рим с един меч, и ще каже на римляните: „Отворете ми вратите.“ А те ще му кажат: „Няма да ти отворим вратите, понеже си измамник.“ И той ще замахне с меч, и няма да удари, а медните врати ще станат на прах. Тогава ще се съберат римските епископи и калугери, и патриарси и попове, които съставят книгите и се кръстят за царските венци. И ще се намери един прост дякон, и ще ги обори в спора. позовавайки се на книгите, и ще им рече: „Този трябва да царува [до там], където слънцето заобикаля земята.“ А те, като вземат една книга, ще ударят дякона по главата, и [той] ще умре, и ще лежи три дни. И на третия ден Бог ще даде душа на дякона. И ще му каже Господ: „Стани и върви в манастира на свети апостол Павел и ще намериш в гроба на* порфирен венец и неосквернена риза. Сложи [венеца] на главата на Михаил“. И като видят римляните големия страх и голямата почит около него (Михаил), ще започнат да говорят и да сипят злато, като жито на гъмното така, че ще се натрупа цяла купчина.¹⁹⁷

В българската историография няма единно становище кой е Михаил от цитираните апокрифи**. Различните автори имат различно мнение. Проблемът за личността на владетеля Михаил в апокрифната книжнина е особено важен. Широко разпространеното за него предание в българската литература от византийското владичество не е случайно. Поради това се налага да обърнем по-голямо внимание на проблема за неговата самоличност и деяния.

По този въпрос във връзка с „Тълкувание Даниилово“ М. Каймакова изказва две предположения: *Първото*: „Българският автор използва само външната форма на византийските апокалиптични творби, а съдържанието изцяло е подчинено на стремежа да се разкрият чисто български исторически събития.“ *Второто*: „Тук става въпрос за Борис I, споменат с християнското си име. Въмъкването на княз Борис I в творбите от по-късна епоха има конкретно предназначение. Чрез месианската дейност на възкръсналия цар освободител авторът е искал още по-убедително да изложи пред своите читатели не само историческите събития, но и да се възползва от легендарната традиция, останала в паметта на народа за дейността на Борис при покръстването на българите, и да я свърже с възпроизвежданите събития. За победите, които удържал българският княз Михаил, се разказва още и в житието на Гаврил Лесновски. Под това име е споменат Борис и в „Български апокрифен летопис“.

Отчитайки действителните исторически събития и първото предположение, М. Каймакова заключава, че книжовникът свързва „възкръсналия български цар Михаил“ с „конкретна историческа личност от Средец-

* Изразът „в гроба на“ не съществува в приведенния оригинален текст. Вж. *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, с. 152.*

** Вж. преглед на становищата по въпроса у: *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова. Цит. съч., 66-68.*

ка област. Вероятно по това време в нея се издига неизвестен за нас местен болярин войвода, който участва активно в отблъскването на печенежките отряди редом с византийската армия. Авторът свързва личността на местния болярин войвода с личността на княз Борис I. Употребата на титлата „каган“ има може би легендарно-историческо значение в двете съчинения. Възможно е по времето на печенежкия поход местният болярин да овладява управлението на Средецка област.¹⁹⁸

Становището на Кл. Иванова за „княз Михаил“ от Житието на Гаврил Лесновски, което ще разгледаме по-долу, има връзка с поставения въпрос за самоличността на владетеля Михаил. Тя смята, че: „Личността на този „български владетел“ е спорна. Несъмнено това известие не спада към легендарните, а има някаква историческа основа, вероятно свързана със събития, станали през византийското робство в околностите на Лесново. „Княз“ Михаил ще да е някой от местните феодали, предводители на военни дружини, които тогава са се сражавали срещу печенезите и куманите. Както се вижда от текста, титлата му не означава самостоятелен владетел. За подобни местни феодали имаме сведения и от други източници. Известно е, че през зимата на 1048 г. голям брой печенези са преминали Дунава и по тези места са станали ожесточени сражения. Има съвпадения дори в имената. Печенезите са разбити от византийците с помощта на българския болярин „княз“ Михаил. Отгласи от това събитие откриваме и в други писмени паметници, например в апокрифните летописи, възникнали по време на робството приблизително в същия регион. В тях също се среща името на някакъв български владетел, който не може да се отъждестви с княз Борис-Михаил.“¹⁹⁹

Според В. Търкова-Заимова: „Трябва да се съгласим, че образът на „цар Михаил“ в историко-апокалиптичните съчинения на византийска почва обхваща няколко императори, като се започне с Михаил III и се стигне до Михаил VIII. Наред с това не е изгубило своята актуалност мнението на К. Иречек, че и на българска почва този образ, който става събирателен, продължава да носи някои черти на византийския василевс, отнесени към български исторически личности, та дори и към сръбския княз, участвал по някакъв начин в събития, които са се развили в западните български области. Разбира се, в българските оригинални и компилативни творби „цар Михаил“ и „Михаил каган“ се покриват на първо място с образа на Борис-Михаил, тъй като неговото дело на кръстител и обновител трайно се е запазило в легендарната традиция. Значение за пиетата към името „Михаил“ има и дълбоко вкоренения култ към архангел Михаил в българските земи, за което съществуват многобройни свидетелства според някои изследователи.“²⁰⁰

По-конкретно за Михаил от „Тълкувание Даниилово“ същата авторка пише: „Легендарният цар е наречен с прабългарска титла, като очевидно се има за първообраз Борис-Михаил. Личността на този „каган“ и събитията в западните български области са конкретизирани във връзка с въстанието на Петър Делян в 1040–1041 г.“ В. Търкова-Заимова свързва това и със „Сказание Исайево“²⁰¹.

Д. Петканова пише за Михаил в „Сказание Исайево“ следното: „Че образът не е оригинален, български, е безспорно. Съществува византийска легенда за цар Михаил – за него се споменава в „Откровение на

Методий Патарски“, а също и във византийското „Видение Даниилово“. Той е свързан, както се вижда и в нашия текст, с Цариград и Рим. Навярно образът на Михаил има връзка с византийската история, но е видоизменен под влияние на апокалиптичната литература и образа на архангела войн Михаил. В българската творба легендата е разширена и изразява идеала за народен владетел.“²⁰²

За Михаил от „Тълкувание Даниилово“ Д. Петканова пише: „Във фигурата на Михаил се обединяват чертите на Петър Делян и на цар Михаил от „Сказание Исайево“, а действията му са пренесени предимно на българска земя. Така обръзът на Михаил е българизирани, създава се един нов български герой, който напомня героите от народния епос. В творбата се присъединяват може би и спомени за Борис-Михаил, защото Михаил е наречен „каган на българската земя.“²⁰³

Ив. Божилов обединява цитираните апокрифи заедно с „Видение Даниилово“ и „Български апокрифен летопис от XI в.“ в една група. Според него: „И четирите творби без съмнение са рожба на устната традиция, на устната историческа култура на българския народ, преминала в определен момент в книжовна традиция.“²⁰⁴

Информацията от цитираните разкази в „Тълкувание Даниилово“ и „Сказание Исайево“ може да се тълкува малко по-различно от досегашните опити²⁰⁵. В действителност в Житието на Гаврил Лесновски е записано следното: „След известно време, когато в тази държава владееше Михаил Велики, княз български, той добре управляваше владението и своята държава.“²⁰⁶ Предвид факта, че житието е известно от по-късни преписи, то най-вероятно е повлияно от цитираните апокрифи.

За нас *второто* предположение на М. Каймакамова е по-вероятно. Смятаме за възможно на базата на официални източници (например Пространното житие на Константин-Кирил) да се е запазил спомен за спора с „триезичниците“ във Венеция. Възможно е и преговорите на княз Борис-Михаил с Ватикана около покръстването също да имат по-продължителен отзвук във времето. Според авторите на апокрифите Михаил отива в Рим, за да получи „корона и багреница“ („Тълкувание Даниилово“) или „порфирен венец и неосквернена риза“ и си тръгва, за да „предписва само с меч си вярата и закона“ („Сказание Исайево“). Явно става дума за царско достойнство. То, от своя страна, е неразривно свързано с патриаршески сан за Българската църква. Последното би дало правдоподобно обяснение защо и на двете места активно участват висши „римски“ църковни сановници, които „съставят книгите“. Заедно с това трябва да имаме предвид, че предмет на спора между тях е дали Михаил е цар или не е. В крайна сметка не бива да забравяме, че ориентацията на Българската църква е въпрос от изключителна за времето си важност. По този въпрос обаче няма друга, по-точна информация в домашните извори.

Последните две апокрифни съчинения обикновено не се ползват като исторически извори от авторите, ангажирани с политическа история на България. И това е съвсем естествено, като се има предвид, че Българското средновековие се реконструира главно по чужди извори. В случая с „каган Михаил“ най-вероятно става дума за средновековна легенда. За нас обаче апокрифите са особено ценни, защото в тях са отразени кон-

кретни представи за историческата съдба на българите. В такива случаи българските легенди са по-неоценени от най-точните чужди извори. Защото те са ярко доказателство за народностното самосъзнание на своите автори.

Представите за общност на историческата съдба в една или друга степен възкресяват спомена за миналото. В този спомен намира място и информация за това, как българите са живели при управлението на своите владетели. Разбира се, такива сведения не могат да се очакват от официални средновековни източници. За сметка на тях апокрифите съдържат тази информация. Днес е почти невъзможно да се прецени доколко тя е действителна и доколко легендарна. Това всъщност не е от значение. Важното е, че я има, защото тя уплътнява образите на българските владетели в народната памет, прави ги по-зрими и по-трайни. Тази информация създава определена база за сравнение между ежедневно битие на средновековните хора и отминалата, в повечето случаи въобразена реалност. Това, от своя страна, предполага оценъчно отношение към заобикалящата ги социална действителност, а то участва в мотивите за ежедневно поведение. Тази проста схема разкрива една от функциите на народностното самосъзнание. Функция от решаващо значение за оцеляването на който и да е етнос в условия на чуждо владичество.

В „Апокрифния летопис“ управлението на цар Симеон и цар Петър е представено като време на пълно благоденствие. В останалите апокрифи от разглеждания период с такава характеристика е представено само управлението на владетеля Михаил (вероятно княз Борис I).

Във „Видение Даниилово“ за управлението на Михаил е записано следното: „И цялата му ярост и гневът му ще бъдат против отмятащите се от Господа. И ще има мир по цялата земя. И ще бъде голяма радост по земята, каквато не е имало, нито ще има някога. И велможите ще бъдат като царе, а сиромасите – като богаташи. И ще изпрати послание до четирите краища на света да се съберат благоверни мъже, които се боят от Бога, търсейки отмъщение за невинната кръв и за поруганието на църквата. И на събора ще се съберат множество. И ще седне царят с тях и ще събеседват заедно. И ще обновят църквите на светиите, ще се обновят с изображения; и ще издигнат порутените олтари. И няма да има обиждащ, нито обиден в ония времена. И в мир ще умре този владетел и ще го успокои Господ Бог.“²⁰⁷

В „Тълкувание Даниилово“ пише: „И ще има добри години при този цар; и ще има живот, какъвто никога не е имало, нито ще има. И като дойде ще обнови светите църкви, ще направи сребърни олтари. И ще се върнат всички пленници в Струмица, а други в Главиница, понеже тази земя се нарича майка на всички земи. И от тук ще се разселят всички народи по цялата земя. Така ще настане радост – бедният ще бъде като властелин, властелинът – като цар, а царят с най-голяма слава, и в Божия образ ще пребивава две години.“²⁰⁸

В „Сказание Исайево“ е записано: „И ще сложи венец на главата си Михаил, и Бог ще му даде петдесет и три години живот. При този цар ще има радост и веселие и щастлив живот, какъвто не е имало от началото на света. През тия дни [цар Михаил] ще дойде да освети светите църкви

и ще изгради сребърни олтари, и ще даде на хората нож вместо оръжие. Тогава ще прикове оръжията на сечива, а мечовете на сърпове. Тогава [простите] хора ще са като боляри, болярите – като воеводи, а воеводите – като царе. Тогава ще се разпръснат хората по цялата земя. И през тия дни само онези, които са умрели, те няма нищо да направят. И през тези години цар Михаил от една лоза ще излива мяра вино, а от един сноп – крина пшеница, а от една овца ще се настригва една къделя; ще има много мед и масло. И през тези години ще се умножат хората и животните, и няма да има смърт, нито война, нито грабежи.²⁰⁹

Приликата на цитираните текстове с написаното за цар Симеон и цар Петър в „Апокрифения летопис“ е явна.

Владетелят Михаил – идеалният владетел, или като пише В. Тъпкова-Займова, това е образът на „последния цар“, в неговия български вариант²¹⁰. Последен, или не – идилията на неговото управление очевидно е твърде примамлива. А когато тази идилия се свърже със спомена за истинския Борис-Михаил, нейното въздействие има всички шансове да се превърне в своеобразна оценъчна призма.

Както е видно от цитираните текстове, посочените две легенди са представени в задължителната за средновековните апокалиптични съчинения форма на предсказание. Отминали събития са представени като предстоящи. По този начин, колкото и да е малко зърното историческа истина, ефектът на неговото въздействие върху индивидуалното самосъзнание се засилва. Така нечий индивидуални представи се превръщат в основа на други – нови представи в съзнанието на онези, които тепърва се запознават с апокрифните текстове. Именно в това се състои същността на механизма за предаване на историческите спомени и формираните на тяхна основа индивидуални представи за общност на историческата съдба.

Митологичният образ на владетеля Михаил прониква и в житийната литература. За неговите подвизи в Житието на Гаврил Лесновски пише следното: „След известно време, когато в тази държава владееше Михаил Велики, княз български, той добре управляваше владението и своята държава. Врагът поради завист подбуди някой си, родом елин, много богат, мъж силен, на име Мавраган. Той се опълчи срещу Михаил и повдигна бран срещу му, и завладя и държавата му. Но Михаил, укрепил се отново, събра войнство, опълчи се срещу поганеца и между двамата стана баталия. Мавраган обедини Михаил и той побягна в областа Ратковица. Там с войниците си намери извор и почина малко там, па заплака горчиво и се помоли на Бога, и рече: „Заради моите грехове поганецът ни победи.“ Пак издигна ръце нагоре, благодари: „Помогни ми преподобни отче Гавраиле, много съгреших срещу ти, не като родителите ми, които добре ти служеха. А аз те оставих и видях нуждата пред очите си!“ Помоли се и заспа. Светецът му се яви насън и му каза: „Стани Михаиле и тази нощ иди в Злетово. Па вземи двама войници с коне, иди в Ратаица, та убий Мавраган. Не се бой, аз съм с теб.“ Станал от сън, Михаил веднага наредил на войниците и отиде в Злетово. И бе шестият час на нощта. Той взе двама войници със себе си. И нищо не носеха освен по едно копие. Отидоха в палатите Мавроганови. О, чудо, толкова войска и стражи, с божия защита никой никак не ги видя. Както при удавянето на фараона очи

имат, а не виждат! И бутнаха вратите, където спеше, и се отвориха вратите, и Михаил с двама войници влязоха, където спеше Мавраган. И Михаил вдигна копието, пък се уплаши. И внезапно отзад застана преподобния. Хвана ръката на княза и прободе Мавраган. Войниците направиха същото. И тутакси излязоха и когато настъпи денят, върнаха се при своите си. Михаил взе войската си, нападаше палатите му, изгори ги с огън, разпръсна поганските войници и ги унищожи, както избраната пшеница се чисти от тръни. И бе голямо затишие.

После княз Михаил често идваше при светеца, прекланяше се и даваше много имот. И умря в Господа.²¹¹

Житието на Гаврил Лесновски е запазено в късни преписи. Както личи от текста, в него легендата за владетеля Михаил има по-различно съдържание. Михаил се бори срещу нашественик, който трудно може да се идентифицира. За сметка на това, според нас, приликата с княз Борис I е по-силна. Ако приемем, че събитията и имената датират развитието на легендата за владетеля Михаил, то апокрифите „Видение Даниилово“ и „Тълкувание Даниилово“ предхождат „Сказание Исайево“, а Житието на Гаврил Лесновски е последно.

Характерно за „Тълкувание Даниилово“ и „Сказание Исайево“ е смесването на етнически с религиозни представи. При това на места религиозните преобладават над етническите. Но за разлика от други текстове, под етнонимът „българи“ не се извежда от „славяни“. Това ни кара да ги подредим хронологически след „Български апокрифен летопис от XI в.“ и „Слово от Кирил Философ как покръсти българите“.

Трайното смесване на етнически с религиозни представи е продължителен процес, който, сам по себе си, заслужава самостоятелно изследване. По наше мнение той може да бъде разделен на няколко големи периода. Естественото му начало трябва да се търси скоро след покръстването. Вторият етап обема периода на византийското владичество. Третият съвпада с времето на Второто българско царство, а четвъртият – с османското владичество. Прецизното отношение към този проблем предполага разделянето на третия и четвъртия етап на подпериоди.

Началният етап от преплитането и смесването на етнически с религиозни представи е свързан с появата и развитието на идеята за богоизбраността на българите. До периода на византийското владичество тази идея намира почва за изява само по отношение на събития, свързани с покръстването.

Хронологически първият по-пространен извор, свидетелстващ за началото на този процес, е апокрифният разказ „Чудото на св. Георги с българина“. Това произведение може да послужи като ярко доказателство в тезата на Жак Льо Гоф за чудесата като основно доказателство през Средновековието: „Чудеса могат да се случат в живота на всеки, или по-точно в критичните моменти от живота на всеки, който по една или друга причина е заслужил вниманието на свръхестествените сили. Без съмнение, благодетелствани с такива прояви са героите.“²¹²

За предназначението и функциите на разказа в общественото мислене М. Каймакамова пише: „Цялото съдържание на произведението показва, че то е представлявало едно от средствата, които са спомагали за утвър-

ждаването на християнския мироглед сред българския народ.“²¹³ Историческите сведения в разказа са приведени съобразно индивидуалната авторова представа за общност на историческата съдба:

„И докато беше още жив в манастирство и вместо него владееше Владимир, първият негов син, по божие благоволение и Михайлово, Симеон сваля брата си и се покачи на престола. Тогава се подигна срещу него (Симеон) маджарският народ и плениха маджарите неговото население; той се би с тях и те му надвиха.“²¹⁴

Авторът съобщава за извършената смяна на престола от 893 г. Християнската традиция изисква промяната да е съгласувана с Божественото начало и в това няма нищо необичайно. Но освен това в разказа изрично се посочва, че смяната във властта е станала и с благоволението на княз Борис-Михаил. Това е може би единственият запазен текст, в който реално политическо събитие е представено като резултат от едновременно действие на реални исторически личности и Божествена намеса. По същество този текст отразява началото на смесването на светски (политически) представи за устройството на обществото с религиозни. Но на развитието на този проблем не можем да се спираме поради ограничения обем на настоящата студия.

Неизвестният автор на „Чудото на св. Георги с българина“ изразява своите религиозни представи на фона на конфликта на цар Симеон с маджарите. Според тях оцеляването му в първата иначе неуспешна война е благодарение на чудодейната намеса на св. Георги. По време на втората осветеният кръст спасява и неговите другари. Вероятно това представяне на исторически събития е направено поради необходимостта от критична ситуация, в която спасяването на един обикновен войник става дело на св. Георги.

Апокрифът е написан при управлението на цар Симеон, след маджарското нахлуване от 894–895 г.²¹⁵ Вероятно авторът му не е знаел за изхода на българо-маджарския конфликт, защото в него не се съобщава нищо. Той е особено ценен поради открито декларираните авторови религиозни представи:

„Аз съм от новопокръстения български народ, когото бог просвети със светото кръщение през тия години чрез своя избраник, княз Борис, наречен в светото кръщение Михаил. Той с Христовата сила и с кръстния знак победи коравото и непокорливо българско племе, просвети с благоразумна светлина неговото сърце, помрачено от зломишленото дяволско дело; той го отвърна от тъмните, измамни, смрадни и богоненавистни жертви, изведе го от мрак на виделина, от измама и кривда към истина; отхвърли смрадните и нечисти техни (на българите) храни, требищата (жертвениците) им разори, утвърди ги със светите книги в правата християнска вяра, като доведе архиепископа св. Йосиф и други учители и наставници, съгради църкви и манастири, постави епископи, попове, игумени, които да учат и ръководят народа му по божия път.“²¹⁶

Тези представи са основани преди всичко на формалните белези на християнския култ. В тях ежедневната християнска практика заема централно място. По-късно, когато християнството е вече утвърдено и старите езически култове са изместени от него, индивидуалните религиоз-

ни представи добиват различно съдържание. Тук само възприемането на новата вяра като „светлина“ и „истина“ се доближават до по-късните религиозни представи. Това прави цитирания извор уникален и особено ценен, защото няма друг, който да разкрива началния етап от индивидуалното отражение на новата идеология в човешкото съзнание през Българското средновековие*.

Разказът „Чудото на св. Георги с българина“ разкрива и началото на идеята за богоизбраността на българите. Изразът „чрез своя избраник, княз Борис, наречен в светото кръщение Михаил“ прераства по-късно в идеята, че целият български народ е богоизбран.

„Чудото на св. Георги с българина“ е и един от първите домашни извори след покръстването, в който изрично се посочва: „български народ“ и „българско племе“ без по-късните уточнения за етническия произход на българите. В него липсва и по-късното изрично правено уточняване „славянски“ – „български“. Този факт ни навежда на мисълта, че неговият автор не е запознат с творбите на Симеоновия кръг книжовници. Вероятно техните работи все още не са достатъчно известни към момента на написване** на апокрифа. В това няма нищо странно. Споменатите книжовници, както е известно, работят по поръка на висшата светска власт. Поради това широкото популяризиране на идеите от техните творби изисква по онова време продължителен период. По-интересното е, че посоченият факт бележи началото на определена динамика в индивидуалните представи за общност на етническия произход.

След 1018 г. идеята за богоизбраността на българите е засвидетелствана най-категорично в апокрифното съчинение „Слово за Сивила“:

„...Сивила им отговори: „Деветте слънца са деветте рода. Първият род са словените, сиреч българите: гостолюбиви, смирени, честни, незлобливи, обичащи чуждите и християнството. Те ще предадат на Бога правата вяра, повече от всекиго другото на света. Вторият род са грузинците: кротки, любещи чуждите, незлобливи, любезни, почитащи попа, разпитващи за Бога. Третият род са елините, т. е. гърците, издигащи царя, смесващи се с всички народи, самохвалци, лъжесвидетели, горделиви, златолюбци, съдещи с подкуп, те трикратно ще разколебаят своята вяра, ще предадат на Бога царството, обичат църквите.“²¹⁷

„Слово за Сивила“ носи информация за процеса на установяване на етнонима „българи“. Изразът „славяни, сиреч българи“ се появява още през X в. и е популярен за времето на византийското владичество²¹⁸.

От цитирания текст е видно, че при това многостранно етнически определено сравнение българите са представени във възможно най-добра светлина. В този апокриф, както и в „Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ идеята за богоизбраността на българите изпъква най-ярко. Тук, както и в останалите апокрифи от времето на византийското владичество присъствието на тази идея свидетелства за стана-

* Цитираният откъс може да се сравни с текстове в Корана, където точно по същия бlick до практиката начин се определят храната и вярната книга, отхвърлят се жертвоприношенията, човешката душа се извежда от мрака на неверието към светлината на новата вяра.

** Втората четвърт на X в. Вж. Петканова, Д. Старобългарска литература IX-XVIII в. С., 1997, с. 349.

лата промяна в йерархията на представите за народностна принадлежност. Под напора на променените условия на живот на преден план излиза представата за културни особености. Едната от тях – тази за собствена азбука и книжнина – има своето начало в т. нар. официална книжовна продукция, излязла изпод перото на Симеоновия кръг книжовници. Другата – за богоизбраността – става актуална след византийското завоевание. Трайното и повтарящо се представяне на тези особености е свидетелство за настъпилата промяна в йерархията на етническите представи в индивидуалното самосъзнание на българските автори след византийското завоевание. То е свидетелство и за преплитането и смесването на етнически с религиозни представи.

Изразената в „Слово за Сивила“ етнически оцветена месианистична идея се свързва и с появата на един друг, по-късен апокриф – „Разумник-указ“. Най-вероятно неговият първообраз е от времето на византийското владичество и това налага той да се анализира наред с останалите от този период²¹⁹.

От гледна точка на етнологията „Разумник-указ“ може да се окачестви като справочник на известните на автора народи. В него те са изброени с конкретни етноними*. За разлика от „Слово за Сивила“ в „Разумник-указ“ етнонимът „българи“ е записан категорично, без каквато и да било връзка със „славяни“ или „словени“.

В „Разумника“ е отразена крайната фаза на динамиката в представите за общност на етническия произход. Етническият дуализъм в самосъзнанието на неговия автор вече е преодолян. Преодоляно е съществуващото до момента противоречие между „славянски“ букви и език и „българи“, които говорят този език и пишат с тези букви.

Напълно вероятно е по времето на византийското владичество етнонимите „славяни“ и „българи“ и производните от тях определения „славянски“ и „български“ да са имали значително по-широка разлика в индивидуалните представи на тогавашните книжовници. В подкрепа на това предположение ще цитираме следния израз от „Сказание Исайево“: „И ще разори Чигочин като мъчител гръцката земя – българска и гръцка – за седем години.“²²⁰

Честото уточняване на етническата принадлежност в апокрифите от това време свидетелства за известно неудобство за техните автори. Вероятно те са били запознати с творбите от Симеоновия кръг и са се чувствали задължени да правят постоянно посоченото уточнение. Уточнението „славяни“–„българи“ свидетелства и за процеса на проникване на идеи и представи от официалната литература към книжниците, писана от нисшия слой книжовници. От друга страна, то работи в полза на тезата, че българската народност в началото на Х в. вече е формирана**.

* Това средновековно българско произведение досега не е било обект на интерес от страна на етнологи. Всъщност българските средновековни извори изобщо не са подлагани на такъв анализ.

** „В края на IX и първата четвърт на Х в. българската народност като нов вид етническа общност била вече окончателно оформена на цялата територия на България“ (Ангелов, Д. Обществено и обществена мисъл в средновековна България (IX–XIV в.). С., 1979, с. 19).

Споменатите по-горе културни особености – книжнина и религиозна принадлежност, също присъстват в „Разумник-указ“. Според коментара на В. Тъпкова-Займова изразът „а всички народи са седемдесет и два и половината имат закон“ означава, че те са християни²²¹. Това твърдение не е съвсем точно, тъй като даже и при най-ранна датировка „Разумника“ е писан доста след съставянето на Корана.

Връзката книга–закон през Средновековието е твърде интересна и заслужава самостоятелно изследване. Тук ще се спрем само на един от нейните аспекти.

В Корана хората се делят на „правоверни“ и „неверинци“. Характерно за учението на Мохамед е, че в него правоверните не се делят нито по произход, нито се споменават с етноним. Единствената етническа характеристика, с която правоверните се допират, е многократно подчертавания език, на който тази „книга“ е „дадена“ – „чист“ или „ясен арабски език“.

Неверниците в Корана са разделени на две групи: неверници, които „имат книга“ и такива без книга. В отношенията с тях Пророка казва, че на тези с книга може да се има доверие, докато на другите – категорично не може. Интересното в случая е, че и в „Разумник-указ“, и в Корана „закон“ и „книга“ се употребяват като синоними.

В „Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ е записано: „Кириле, Кириле, иди в обширната земя и сред славянските народи, наречени българи, защото господ те е определил да ги покръстиш и да им дадеш закон.“²²² В „Сказание Исаяево“ анонимният книжовник пише: „И от там Михаил ще възседне коня си и ще тръгне по света, като предписва само с меча си вярата и закона за единадесет години.“²²³ Очевидно тук християнството е свързано със „закон“. Подобни изрази подвеждат изследователите да се ограничат само с тази страна на връзката. Всъщност тя е значително по-сложна.

Според нас припокриването на вяра (религиозна принадлежност), книга и закон през Средновековието се дължи на известен функционален аспект на тези, инак обикновени думи. Аспект, който отдавна е изчезнал в общественото мислене. Остатъци от него се запазват до късно. Така например в приписките от епохата на османското владичество се среща опеределението „беззаконни“ в смисъла на „безкнижни“.

Посоченият функционален аспект е един изцяло неизследван проблем. Но за нас по-важно е обвързването на етнонима „българи“ с „правоверни“, „закон“ и „книга“. Това по наше мнение трябва да е било висшата степен на цивилизованост за цитираните анонимни български автори. Самият факт, че те отнасят тази характеристика към своята народностна принадлежност, е достатъчно красноречив.

Посочената по-горе връзка е резултат от продължителен процес. Византийското владичество го катализира така, че месианистичната идея се изтласква напред в индивидуалното мислене. Обществената среда е такава, че тази идея се свързва с представите за етническа принадлежност.

В етнокултурната ни история разместването в йерархията, при което представите за културни особености излизат най-отпред и се свързват трайно с религиозните, е може би най-същественният процес от времето на ви-

зантийското владичество. Освен това, трябва да се има предвид, че тези два типа представи твърде често са свързани с ретроспективна историческа информация. Според нас посоченият процес има поне три много сериозни и важни следствия:

Първото, че именно промяната в йерархията на етническите представи осигурява преминаването на етническото определение от „славянски“ към „български“.

Второто – притежаването на „книга“ като белег за цивилизованост.

Третото – включването на месианистична тенденция в представите за културни особености на българите.

Значително по-късно – в епохата на османското владичество – тези следствия се оказват решаващи за запазване на българското народностно самосъзнание.

* * *

Окончателното завоюване на българските земи от Византия в 1018 г. означава присъединяването на българите към останалите поданици в империята. На практика политическата характеристика на тяхното съзнание за държавностна принадлежност коренно се изменя. Те стават част от голямата полинационална политическа структура, организирана на имперски принципи. Един от водещите сред тях е принципът, че съзнанието за държавностна принадлежност допуска функционирането на народностно самосъзнание в отделните етноси на империята. Държавната власт във Византия не предприема целенасочени действия за промяна в самосъзнанието на подвластните народи. Напротив – налице е определена тенденция към запазване на статуквото до завоеванието. Това е видно още от грамотите на император Василий II за църковното устройство на българските земи.

Своеобразният конфликт между новото съзнание за държавностна принадлежност и политическия аспект на народностното самосъзнание се изразява в редица въстания и бунтове на българите под византийска власт. В крайна сметка именно това несъответствие предопределя успеха на въстанието на Асен и Петър. Възстановяването на българската държавност премахва посоченото несъответствие с установяването на ново – „старо“ съзнание за държавностна принадлежност.

По време на византийското владичество несъответствието между съзнание за държавностна принадлежност и народностно самосъзнание намира израз чрез възможностите на религиозното съзнание. Последното добива принципно неприсъщи нему етнически характеристики, израз на които се явява идеята за богоизбраността на българите. Придавания Божествен произход на българската азбука също е рефлекс от това несъответствие.

В условията на чуждото политическо господство народностното самосъзнание се превръща в активен елемент на общественото мислене на българите. Запазените извори категорично сочат за неговото активно въздействие както върху съзнанието за държавностна принадлежност, така и върху религиозното съзнание.

Казаното дотук ни дава основание да заключим, че в периода на византийското владичество етническото самосъзнание на българите все още е в процес на утвърждаване*. Но то вече е част от духовната култура на българския народ и белег за етническа принадлежност. Веднъж акумулирано, етническото самосъзнание остава трайна характеристика на българите през Второто българско царство.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Литавин, Г. Г.* Етническото самоназвание славян VII–X вв. К проблеме формирования раннефеодальных народностей. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1978, с. 242.

² За понятието „етнически процес“ вж. *Генчев, С.* Народна култура и етнография. С., 1984, 155–160.

³ *Палаузов, С.* Политическо и етнографско състояние на народностите в Австрия. – В: *Палаузов, С.* Избрани трудове. Т. 2. С., 1977, с. 138.

⁴ Пак там, 138–139.

⁵ *Златарски, В.* Образоване на българската народност. – В: Българска историческа библиотека. Т. 1. Ч. 1. С., 1928, с. 88.

⁶ *Мутафчиев, П.* Книга за българите. С., 1987, с. 54.

⁷ *Мутафчиев, П.* История на българския народ (681–1323). С., 1986, с. 155.

⁸ *Мутафчиев, П.* Книга за българите, с. 97.

⁹ Пак там, с. 101.

¹⁰ *Златарски, В.* Образоване на българската народност, с. 84.

¹¹ Пак там, с. 112.

¹² Пак там.

¹³ *Дуйчев, И.* Рилският светец. С., 1947, с. 2.

¹⁴ Пак там, с. 19.

¹⁵ *Гандев, Х.* От народност към нация. С., 1971, с. 6.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ *Ангелов, Д.* Образоване на българската народност. С., 1981, 23–24.

¹⁸ Пак там, 24–25.

¹⁹ Пак там, 18–22.

²⁰ *Ангелов, Д.* Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX–XIV в.). С., 1979; Образоване на българската народност; Българско средновековие – идеологична мисъл и просвета. С., 1982; Българинът в средновековието (светоглед, идеология, душевност). С., 1985; Българската народност през вековете. С., 1994.

²¹ *Ангелов, Д.* Образоване на българската народност, с. 260.

²² Пак там, с. 35.

²³ *Дринов, М.* Избрани съчинения. Т. 1. С., 1971.

²⁴ *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1–3. С., 1970–1972.

²⁵ *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970.

²⁶ *Дуйчев, И.* Рилският светец; Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972; Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.

* Подобно становище изказва и К. Петков: „Така въпреки често срещашите се указания в книжнината от епохата на византийското владичество за схващане за общата историческа съдба еволюцията на етническото самосъзнание на общността не достига до идеята за общ български произход и генетично родство. Жителите на Мизия, Тракия и Македония се разграничавали отчетливо от заобикалящите ги славянски и неславянски поданици на Византия, но у тях чувството за общност се крепи на съзнателно подсилвания спомен за старата държавна традиция, общото историческо минало, на общия език и култура и компактно усвоената територия“ (За проявите на етническото самосъзнание у българите през IX–XIV в. – Българска етнография, 1990, № 1, 9–10).

- ²⁷ Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969.
- ²⁸ Каймакова, М. Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. – В: Сб. в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 1997, 196–211.
- ²⁹ Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.
- ³⁰ Венедиков, И. Прабългарите и християнството. С., 1995.
- ³¹ Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.
- ³² Петров, П. По следите на насилието. С., 1972; Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975.
- ³³ Ангелов, П. Българската средновековна дипломатия. С., 1988.
- ³⁴ Бакалов, Г. Владетелският институт в Първата българска държава в периода след християнизацията. – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 2. С., 1982; Средновековният български владетел (титлатура и инсигнии). С., 1985.
- ³⁵ Георгиева, Ц. Някои главни последици от османското завоевание на българските земи. – В: Сб. лекции. Т. 4. С., 1979, 215–238; Някои аспекти на общественото съзнание на българите през XV–XVII век. – Във: Втори международен конгрес по българистика. (Секция България XV–XIX в.) София, 23 май–3 юни 1986 г. Докл. Т. 7. С., 1989, 119–130; Българите в ранните столетия на османското владичество. – Истор. преглед, 1978, № 1, 5–11; Етнонимът „българи“ в системата на българския исторически спомен през XV–XVIII век. – В: Изсл. в чест на проф. д-р Хр. Гандев. С., 1983, 155–171.
- ³⁶ Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996.
- ³⁷ Андреев, Й. Всекидневното на българите през XII–XIV век. С., 1992.
- ³⁸ Съев, Т. Самостоятелна народностна църква в средновековна България. С., 1987.
- ³⁹ Доневицки, И. Патрология. Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. С., 1986.
- ⁴⁰ Божилов, И. Българите във Византийската империя. С., 1995; Културата на средновековна България. С., 1996; Седем етюда по средновековна история. С., 1995.
- ⁴¹ Овчаров, Д. Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997.
- ⁴² Николова, Б. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV век). С., 1997.
- ⁴³ Вж. преглед на литературата у: Ангелов, Д. Българската народност до наши дни. (Формиране, същност и историческа съдба). – Македонски преглед, 1996, № 2, 69–88.
- ⁴⁴ Доклади на Третия конгрес на Българското историческо дружество. София. 3–5 октомври 1981; България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981; Т. 2. С., 1982; Т. 3. С., 1983.
- ⁴⁵ Желязкова, А. Разпространение на исляма в западнобългарските земи под османска власт XV–XVIII век. С., 1990.
- ⁴⁶ Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. Пловдив, 1988; Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Велико Търново, 1992; Представата за „другия“ на Балканите. С., 1995; Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1995; Идентичности. С., 1995; Универсално и национално в българската култура. С., 1996; Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 1. Мюсюлманските общности на Балканите. С., 1997.
- ⁴⁷ Кацунов, В. Проблеми на българското народностно самосъзнание през Втората българска държава. – Год. СУ. Истор. фак., 82, 1989, 175–206; Етнокултурен модел на историческото съзнание през българското средновековие. – Истор. преглед, № 7, 1991, 36–48; Обществени идеи в агиографската литература. – Във: Втори международен конгрес по българистика..., 171–179; Формиране на единно народностно съзнание в дохристиянския период в българската история. – История и обществознание, 1989, № 4, 6–13.
- ⁴⁸ Божилов, И. Културата на средновековна България, с. 149.
- ⁴⁹ Божилов, И. Седем етюда по средновековна история, с. 229.
- ⁵⁰ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII–XIV век). С., 1985, 213–227.
- ⁵¹ Божилов, И. Седем етюда по средновековна история, 217–263.
- ⁵² Каймакова, М. Българска средновековна историопис. С., 1990; „Именник на българските ханове“ – начало на българското летописно творчество. – Родина, 1997, № 1, 7–44.
- ⁵³ Каймакова, М. „Именник на българските ханове“ – начало на българското летописно творчество, 25–26.

- ⁵⁴ Пак там, с. 35, 38.
- ⁵⁵ *Каймакова, М.* Българска средновековна историопис, с. 12.
- ⁵⁶ Пак там, с. 102.
- ⁵⁷ Пак там, с. 27.
- ⁵⁸ Пак там, с. 124.
- ⁵⁹ *Пенев, Б.* История на новата българска литература. Т. 1. С., 1976.
- ⁶⁰ *Георгиев, Е.* Българската литература в общоевропейски контекст. С., 1984.
- ⁶¹ *Динев, П.* Историческа съдба и съвременност. С., 1972; Похвала на старата българска литература. С., 1979.
- ⁶² *Кув, К.* Черноризец Храбър. С., 1967; Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986.
- ⁶³ *Петканова, Д.* Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992; Старобългарска литература IX–XVIII век. С., 1997.
- ⁶⁴ *Гозелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII–XIV век).
- ⁶⁵ *Тыкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Цит. съч.
- ⁶⁶ *Дранова, Н.* Балканският контекст на старобългарската писмена култура (VIII–XII век). С., 1992.
- ⁶⁷ *Николова, С.* Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980.
- ⁶⁸ *Иванова, К., С. Николова.* Тържество на словото. Златният век на българската книжнина. С., 1995.
- ⁶⁹ Психологический словарь. М., 1983, с. 332.
- ⁷⁰ Философский энциклопедический словарь. М., 1983, с. 591.
- ⁷¹ *Георгиева, И.* Етнос, етносоциален организъм, етнически процеси. – Векове, 1972, № 1, с. 45.
- ⁷² *Тотев, С.* Към въпроса за етническото и националното самосъзнание. – Българска етнография, 1983, № 1, 34–47.
- ⁷³ *Генчев, С.* Народна култура и етнография. С., 1984.
- ⁷⁴ *Примов, Б.* Българската народност през XI–XIV век. – В: Етнография на България. Т. 1. 1980, 192–204.
- ⁷⁵ *Живков, Т. И.* Етнокултурно единство и фолклор. С., 1987.
- ⁷⁶ *Димитров, С.* Етнорелигиозни и етнокултурни аспекти на националния въпрос на Балканите. – В: Национални проблеми на Балканите. История и съвременност. С., 1992, 65–80.
- ⁷⁷ *Ангелов, Д.* Българската народност през вековете, с. 9.
- ⁷⁸ *Генчев, С.* Народна култура и етнография, 80–95.
- ⁷⁹ *Палаузов, С.* Цит. съч., с. 139.
- ⁸⁰ Пак там, 139–140.
- ⁸¹ Пак там, с. 140.
- ⁸² *Козлов, В. И.* Динамика численности народов. М., 1969, 21–25.
- ⁸³ *Гандев, Х.* Условия за образуване на българската народност. – В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971, с. 63.
- ⁸⁴ Пак там.
- ⁸⁵ *Георгиева, И.* Цит. съч., с. 43.
- ⁸⁶ *Ангелов, Д.* Българската народност през вековете, с. 9.
- ⁸⁷ Пак там, 9–10.
- ⁸⁸ Пак там, с. 12.
- ⁸⁹ *Генчев, С.* Народна култура и етнография, 80–95.
- ⁹⁰ *Козлов, В. И.* О понятии этнической общности. – Советская этнография (СЭ), 1967, № 2, с. 107; Некоторые проблемы теории науки. – Вопросы истории, 1967, № 1; Этнос и экономика. Этническая и экономическая общность. – СЭ, 1970, № 6.
- ⁹¹ *Бешевлиев, В.* Цит. съч.
- ⁹² *Ангелов, Д.* Смысл и содержание на думите език, род, племе и народ в средновековната българска книжнина. – Старобългаристика, 1978, № 3, с. 12.
- ⁹³ *Бешевлиев, С.* Лиудпранд – увод, превод и бележки. – В: Извори за българската история. Т. 7. Латински извори за българската история. Т. 2. С., 1960, 326–327.
- ⁹⁴ Психологический словарь, с. 332; *Бромлей, Ю. В.* Етнос и етнография. С., 1976, с. 107; Философский энциклопедический словарь, с. 591, 622–624; *Бромлей, Ю. В.* Очерки теории этноса. М., 1983, 173–197 (и посочената там литература).
- ⁹⁵ Вж. Основные факторы и общие черты современных этнических процессов. – В: Этнические процессы в современном мире. М., 1987, 5–96 (и посочената литература);

Свод етнографических понятий и терминов. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. М., 1988, 41–53 (и посочената там литература).

⁹⁶ Бромлей, Ю. В. К характеристике понятия „этнос“. – В: Расы и народы. М., 1971, вып. 1, с. 25.

⁹⁷ Smith, A. D. National Identities: Modern and Medieval? – In: Concepts of national Identity in the Middle Ages. (Ed. by Simon Forde, Lesley Johnson and Alan Murray). Leeds, 1995, p. 28.

⁹⁸ Георгиева, И. Цит. съч., 42–48.

⁹⁹ Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, 176–177 (и посочената там литература).

¹⁰⁰ Спирикин, А. Г. Сознание и самосознание. М., 1972.

¹⁰¹ Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, с. 175.

¹⁰² Пак там, 173–199.

¹⁰³ Пак там, 190–192.

¹⁰⁴ Пак там, част втора, очерк пети: Культура и ее этнические функции, 88–143.

¹⁰⁵ Философский энциклопедический словарь, с. 526.

¹⁰⁶ За относителния характер на това разделяне вж. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, с. 177 (и посочената в бел. № 26 и № 27 литература).

¹⁰⁷ Пак там, 123–124.

¹⁰⁸ Verdery, K. Ethnicity, Nationalism, and State-making. Ethnic groups and boundaries: past and future. – In: The Anthropology of Ethnicity: Beyond „Ethnic Groups and Boundaries“. Amsterdam, 1994, 34–35.

¹⁰⁹ Ангелов, Д. Съдържание и смисъл на думата отечество в средновековната българска книжнина. – Старобългаристика, 1977, № 4, 3–20; Патриотизмът в средновековна България (IX–XIV в.). – В: Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX–XIV в.). С., 1979, 242–295.

¹¹⁰ Превод на В. Пюзелев в: Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, с. 113.

¹¹¹ Пак там.

¹¹² За християнското религиозно самосъзнание на българите вж. Кацунов, В. Проблеми на българското народно самосъзнание през Втората българска държава, 175–206.

¹¹³ Бешевлиев, В. Първобългарски епиграфски паметници. С., 1981, с. 26.

¹¹⁴ Динев, П., К. Кувев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, с. 47.

¹¹⁵ Пак там, с. 132.

¹¹⁶ Милев, А. Жития на Св. Климент Охридски. С., 1961, с. 107.

¹¹⁷ Пак там, с. 108.

¹¹⁸ Писахме да се знае. Приписки и летописи. С., 1984, с. 51.

¹¹⁹ Стара българска литература. Т. 4. Житиесписни творби. С., 1986, с. 61, 62.

¹²⁰ Пак там, с. 72.

¹²¹ За влиянието на езика и писмеността върху мисленето и за това, че в различните езици съществуват отделните класификации вж. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, 163–170 (и посочената там литература).

¹²² Превод на Б. Ангелов и М. Генов в: Стара българска литература (IX–XVIII в.). Т. 2. С., 1922, с. 98.

¹²³ Пак там, с. 101.

¹²⁴ Пак там, с. 99.

¹²⁵ Пак там, с. 97.

¹²⁶ Пак там, с. 102.

¹²⁷ Чебоксаров, Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. – СЭ, 1967, № 4, с. 99.

¹²⁸ Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, с. 190.

¹²⁹ Пак там, с. 193.

¹³⁰ Ангелов, Д. Българско средновековие – идеологична мисъл и просвета, 51–76; Из средновековното ни минало. Държава, народност, култура. С., 1990, с. 157.

¹³¹ Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, 187–190; Шелепов, Г. В. Общность происхождения – признак этнической общности. – СЭ, 1968, № 4, 65–74.

¹³² Бромлей, Ю. В. Етнос и етнография. С., 1976, 101–103.

¹³³ Ангелов, Д. Средновековната българска държава като фактор за изграждане на „историческа памет“. – Изв. на държавните архиви, 41, 1981, 3–21.

¹³⁴ Срв. Ангелов, Д. Образуване на българската народност. 1. изд. С., 1974, 20–22.

- 135 Козлов, В. И. Динамика численности народов, с. 48.
- 136 Пак там, с. 49.
- 137 Литварин, Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. М., 1960, 249–276.
- 138 Литварин, Г. Г. Византийское общество и государство в X–XI вв. М., 1977, 157–158; 166–167 (и посочената там литература).
- 139 Петканова, Д. Старобългарска литература IX–XVIII в. С., 1971, с. 363; Литварин, Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв., 366–375.
- 140 Чистов, К. В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры. – СЭ, 1972, № 3, с. 78.
- 141 Кацунов, В. Проблеми на българското народностно самосъзнание през Втората българска държава, с. 176.
- 142 Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, с. 196.
- 143 Текст, превод и коментар у: Тънкова-Заимова, В., А. Милтенова. Цит. съч., 109–127.
- 144 Пак там, 139–160.
- 145 Пак там, 251–276.
- 146 Петканова, Д. Апокрифната литература в България. – В: Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. С., 1981, с. 5.
- 147 За произхода на българските апокрифи от XI в. вж. Тънкова-Заимова, В., А. Милтенова. Цит. съч., 16–23.
- 148 Петканова, Д. Старобългарска литература IX–XVIII в., 268–269; Апокрифна литература и фолклор. С., 1978, 3–9; Апокрифната литература в България. – В: Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, 22–23.
- 149 Петканова, Д. Апокрифната литература в България, 22–23.
- 150 Пак там, с. 23.
- 151 Петканова, Д. Приемственост и развитие. С., 1992, 23–47.
- 152 Срв. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, с. 182.
- 153 Васильев, Л. С. История религий востока. М., 1983, 74–75.
- 154 Вж. Кацунов, В. Проблеми на българското народностно самосъзнание през Втората българска държава, с. 178.
- 155 Каймакамова, М. Българска средновековна историопис, с. 131.
- 156 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, 296–297.
- 157 Пак там, с. 297.
- 158 Вж. Златарски, В. История на Българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на първото царство. С., 1971, 30–41 сл.; 399–409.
- 159 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 299.
- 160 Пак там, 295–296.
- 161 Вж. Каймакамова, М. Българска средновековна историопис, 168–172.
- 162 Вж. „Хроника“ на Теофан Изповедник. (Превод на В. Бешевлиев и Г. Цанкова). – В: Гръцки извори за българската история. Т. 3. С., 1960, 226–289.
- 163 Каймакамова, М. Българска средновековна историопис, с. 125.
- 164 Петканова, Д. Старобългарска литература IX–XVIII в., с. 378.
- 165 Бешевлиев, В. Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI в. – В: Средновековна България и Черноморието. (Сборник доклади от научна конференция. Варна. 1980). Варна, 1982, с. 41.
- 166 Иванов, С. А. К вопросу об элементах этнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи“. – Studia Balcanica. Раннефеодалные славянские государства и народности. Sofia, 1991, с. 131.
- 167 Бешевлиев, С. Лиудпранд – увод, превод и бележки, 326–327.
- 168 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 296.
- 169 Пак там, с. 296.
- 170 Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса, с. 189.
- 171 Пак там.
- 172 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 296.
- 173 Пак там.
- 174 Пак там.
- 175 Пак там, 298–299.
- 176 Иванов, С. А. К вопросу об элементах этнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи“, 132–133.

- 177 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 299.
- 178 Пак там.
- 179 Пак там.
- 180 Подробен анализ на историческите сведения вж. у: *Каймакова, М.* Българска средновековна историопис, 124–132.
- 181 *Бромлей, Ю. В.* Очерки теории этноса, с. 193.
- 182 *Ангелов, Д.* Образоване на българската народност. 1. изд. С., 1974, с. 354.
- 183 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 300.
- 184 Пак там.
- 185 Пак там. Вж. бел. № 2.
- 186 Пак там. Вж. бел. № 3.
- 187 *Льо Гоф, Ж.* Цивилизацията на средновековния Запад. С., 1998, с. 377.
- 188 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 300.
- 189 Пак там.
- 190 Пак там.
- 191 *Каймакова, М.* Българска средновековна историопис. С., 1990, 132–149.
- 192 *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Цит. съч., 155–156.
- 193 Пак там, с. 135.
- 194 *Вж. Каймакова, М.* „Именник на българските ханове“ – начало на българското летописно творчество, 38–39.
- 195 Подробен анализ на тези извори вж. у: *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на първото царство, 68–82.
- 196 *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Цит. съч., с. 135.
- 197 Пак там, с. 157.
- 198 *Каймакова, М.* Българска средновековна историопис, с. 138.
- 199 Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 569, бел. № 8; Текст на житието. – Пак там, 172–175.
- 200 *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Цит. съч., с. 69.
- 201 Пак там, с. 137.
- 202 *Петканова, Д.* Старобългарска литература IX–XVIII в., с. 384.
- 203 Пак там, с. 385.
- 204 *Божилков, И.* Седем етюда по средновековна история, с. 247.
- 205 Преглед на становищата по въпроса вж. у: *Каймакова, М.* Българска средновековна историопис, 137–138.
- 206 Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби, с. 174.
- 207 *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Цит. съч., с. 130.
- 208 Пак там, с. 136.
- 209 Пак там, с. 156.
- 210 Пак там, 69–70.
- 211 Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби, 174–175.
- 212 *Льо Гоф, Ж.* Цит. съч., с. 377.
- 213 *Каймакова, М.* Българска средновековна историопис, с. 108.
- 214 *Динев, П., К. Куев, Д. Петканова.* Цит. съч., с. 258.
- 215 *Каймакова, М.* Българска средновековна историопис. С., 1990, с. 109.
- 216 *Динев, П., К. Куев, Д. Петканова.* Цит. съч., с. 257.
- 217 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, 104–105.
- 218 *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Цит. съч., с. 95.
- 219 Пак там, с. 282.
- 220 Пак там, с. 155.
- 221 Пак там, с. 305.
- 222 Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 300.
- 223 *Търкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Цит. съч., с. 157.

ДИДАКТИЧЕСКИ АКЦЕНТИ ПО ТЕМАТА
БАЛКАНСКИ ВОЙНИ (1912–1913)
В ИСТОРИОГРАФИЯТА И В УЧЕБНИЦИТЕ
ПО ИСТОРИЯ

†СВЕТОСЛАВ БУДИНОВ

† Светослав Будинов. ДИДАКТИЧЕСКИЕ АКЦЕНТЫ ПО ТЕМЕ БАЛКАНСКИЕ ВОЙНЫ (1912–1913 гг.) В ИСТОРИОГРАФИИ И УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ

Идея настоящей работы состоит в том, чтобы найти дидактические акценты образно-суггестивной, воспитывающей личное отношение, стороне в содержательной интерпретации Балканских войн (1912–1913 гг.).

Отмеченные в статье дидактические акценты, относятся к вопросу о ценностях, которые формируются в процессе изучения истории, в данном случае – о ценностном отношении к событиям, фактам и личностям, связанным с Первой и Второй Балканскими войнами.

В основном анализируются болгарские авторы, ибо национальное историописание, в первую очередь, определяет историческое образование и воспитание во всякой отдельной стране.

Хронологические границы начинаются с 1912 г., так как первые публикации появляются в начале военных действий и доходят до последних исследований по проблемам Балканских войн в начале 90-х годов.

Критерием внутренней периодизации является интенсивность издаваемых публикаций и параллельно с этим изменения политических настроений в соответствии с внешнеполитическими ориентирами и альтернативами для Болгарии.

† Svetoslav Budinov. SOME DIDACTIC ASPECTS ON THE THEME *THE BALKAN WARS* (1912–1913) IN HISTORIOGRAPHY AND HISTORY TEXTBOOKS

This research attempt is made with the idea to study certain didactic aspects in the interpretation of the theme of the Balkan Wars (1912–1913). Thus an attention is paid to the imaginative-perceptive aspects of the historic content leading to the formation of certain attitudes.

The didactic accents mentioned touch upon the values interpretation side of teaching history in general and the attitudes as an element of the values-system interpreting the events, historical facts and personalities of the two Balkan wars.

The study includes mainly Bulgarian authors because the national historiography is the main factor determining the historical education in a given country.

The chronological framework begins from the year 1912 as it was exactly then when the first studies of the theme occurred and ends with the most recent studies written in the early 1990's.

The classification made as an internal periodization is based on one hand on the intensity of publications that is done alongside the political motivations and on the other hand – on some starting points and alternatives coming from abroad.

1. ДИДАКТИЧЕСКИЯТ ПРОЧИТ НА ПЪРВАТА И ВТОРАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА (1912–1913) (ОБЩ ПРЕГЛЕД)

Прочитът на написаното по темата *Балкански войни (1912–1913)*, по принцип, би означавал преглед на историографията.

Понятието *историография* се определя и като „съвкупност от исторически изследвания и съчинения, посветени на ... даден проблем“, но в този смисъл е направо невъзможно разграничаването на това, което да се категоризира като чиста наука – изследванията на професионални историци, които трябва да носят белега на безпристрастния академизъм – от, често и особено в случая с Балканските войни (1912–1913), значителния обем спомени, бележки и пр. интерпретации, от позицията на личното или политическото обвързано пристрастие. Такова разграничаване е невъзможно, защото често титулувани иначе историци са обременени в усилието си на пропагандатори. То е невъзможно и защото в общия масив писания за Балканските войни от 1912–1913 г. преобладават публикациите именно на автори, чиято професия не е историята – предимно военни и политици.

Тук обаче са отделени и остават вън от този преглед картините на събития и персонажи от годините 1912–1913, които се вметват в т. нар. художествен образ, не защото представата за онези паметни събития изключва своето формиране от художествения образ – напротив, а поради това че настоящето вметва своя предмет в търсенето на *дидактическите акценти* само в научно-образователната подсистема на историческа комуникация. Това изключва и мас-медийният източник на комуникация.

По традиция и по правило съвременните автори правят в началото на своите изследвания и един преглед на историографията до момента на своето издание, а колкото до изрично фокусирани върху историографския преглед по темата работи, то това са основно две – на Крумка Шарова¹ и анализът на новата балканска историография на Р. Попов и Б. Самарджиев², но последното касае чуждите, не българските автори. Що се отнася до първата работа – тя носи белега на своето политическо време – 1950 г. – и по-скоро се вметва в рамката на политически зададените акценти за доказване научната несъстоятелност в буржоазните публикации.

Настоящият преглед на историографията включва основно български автори, защото, първо, националната историография определя историческото образование и възпитание в една страна. Доколкото към приложението ще присъстват чужди имена – тук са предпочетени онези, на които главно се позовават българските изследователи. Това предполага най-авторитетните публикации, както и характерни такива, наложени съответните свои концепции, независимо дали са исторически верни или националнополитически субективни. Така се очертава най-общият шрих на международно значимия интерес към Балканските

войни (1912–1913). По-особено е мястото на балканските истории, чийто интерес и преимуществен брой публикации е естествено обясним с пряката ангажираност на балканските страни във войните от 1912-а, 1913-а година. Но се налага вътрешно разграничаване, което може да се направи и предварително: от една страна – турските автори, и от друга – гръцките и сръбските (югославските), към която втора група се причисляват и румънските*, особено по проблемите на Втората балканска война**. Разграничаването се налага по няколко причини: първо – във войната от 1912 г. Турция стои от едната страна на фронта срещу съюзените балкански държави; това я дистанцира и поради наследството в мисленето на турците като завоеватели и господари на Балканите в продължение на векове и, когато през Втората балканска война Турция навлиза в Тракия и воюва срещу България, тя не е в съюз с Гърция, Сърбия или Румъния. Второ – и без задълбочен прочит на гръцката, сръбската и румънската историография е добре известно, че след Балканските войни антибългарското настроение и злостната пропаганда на Атина, Белград и Букурещ измества лозунгите на освободителния порив срещу османския поробител, за да посочи като свой основен враг(!?) българите. (Но това е звученето в немалка част и от българската историопис в определено време.) Но въпросът е в сравнението на акцентите, които поставя гръцката, югославската и румънската литература спрямо тези в българската.

Хронологичната рамка на този общ преглед е заключена от 1912 г. – защото първите публикации се появяват още в самото начало на военните действия – и достигат до последните изследвания по проблемите на Балканските войни от началото на 90-те години.

В количествен аспект публикациите по темата *Балкански войни (1912–1913)* са многобройни и това има най-малкото две обяснения: едното е в интереса, който съдбоносните събития от 1912-а, 1913-а година предизвикват, а другото е в огромния масив документи като база за изследване. И тези документи са както от сферата на политиката, в смисъл на дипломацията по подготовката на Балканския съюз, договореностите със Сърбия и Гърция, преговорите в Лондон, после в Букурещ и Цариград и пр., така и военните материали. Но в иначе много големия брой национални публикации по темата значително по-малко са тези, които търсят цялостния облик на двете Балкански войни³ – останалите са посветени на отделни аспекти.

Практиката на един историографски анализ изисква, първо, определянето на основните фактографски аспекти на досега правените проучвания; на следващо място е подреждането на различните (ако съществуват) изследователски школи, както и подчертаването на особеното като характерна специфика на дадени публикации.

* Албанската литература по проблемите на Балканските войни (1912–1913) не е позната у нас и не е била предмет на изследване и позоваване. Вж. Попов, Р., Б. Самарджиев. Проблеми на Балканската война в новата балканска историография. – Векове, 1972, № 4, с. 49 сл.

** Лично аз предпочитам поне тук да я наричам Втора балканска, а не Междусъюзническа война, защото не само бившите съюзници – Сърбия и Гърция, но и Турция, както и Румъния воюват срещу България.

От методологическа гледна точка се обособяват изданията до и след 1944 г., разделени от своите политически маркери.

Марксистическата историография бе освободена от всякакво въздържание в критиката спрямо политическите и военните кръгове и личности на буржоазната епоха, както и от булото на недосегаемост, покриващо монархическия институт и в частност, цар Фердинанд – напротив – и това ѝ позволи съсредоточаването към някои страни от Балканските войни (1912–1913), които убягваха или бяха отбягвани от предходните автори. Например проблемът с *народното* и по-конкретно недоволството на войниците във войната срещу бившите съюзници⁴; отделни аспекти от външнополитическото обкръжение на събитията от 1912-а, 1913-а година⁵; най-после *класово-партийният* подход отвори възможността да се „изобличи и късогледството на управляващите кръгове, и греховете на опозицията, и намесата на империалистическите сили, печелещи от противоречията между балканските държави“⁶. Но тъкмо класово-партийният подход и по-право политическото задание доведе прилагането на черно-бялата схема⁷ в поръчаното изграждане одиозния образ на буржоазията и монарха.

Колкото до историографията преди 1944 г., първата най-сериозна нейна заслуга е в събирането на документите, осветляващи детайлно събитията от годините 1912 и 1913. Но близостта до тези събития, политическата ангажираност и прякото участие в тях, носейки автентичността на съпричастие, наред с това носи и белега на субективизма. Много трудно е да се разграничат писанията на историци, доколкото такива са оставили подписа си под изследвания за Балканските войни (1912–1913) преди 1944 г., от спомените, мемоарите, бележките или политическите брошури. Стремещът за селекция би отделил, от една страна, професионалните изследователи. От другата биха застанали политиците и отделно военните с опита им за собствена концепция. Но оттук следват разнопосочните коридори на пристрастие и жлъчните нападки между държавните и военните мъже, фило-фобските навици на предовервяване в надеждите към някоя „велика сила“, принадлежността към една или друга политическа партия или коалиция, най-после и обвиненията към монарха и накрая типичната едностранчивост, „сочеща винаги виновниците на отсрещната страна“⁸.

Но идеята на този опит за изследване е да се потърсят *дидактическите акценти* в историографията, което подсказва вниманието именно към образно-сугестивната, възпитаваща отношение страна в съдържателната интерпретация на Балканските войни от 1912–1913 г. И навлизайки в контекста на въпроса за *възпитанието* от и с историята се изкушавам да цитирам изказаната от сър Луис Неймиър мисъл, че „възпитанието е онова, което остава, след като човек е забравил всичко, което е научил“ и че „начините на мислене, „интелектуалният климат“, очевидно могат да бъдат предадени, без да се преминава през опита, който ги е оформил“⁹. И това не трябва да бъде разбирано като negliжиране ролята на знанието за историческия факт, събитие, процес или личност, а като предикатното предпоставяне на знанието, което да определя възпитанието като дидактически резултат. Възпитателният ефект и афект се съдържат в създаденото от историята отношение – *онова, което остава* – независимо дали това е извод в края на урока или то присъства в цялото историческо повествова-

ние. В този ред на мисли същински историографски анализ тук няма да бъде правен и защото това би означавало да се повторят и направо препишат например страниците между 6-а и 11-а за Първата балканска война или от 5-а до 9-а за Втората в двете книги на проф. Георги Марков¹⁰.

В по следващите редове няма да бъдат подлагани на преценка и критика степените на фактографската точност, причинните анализи, историографският подход и т. н. или, ако на места това бъде направено, то е все под знаменателя на дидактическия прочит на историята, търсещ акцентите, които възпитават отношение към миналото.

Колкото до въпроса за периодизацията – във от ясното очертаване до и след 1944 г. – биха могли, макар и в известна степен условно, да се фиксират и някои вътрешни етапи. Като първи би могло да се обособи периодът по време на войните (1912–1913-а – двете Балкански и почти непосредствено след тях последвалото включване на България в Първата световна война през 1915 г.) – 1912–1919 г. и този период се определя естествено от своите военнополитически граници. Двете национални катастрофи следват една след друга, от времето на покруса след 28 юли и 16 септември 1913-а и само година по-късно – очаквания за реванш, утопия за балканско и славянско единство, ниҳилизмът на страха или страхът на реализма и българското „ура“ отново ехти по фронтовете, за да заглъхне удавено в глада, калта и кръвта, накрая удавено и в мастилото от 27 ноември 1919-а в Ньой...

Това е времето, когато са публикувани най-много материали и най-първото, може би, обяснение е в така скорошния, жив в съзнанието на преките участници в събитията спомен и вътрешната необходимост той да бъде споделен като обществено достояние. Но, ако прякото участие на авторите в събитията от това време е плюсът на автентичност в интерпретацията, то тук същевременно се съдържа и минусът на субективизма от личната ангажираност.

Дори само чистата статистика сочи, че в периода 1920–1923 г. изданията по проблемите на Балканските войни (1912–1913) у нас се броят на пръсти. Трудно е да се намери и изкаже еднозначно обяснение за това, защо българското писано слово по този въпрос мълчи при властта на земеделците, в стопанска криза, дипломатическа изолация, опит за политическа алтернатива, във време на съкрушен национален идеал или направо крах на националния оптимизъм. Дали изобщо, доколко и каква, официална или вътрешна цензура или автоцензура налага или се налага от управлението на Александър Стамболийски? Известно е, че принудена от обстоятелствата, или и поради собствени предпочитания, външната земеделска политика търси пробив в изолацията на България в поне лоялно отношение със Сръбско-Хърватско-Словенското и после – Кралство Югославия. Това по-малко и никак не допуска фрази като напр. „сръбското вероломство...“, което е толкова старо, колкото тяхната държава“¹¹. Пред ужаса от катастрофата от 1918–1919-а поражението във Втората балканска война остава, може би, на по-заден план и да се търсят причините и грешките, когато така скоро са сторени отново и по-големи грешки (?) – и това е едно вероятно обяснение. А какви са мотивите на определен историк изследовател или друг автор непрофесиона-

лист, но ангажиран човек, да пише по този или друг проблем, в това или в друго време е въпрос и на нещо много лично... Остава фактът за относителната липса на издания по проблемите на Балканските войни (1912–1913) в периода 1919–1923 г.

В периода 1923–1931 г. броят на публикациите рязко нараства и при всичките рискове на количественото отношение към историята и тук към историографията – видно е кратното увеличаване на обема. Стговорът е известен със своя реваншизъм, макар и прикритан, особено в началото, Александър Цанков – със своя национализъм и дори нацизъм (ако нацизъм, освен всичко друго, означава и краен национализъм?!), Андрей Лягчев пък е познат със своята, и лична, обвързаност с македонските, антисръбските настроения и движения, – а от спомена за Балканските войни може да се почерпи достатъчно вдъхновение за подобна мотивация. Но няма да е вярно, ако под подобен знаменател се постави всичко от изданията в този период – доста разнородни са и авторите, и техните интерпретации.

1931–1941 г. От 1931 г. насетне темата за войните от 1912–1913-а отново позаглъхва... И тук могат да бъдат посочени няколко причини: първо – съгласнофилските настроения или извикано от нуждите поведение на политическите сили от Народния блок во главе с демократите на Александър Малинов и Никола Мушанов; после – деветнадесетомайците и изобщо „Звено“ – антиконституционалисти, антимонархисти, антикомунисти, антидемократи или поне не чак дотам демократи и как ли още биха били квалифицирани... – те предпочитат в политическата изява на своя образ да не изравят „томахавката“ на военните спомени било на бойното величие, било на дипломатическия погром. След 1939 г. , едновременно с новопоявилата се надежда в „края на несправедливостта“, се смесват песимизъм, реализъм, националсоциализъм, комунизъм и други „изми“, а настоящето е по-динамично, отколкото въпросите на миналото.

Но след 1941 г. в интерпретацията на събитията от Балканските войни, в опита да се правят анализи и да се дадат обяснения отново се усеща твърдото присъствие на търсено възмездие и направо казано – търсен реванш в изрази и определения като „новото робство“, в което българи попадат след 1913 г., в смисъл гръцко и сръбско¹².

Като всяка периодизация, и тази е съвсем условна и няма друг смисъл, освен очертаването на отделните етапи от гледна точка на известна прегледност. И ако класификационният признак, от една страна, е интензивността в издаваните публикации, то това се успоредява с политическите настроения, според външните ориентири и алтернативи на България – от друга. Това макира едно такова разделение в годините.

След 1944 г. интерпретацията на новата българска история се насочва в руслото на предварителните задания на антибуржоазна, антимонархическа и антинационалистическа оценка, вкл. и на Балканските войни (1912–1913). И ако на единия полюс в акцентите на буржоазната историография стоят квалификации, които безапелационно определят войните от 1912, 1913 г. като *освободителни*¹³ със заявления като „нужно да се сочи на поколенията, че армията от 1912 г. за обединението на българското племе е следвала пътя, очертан от първите наши царе“¹⁴, то в „Ис-

тория на България“ (издание от 1962 г.) четем: „Под маската на „националните идеали“ буржоазно-монархическа България подготвяла войната, за да присъедини насилствено Македония и Одринска Тракия и да наложи хегемонията си на Балканите.“¹⁵ И новото като тема е *положението на народните маси, народното недоволство и войнишките бунтове по време и срещу войните*¹⁶.

След 1980 г. обаче се появяват публикации, които рязко се отличават със своята обективност, далеч от обвързаността с политически пристрастия или поръчки, чийто научен професионализъм поставя Балканските войни в оценки и анализи пред олтара единствено на историческата правдивост¹⁷.

Така последните два периода условно се очертават: до и след 1980 г.

Видно е, че така очертаната периодизация, наред с количеството на публикациите като класификационен признак, включва и политическите – според управлението на едни или други политически партии и коалиции и техните вътрешни и външни нагласи и ориентири – етапи. И това е не само удобно, но и се основава на убеждението, че властимащият диктат е определял в значителна степен и духа на образователните – с и чрез историята – сугестиви, което в много голяма степен се отнася и до учебното съдържание и акценти.

* * *

Въпросът с т. нар. *дидактически акценти* опира до онзи най-общ образ, който остава в съзнанието на обществото (обществата или общностите), след като е стоял в съзнанието на авторите, чиито произведения съставляват историографията и които са в основата на съдържанието и идеята за Балканските войни (1912–1913) и в учебниците по история. Разбира се, невъзможно, а и безсмислено е дидактическите акценти да бъдат изредени под номер в приличащ на инвентарен списък, защото един или друг образ не е сам за себе си очертан – отделните образи преливат от частно към общо, от конкретно към абстрактно. И все пак в най-общата рамка стои въпросът: *Защо?* И не за последен път, защото е така сполучлива, ще цитирам фразата на проф. Георги Марков, че „когато се спечели една война, тя винаги намира смисъла си, а щом се загуби, дори и справедлива да е, се поражда мъчително закъснелия въпрос: „Защо бе всичко това?“¹⁸ И въпросът *Защо?* преминава във въпроса за причините, който едновременно съдържа и въпроса за вината. Дали това произтича от навиците на човешкото мислене, че провалът и дори само несполуката винаги трябва да имат своя персонален носител на вина, дали защото *предумишлената едностранчивост, сочеща винаги виновниците на отсрещната страна*¹⁹, е характерна за българските политици, както и за политически обвързаните, така наричащи себе си, историци, или защото „българските политици имат неизкоренимото наследствено качество да не съжаляват дори когато са допуснали очевидни грешки, осъдени впоследствие като престъпления. Виновни са им големите съюзници или лошите съседи“²⁰. Но огромна част от интерпретациите по темата *Балкански войни* обяснява причините за катастрофата,

като обвинява някого – някоя определена личност, някоя политическа партия или някоя обществена сила или класа²¹.

* * *

Но преди всичко, какво изобщо си позволявам да назова *тук дидактически акцент*?

Отново да припомня, че историята не се интересува и още по-малко се занимава с това, което е могло или е трябвало да се случи, а само и единствено с вече случилото се. Това в пълна сила се отнася за историка изследовател, но вън от професионалните норми на академичното изследване, при образователните (и възпитателните) цели и задачи на историята като училищен предмет и в публичното пространство на реконструкция и интерпретация на миналата реалия, въпросите за това, което би могло да се случи при други, различни условия и обстоятелства винаги присъстват. И тук темата за *Балканските войни (1912–1913)* не прави изключение – напротив – така е и в най-съвременни учебници*. Огромният риск обаче се състои в това на историята да бъде вменено задължението на обществен и в частност политически учебник за грешките, които да не бъдат повтаряни. Не че това не е правено и не се прави**, не и че е напълно лишено от смисъл, но рискът е в абсолютизирането, защото известни са и многобройните аргументи, че народите и най-вече политиките са лоши ученици. Но от друга страна, историята не може и не трябва да се сведе до регистратор на събития и факти. Тогава кой и какво ще определи паметта на чия гибел да се чества тържествено или това, кому поколенията да въздигнат паметник – не дай Боже това да определят само имащите засага властта!

Иначе и по-просто казано, назованите тук *дидактически акценти* опират до въпроса за ценностите, които историята възпитава и конкретно в случая – въпросът за ценностното отношение към събитията, фактите и личностите, свързани с Първата и Втората балканска война (1912–1913).

Първото е в отричането на войната въобще – един безкомпромисен пацифизъм. Други са определенията за Балканската война от 1912 г. като продиктувана от завоевателни, националистически стремления, присъщи на буржоазията, противоположни на представата за войнския дълг като върховно задължение пред олтара на националните идеали. От разбирането за войната като неизбежно зло, което да сложи край на друго, безкрайно зло, от идеализирането на българската кауза, от митологизирането на монарха като върховен предводител на нацията, от апологетиката в оценките на българските войски и войководци (а вината е у *вероломните съюзници, измамилите ни покровители и т. н.*) – до квалифицираните като безразсъдство и престъпление дипломатически грешки, воен-

* Вж. напр. Лалков, М., М. Радева, Л. Зидарова. История за 6 клас на СОУ. С., 1994, с. 89 – Някои въпроси след урока:

„8. ... При какви условия България би реализирала своето държавно обединение? Изкажете вашите предположения и ги обсъдете в клас.“

** Пак там – в цитирания учебник следващият въпрос е за *поуките* за политиките.

нооперативни пропуски, мегаломанията на царския максимализъм (що се касае до заповедта за атака на Чаталджа и идеята за влизане в Цариград) – между тези крайности стоят преценките за някои компромиси като неизбежни или необходими, някои дипломатически и после военни неуспехи като продиктувани от обстоятелства или от липсата на опит и пр. други, отворени въпроси...

Или тези възможно три най-обща аксиологически сугестива в примера на конкретни текстове биха стояли така:

„Под маската на „националните идеали“ буржоазно-монархическа България подготвяла войната, за да присъедини насилствено Македония и Одринска Тракия и да наложи хегемонията си на Балканите.“²² Като тук, освен присъщите на буржоазията *завоевателни стремежи*, характерни за *империалистическата политика*, се вмести и един друг акцент, зададен от политическата конюнктура, а именно настоятелно пропагандираното твърдение за *македонския народ*, който води борба за *независимост на Македония*, а не за присъдиняване към България. И това е подчертавано съдържание в учебниците по история от един определен период, за което ще стане дума в следващата част от настоящото изследване.

„Царят на българите обичаше Македония с цялото си сърце... Цар Фердинанд направи всичко, за да постави България на вековния път и продължаваше, с твърдост, делото на Великите български ханове и царе. ... Царят на българите изтегли меча с вярата, че ще се справи с тежката задача. И той щеше да успее, ако не ... беше ... непредвидимата, дейна подкрепа, която Великите сили дадоха на българските врагове (сърби, гърци – б. м., С. Б.), – по свои частни, понякога съвсем погрешни съображения.“²³ Тук пък се вместват едновременно няколко взаимопроникващи се акцента: от една страна *царят*, въздиган като традиционен предводител на нацията, отговаря на утвърждаването задание от началото на 40-те години, когато е писан този текст, а на следващо място идва сугестивът на отрицателно отношение към *великите сили*, в чийто образ тук се визират „старите демокрации“ – Франция и Англия, настроението срещу които е в противовес на упованието в „новия ред“ и „края на несправедливостта“.

„Войната обединява националните, политическите, духовните и стопански тежнения (което не изключва политически мотиви като стремеж към хегемония на Балканите или икономически такива (определени дори като комерсиални), свързани с очакваната печалба от разширената стопанска география... – б. м., С. Б.) на българското общество. Няма в новата история на България друг подобен момент, когато нацията е толкова единна“²⁴ ... в историческата памет на българския народ Балканската война остава като освободителна общонационална епопея, като опит за завършване на националноосвободителната революция от епохата на Възраждането.“²⁵ А това е пример как в един сравнително кратък абзац могат да се изкажат всичките възможни аспекти в различните мотиви за Балканската война от 1912 г., не само тези на националната свая, като обаче в първия и същностен акцент се изведе истината, а не политическата поръчка.

И така първият, най-общ *дидактически акцент* опира до въпроса за характера на Първата и после Втората балканска война, до това как този

характер е квалифициран – завоевателен или освободителен, което произтича от оценката за причините за войните.

При несполучливия – направо катастрофален за България – изход от войните – при естествената поява на въпроса *Защо?* – акцентите се фокусират върху *вината*. От априори предпоставения завоевателен характер вината се вменява върху буржоазията и монарха, чиито завоевателни стремежи са иманентна част от политическия им образ. Иначе *вината* се персонифицира или у съюзниците (през Втората балканска война – вече бивши съюзници), или у покровителите на Балканския съюз – силите на Съглашението и в частност Русия; или в неуспехите и направо некадърните дипломатически решения при договореностите със Сърбия и Гърция по териториалните вземания или при липсата на териториални уговорки (що се касае до договора с Гърция от 16 май 1912 г.), или по военните конвенции (що се отнася до дислокациите на армиите – фактическото отсъствие на български войски в Македония, изкл. VII Рилска дивизия). Вината се персонифицира у лицата – политици, дипломати и военни, които са взели тези решения; вина се вменява и на военното командване по време на самите фронтови действия²⁶ или на отделни командири²⁷. И това персонифициране на вината цели израждането на нечий отрицателен образ, който да се посочи като враг и виновник, откъдето да следва съответното социално отношение и политическото поведение спрямо него.

По-особено място в историята на Първата балканска война (1912), както и в интерпретацията на тези събития, поне според мен, заема атаката на Чаталджа и по-точно заповедта на върховния главнокомандващ цар Фердинанд от 4 ноември 1912 г., след като царят не приема предложението от Кямил паша за примирие. Въпросът тук е какви мотиви и аргументи изправят българските войски пред турската столица, защото и при най-хиперболизирания в мечтите за териториални придобивки „национален идеал“ отсъства каквото и да било очакване за включването на Цариград в българските граници. И още, защото дори един бегъл прочит на събитията от Балканската война от 1912 г. сочи и военно, и политическо спъване на победния български ход именно пред Чаталджа. Или някой тогава просто си е помислил, че 30-годишна България може да сложи ръка над Проливите и да я задържи там²⁸. И тук се изкушавам да напусна претенцията си в опит за безпристрастност и да *обвиня* Фердинанд.

Акцентите върху проблемите от Междусъюзническата война, с начало от 16 юни 1913 г. следват континуитета на отношение, произтичащ от характера и причините на Балканската. Но същевременно тук стоят варианти: от *престъпното безумие*, по думите на Ив. Евстр. Гешов, до търсеното възмездие срещу *вероломството* на бившите съюзници, като отново застават поредица въпроси около неверните преценки, непоследователността, отсъствието на каквато и да било координация между политическата реалност, дипломатически усилия (или липсата на такива) и военнооперативните решения, изискуеми от ситуацията на фронта, до това, как в крайна сметка да бъдат квалифицирани отговорните тогава държавни и военни мъже – като *престъпници* или като *безумци*. И тук отново е големият въпрос за *вината*, защото бившите противници на България във войната останаха такива и в историографията и са единни в оценката си

за „отбиване на българската агресия“²⁹, но „историческата истина обаче не бива да зависи от различните гледни точки“³⁰.

Наред с тези най-общи групи на *дидактическите акценти* съществуват и други от по-частен характер: напр. детайли от дипломатическата подготовка в контекста на избрания подходящо или не момент за започване на войната, някои конкретни аспекти от хода на военните действия – героиката на българското войнство, тактическите умения и прозорливост (или не) на командирите, особено важно, що се касае до моралните устои на българските войници и офицери, е отношението към мирното население в завладените територии, към пленниците и пр., пр., които, взети като цяло, допълват и съставляват физиономията на Балканските войни от 1912–1913 г. именно от аксиологична гледна точка.

Колкото до последиците от войните – тук, независимо от изначалните свои различни позиции, авторите са еднозначни (не би могло да бъде и другояче) в оценката си и тя е – катастрофа.

При формирането на историческите представи съществено и може би дори най-значимо място заемат образите, които се наслагват зад афективния филтър, създадени в ранната възраст – това, което общо попада в етнокултурната и етносоциалната подсистема на историческа комуникация – спомени на или спомените за участвалия в балканските събития от 1912-а, 1913-а баща, дядо, изобщо близък или познат човек... И това е също важен, но и също друг от предмета на настоящото въпрос.

2. ДИДАКТИЧЕСКИ АКЦЕНТИ ВЪРХУ БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912–1913) В НАЦИОНАЛНАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

От аксиологична и дори деонтологична гледна точка, първият въпрос или дидактически акцент би трябвало да тръгне от отношението към войната – априори и въобще. В един от последните учебници по нова българска история темата *Балкански войни (1912–1913)* започва като мотото с думите на френския доминиканец Жан-Батист Лакордер: „Всяка война за освобождение е свещена война; всяка война за поробване – достойна за презрение“³¹, но „свещена“ или „достойна за презрение“ – това в крайна сметка се определя от характера на войната.

В додеветосептемврийските публикации, в това число и учебниците, характерът на Първата балканска война (1912) еднозначно е определян като освободителен. Колкото до Втората (1913), отново под знаменателя на националното освобождение, причините са в *гръцката подлост и завоевателните стремежи на сърбите*. Заглавията, които си служат с квалификации като цитираните преди, са обнародвани още през 1915 г.³², което съвпада с влизането на България в Световната война срещу Антантата, чийто потенциален и реален съюзник са съответно Сърбия и Гърция. И това е обяснение за общественно-политическата „поръчка“ за подобно отношение. В този смисъл исторически, по своята претенция, издания се наемат да обосноват вековно заложен антибългарски домогвания от страна на сърбите³³. Друг е обаче въпросът за историческата истина, вън от емоционалните фрази на гнева и търсенето на ре-

ванш. Същевременно сръбската и гръцката пропаганда съумя – с решителната и обяснима тогава подкрепа на западните сили от Съглашението – да очерни българите, като изцяло хвърли вината за военните действия от 16 юни 1913 г. на „българския агресор“, докато националната – и научна, и популярна историческа – литература отговори твърде вяло в собствена защита и в защита на истината.

Още във военните и непосредствено в следвоенните години се появяват издания, носещи претенцията да обяснят и причините, и катастрофата, и въобще политиката на България от последна инстанция³⁴. Направен е опит нещата да бъдат видени и от външнополитическия ъгъл, преди всичко с публикуването на документи от руската дипломация³⁵, както и на анализи за международните отношения в Балканския регион или намесата било на Русия, било на Австро-Унгария³⁶. Но при липсата на дистанцията на времето, може би е твърде рано за обективни изводи.

Авторите марксиста тогава, в лицето на Христо Кабакчиев³⁷ и Васил Коларов³⁸, търсят нещата в по-протяжната във времето обусловеност на натрупване на закономерности (?) – от Първата и Втората балканска война до Световната вкл. (1912, 1913–1918 и 1919), но по класово-партийния свой навик вменяват като естествена характеристика на буржоазията агресията и това пак е персонификация на вината, в случая – групова, докато лидерът на широките социалисти Янко Сакъзов определя войната (войните) като „борбата за единство на нацията...“³⁹

Под общия знаменател на *националното освобождение* като характеристика на каузалността в събитията от есента на 1912 г. се улавят обаче някои определени нюанси:

В. Радославов характеризира Балканската война като „опит за пръв, а вероятно и за последен път християнските правителства и народи да се съюзят против общия вековен враг – за да изпълнят една света, една велика задача“⁴⁰, като поставя разбираемото и естествено разграничение на християните от поробителя им. От гледна точка на марксистката историография, германofilските политически кръгове, към които той принадлежи, са по принцип антисъглашенски и в частност антируски настроени⁴¹ – това би означавало крайна антируска оценка от страна на В. Радославов. Но като казва, че руската дипломация, като се стремела да запази Балканския съюз, положила всички усилия да направи претенциите на Сърбия и Гърция по-умерени, а България да прояви отстъпчивост, но руските усилия не се увенчали с успех⁴², той е по-скоро обективен в преценката си, че последвалият конфликт между бившите съюзници е излязъл от контрола на Русия и в този смисъл не Русия носи пряката вина за Междусъюзническата война. Според него не Русия е и в основата на събитията от октомври 1912 г.

Публикуваното след 1924 г. се отличава със значителното присъствие на автори, които са военни, участвали в събитията от Балканските войни, и тематиката на интерпретация на конкретни аспекти от военното дело от 1912–1913 г. е предмет в техните спомени и оперативно-тактически анализи⁴³. Активизираното перо на българското офицерство има може би своето обяснение и в реалната – вече и политическа – роля на воен-

ните от юни 1923-а, така различна от принизения им обществен статус по времето на Ал. Стамболийски. И рисковано ли ще бъде, ако кажа, че с появата на организации като Военния съюз сред командирите на войската постепенно се възпитава убеждението, че от изпълнители на не винаги разумните решения на политиките те трябва да се превърнат във взимащи тези решения. Така напр. ген. Никола Жеков написва цяла история на *българското войнство*⁴⁴ от 1878 г. насетне, където се ангажира с оценки на дипломатията; политиката и въобще с обща концепция и за Балканските войни (1912–1913). Според него „свободата на Македония“ като „морален дълг и обща цел за всички“ (както за управляващите отговорни фактори, така и за целия български народ – б. м., С. Б.) е в основата на причините за войната⁴⁵. Едно съчинение на Н. Недев, подобно на това на ген. Н. Жеков (макар в двете книги да има доста различия в мненията), разглежда историята на войните през Третото българско царство, определяйки ги еднозначно като *освободителни*⁴⁶, като Н. Станишев прибавя и за... *обединение*⁴⁷.

Марксистическата историография измества акцента от общото родолюбиво чувство на целия български народ, който „си дава сметка за непосредствените жестоки последици, които войната ще има за страната му; но той вижда по-далеч от непосредственото: той вижда България по-голяма и положението на нейните деца по-добро и е готов да даде кръвта си за това по-добро бъдеще“⁴⁸ към извещдания на преден план завоевателен характер и на двете Балкански войни.

В годините след 1980-а, при все действащите правила на марксистко-ленинската идеология, историческата публицистика не започваше само и винаги с цитати от партийните документи. Появиха се автори с друго мислене, възможно стана и издаването на техните книги. Правят впечатление основно две неща – първо, категоричният отказ от политогемите, които при всичката категоричност на фактите задължаваха и Първата балканска война дори да бъде представяна преди всичко в знаменателя на присъщите за буржоазията *завоевателни стремежи*. Това даде възможността националната историопис да отдаде и част от дължимото на *подвига* от 1912–1913 г.⁴⁹ Втората, много съществена от научна гледна точка, характеристика се състои в стремежа историята на Балканските войни да бъде видяна в детайлите на всички възможни измерения от причините до печалните резултати, през външнополитическата предопределеност на малките държави от „Великите сили“, през дипломатическите и военните намерения и планове, през грешките в тяхното реализиране, през правата и отговорностите⁵⁰. При това с един масив от издирени и публикувани документи.

В контекста на търсените тук *дидактически акценти* по-значими са изданията, които обхващат цялостния ход на войните, от подготовката до техните последици и специално „Балканската война 1912–1913 г.“ и „Между възторга и покрусата“ на проф. Милчо Лалков и двете изследвания на проф. Георги Марков „България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г.“ и „Българското крушение 1913 г.“. Наред с многото други и многото положителни свои качества, тези книги впечатляват и с изказа на авторите. Без да е излишно натоварен с подгрят

патос, езикът е достатъчно емоционален и, ако това се нарича публицистичен стил, то той действително е блестящ. Защото определена генерация историци, наследили пряко времето на партийните лозунги, възприе безличния, претендиращ за академичен и с това за безпристрастен начин на повествование, който със своята самоцелна наукообразност лиши историята и от качествата ѝ на наративност, както и съвсем забрави, че тя има и хедонистични функции. Датата 5 (18) октомври 1912 г. е определена като „ден на национално извисяване, защото възпламенява с най-чист пламък българското родолюбие, защото в небивало единение и с трогателна жертвоготовност народът тръгва към изпитанията на войната“⁵¹, защото „свободните четири и половина милиона българи имаха връзана в съвестта си повелята да освободят своите сънародници, милион и половина изнемогващи под властта на султана“⁵².

И при най-общия прочит на публикуваното по темата за Балканските войни (1912–1913), като изключим изцяло описателните спомени за военните действия, главното е съдържанието на търсена и откривана вина у *другите* политици или политически сили, у *другите*, измамили България бивши съюзници, у *другите* създатели и покровители на Балканския съюз и разбираемо, в рамката на политически определеното пристрастие от 1943 г., когато е издадена „Кратката история на българите от най-стари времена до днес“ на Н. Станишев, например съвсем директно да се обвини Сърбия и Русия, още повече, когато тя е вече Съветски съюз. Същественото обаче е във внушаваното отношение, което предполага и съответно социално-политическо поведение.

Проблемът е в това, че всеки един от аспектите на изначалната причина за Първата балканска война (1912), взет сам за себе си, съдържа основанията на историческа истинност: и военното решаване на националния въпрос като приоритет на българската външна политика от началото на века, и антинационалното и, в частност, антибългарско поведение на младотурците, и геостратегическите цели на Съглашението, както впрочем и необходимостта на конкретния момент – слабостта на Турция, проличала във войната ѝ с Италия от 1911 г., външенията в Албания и т. н., също и *сметките*, които си е правила и в крайна сметка направила сръбската дипломация. Но извеждането само на един акцент в първопричината, игнорирайки другите, отсъствието на цялостния образ в последователност, а и вариантността на факторите прави интерпретацията и оттам – представата за тези събития – непълна, противоречива и противоречаща на образа от други възможни източници на историческа информация.

Някъде в по-предните страници стана дума за търсената *вина* в отговора на въпроса *Защо?*, когато нещата завършват с погром и национална катастрофа. Стана дума и за характерната човешка и още повече на българските политици привичка да вменяват вината другиму. Това е главната характеристика в „меродавните“ мнения на д-р Стоян Данев⁵³ или на д-р Никола Геннадиев⁵⁴, както впрочем и на Димитър Благоев⁵⁵. Отричането на собствената отговорност и прехвърлянето ѝ върху „негодните политици“ не остава чуждо и на военните, може би защото (особено що се

отнася до Втората балканска война – 1913 г.) общественото мнение сто-варва вината най-вече върху техния гръб⁵⁶.

Въпросът за отговорностите или въпросът за вината е предмет и на официално проучване, казано на по-съвременен език – на парламентарно разследване – от 1918 г.⁵⁷, но и то се заплита в персонални преценки, за да остане далеч от дълбочината на проблема⁵⁸.

Отговорностите, квалифицирани след провала като вина, се вменяват на политиците – що се отнася до договореностите със съюзниците или поведението на правителството (правителствата) през Втората балканска война или на военните – по отношение някои оперативни грешки на Главното командване или на отделни командири. Отговорност безспорно носи и монархът в качеството му на държавен глава и главнокомандващ и въпроси за неговата вина са задавани⁵⁹.

Веднага след войната се откроява написаното от Ив. Евстр. Гешов – политическа фигура, чието участие в подготовката и осъществяването на Балканския съюз, както и по време на самата Първа балканска война – в качеството му на министър-председател до 1 юни 1913 г. – е от първостепенно значение и нему се пада една от главните отговорности. И бившият вече премиер бърза да обясни катастрофата единствено с *престъпното безумие*⁶⁰ от 16 юни 1913-а година. Естествено е Ив. Евстр. Гешов да апологетизира Балканския съюз и защото, в известен смисъл, този съюз е и негово творение. Той е прав в твърденията си, че България не би могла сама да воюва срещу Османската империя и поради сложната колизия на национални интереси в Европейска Турция, които ангажират и останалите държави в региона, а и всяка една от тях сама не би се справила във войната. Това е така и за Ив. Евстр. Гешов представлява обяснение за компромисите, които българската дипломация прави по отношение приетата по принцип подялба на Македония. Естествено е трите армии на генералите Васил Кутинчев, Никола Иванов и Радко Димитриев да бъдат съсредоточени в Източна Тракия (нима е възможно този фронт да бъде оголен и да се допусне безпрепятствено навлизане на турски войски в България) и тогава за военното присъствие в Македония да остане само една – VII Рилска – дивизия. Остава въпросът дали не е било възможно паритетното присъствие на български и сръбски части и на двата фронта. Но всичко това може да остане и под знаменателя на необходими, по стечение на обстоятелствата, компромиси. Но договорът с Гърция, без териториална спогодба при заявеното от гръцката страна несъгласие с българо-сръбската договореност за Македония, онова предоверяване на руския император като арбитър, изобщо приетото без уговорки опекунство от силите на Антантата и специално Русия и изобщо възможно ли е било другояче да се тръгне към решаването на българската национална кауза точно в този момент или в друго по-подходящо време – всичките тези проблеми като че ли не лежат с цялата си тежест на съвестта на правителствения глава – Ив. Евстр. Гешов. Вместо това и той използва добре познатия рефрен за виновниците – правителствата на Сърбия и Гърция, – които се отнесли към договорите си с България „като към парцали хартия“⁶¹. Цялата катарстрофа обаче, според Ив. Евстр. Гешов, идва от заповедта, с която българските войски преминават р. Брегалница (16 юни 1913 г.). И защото според

конституцията монархът е „имунизиран“, видно и според навичките на голяма част от общественото мислене тогава, отговорността е единствено у помощник-главнокомандващия ген.-лейт. Михаил Савов, който телеграфирал на Ив. Евстр. Гешов (на 14 май), че „сега е най-удобният момент за една война със Сърбия и Гърция, за да си осигурим веднъж завинаги първенството на Балканския полуостров“⁶².

В много интерпретации на това събитие се застъпва становището, че генералитетът, во главе с ген. М. Савов, убедил монарха, че армията е боеспособна да се справи с новите врагове и че топовният гърмеж, който замлъкнал на Чаталджа, трябва „да ехти наново към Вардар и Морава“⁶³, а самата заповед от 16 юни е подписана от помощник-главнокомандващия, който после ще твърди, че е получил такава устна заповед от царя. Странно, след като главнокомандващ е именно царят и една заповед за започване на война е изцяло и единствено негов прерогатив?!

Неглижирането на собствените права, отговорности, – а какво остава за вина – от страна на Ив. Евстр. Гешов, което той повтаря и в спомените си от 1915 г.⁶⁴, рефлектират в абсолютно същите и като слова нападки срещу него в писаното от А. Керемекчиев – „престъпните безумия на Ив. Евстр. Гешов и Сие“⁶⁵.

Политическата принадлежност към отделна партия, в блока на съглашенофилството или срещу него продължава да стои в нескритото пристрастие на авторите, особено когато се разглежда дипломатическата подготовка на Балканската война. Така напр. Ал. Гиргинов противопоставя правителството на Ив. Евстр. Гешов, което не се справило с *подготовката на войната* – в смисъла на допуснатите грешки при българо-сръбската и българо-гръцката договореност, като подчертава предимствата на предходния кабинет на Ал. Малинов⁶⁶. (Но друг е въпросът при категоричния отказ на Ал. Малинов да приеме компромиса с подялбата на Македония дали съюзът със Сърбия би бил възможен и оттук – дали би се стигнало въобще до война с Турция, както друг е и въпросът дали отлагането на войната с Османската империя не би било оценено впоследствие като по-голямата грешка, като проявена *престъпна* незаинтересованост към съдбините на брата роб?!) А що се отнася до ген. Никола Жеков, когото авторите от марксистическата историография класифицират като *свързан с германофилските среди*, и то в контекста на събитията от началото на 40-те години, при влизането на България в Тристранния пакт⁶⁷ – според него *престъпното безумие* води началото си от края на февруари 1912-а, когато се сключва Балканският съюз, „без да се държи от наша страна сметка за действителните намерения на нашите съседи против нашето засилване и за общите интереси на Русия в Близкия изток“⁶⁸, но това, разбира се, е едно лично мнение. Самият Балкански съюз той оценява като прибързано и лекомислено решение, защото „нашите отговорни държавници не са държали достатъчно вярна сметка“ за възможните последици от така направените договорености, неговото сключване е ускорено от „Итало-турската война в 1911 г. за Триполитания и Киренайка“, която „насърчи фактически инициативата и успеха в сключването“⁶⁹. При Недко Недев обаче акцентът е друг: „Съседните държави – пише той – почнаха да търсят помощта на България, та чрез нейните усилия да загребят непринадлежа-

щи тях земи и да поробят на свой ред български населения... Сърбия, Гърция, Румъния, дори и Черна Гора... търсят да изтомят България в борба с Турция и така по-лесно да завладеят български земи.“⁷⁰ Напълно логично е подобни намерения да са стояли на вниманието на дипломацията в Белград и Атина – обратното би означавало недостатъчна далновидност у сръбските и гръцките политически среди, а последвалите събития доказват добре направените от тяхна страна преценки, но въпросът е в категорично поставения акцент върху такива нечисти намерения у съюзниците, изключват се други предпоставки, което сугестира враждебно отношение към тях. „...войната – пише ген. Н. Жеков – се почна при условия, при които се даваше пълна възможност на Сърбия да не изпълни политическите си задължения и да постигне прикриваните си цели в Македония, против волята на нейното население... Пренебрегването на Румъния беше, прочее, друга фатална грешка на българското правителство.

При преговорите за Балканския съюз, българското правителство не вземаше под сериозно внимание интересите и на Великите сили на Балканите и техните същински домогвания.

Историческата популярност на една освободителна война срещу Турция не можа да оправдае лекомислието, грешките и непредвидливостта на българското правителство. Този съюз едва ли можеше да бъде сключен, ако нашето правителство преценяваше правилно националните интереси на българския народ, ако то имаше верен политически усет, ако съюзниците не замисляха да използват прямодушното борческо усърдие на България, ако не липсваше политическа зрялост, ако добре се разбираше, че именно България няма интерес да бърза и рискува с една съюзническа война против Турция.“⁷¹ Така вината не се хвърля само върху съюзниците изменници.

Колкото до Втората балканска война, според Н. Недев: „Планът на войната беше добре изработен и той преследваше по-скоро политически и дипломатически, а не чисто военни цели.“⁷² Главното командване считало, „че бездействието ще деморализира армията и, за да помогне на дипломацията, реши да създаде инциденти, които, пред угрозата да се изродят във формална война, да сплашат сърби и гърци и да ги направи потстъпчиви“⁷³. Най-малкото наивитет, за да не употребя друга дума, звучи от подобни определения – действително войната е едно последно средство на дипломацията, но какво означава да се започне война, която преследва други, а не военни цели; какво означават *инциденти*, когато армията атакува противника отвъд р. Брегалница; по какво едно войсково настъпление се различава като война или само като инцидент; какво най-сетне означава *да се сплашат* и как сърби и гърци да разберат, че командването искало само да ги сплаши, а не нещо повече? „Веднага, щом правителството схвана, че войната, поведена така инцидентно, няма да бъде успешно завършена за България – пише Н. Недев – поиска да се започнат преговори за мир“⁷⁴, но тук няма никакъв коментар, още по-малко критика към това правителство и това командване, които, ей така, поради някакви свои хрумвания – защото за преценки тук не може да става дума – жертва човешки живот и в крайна сметка национален идеал. А по правилото, че виновни все пак трябва да има – най-лесно е и тук вината

да бъде пренесена на чуждите фактори, на вечно виновните нам „Велики сили“ и в случая – конкретно на Русия: „Но скоро стана за всички ясно, че Русия е всецяло срепцу България и желае засилването на Сърбия.“⁷⁵

При ген. Никола Жеков звученето е различно. Преди всичко той поставя въпроса за самото започване на тази война: „Не е установено още, дали наистина без знанието на правителството са заповядани военните действия.“⁷⁶ А конкретно за заповедта от 16 юни отговорността е върху ген.-лейт. Михаил Савов – „Самоувереността на помощник главнокомандващия довежда 16 юни.“⁷⁷ – като тук ген. Н. Жеков оставя особата на монарха недосегаема. Но изначалната причина за Междусъюзническата война е уловена много правдиво там, където се залагат мините на противоречия между страните в Балканския съюз, независимо от желанието на Русия за *засилването на Сърбия*, независимо от старанието и успеха на Австро-Унгария и Германия да разбият българо-сръбския съюз, независимо и от антибългарските претенции на Белград и Атина: „Щом Българската политика за Балканския съюз изостави автономията на Македония и допусна нейния дележ, изгуби опора и отвори простор за неограничени завоевателни апетити на другите.“⁷⁸

В своите заключителни оценки ген. Н. Жеков остава верен на разбирането си, че отговорността (или вината) лежи преди всичко на плещите на българските политици. Като оставим настрана патетичния на места тон – направено е правдиво разграничаване на „родолюбивите и благородни подбуждения на ония, които с духовно опиянение и възвишени чувства грабнаха оръжие и литнаха към границата, тласкани от съзнанието за заветния исторически идеал и политическата идея за Балканския съюз, за съюзяването на България с ония свои съседи, които десетки години наред предпочитаха да продължава турското иго и безправие, нежели да се примирят с растящата сила и жизнеспособността на българското племе. ...нашите отговорни правителства, подобно на партизанството във вътрешната политика, гледаха и на външната политика на държавата повече със своите чувства и страсти, нежели предано и съобразно добре разбраните общи и неизменни интереси на държавата и на българския народ в неговата цялост.“⁷⁹ Без да отрича антибългарските намерения на „съюзниците“ или предпочитанията на руската дипломация, които в никакъв случай не съпадат с българската национална кауза – напротив – това, според ген. Н. Жеков са вторични причини за *печалния край на войната*, които са се реализирали, защото *българското правителство* е допуснало *българските интереси* да се поднесат в жертва: „Българското правителство изоставя своето здраво и наистина българско становище за автономията на цяла Македония и, под влияние на заинтересованите в противното, се съгласява за нейния дележ, като с това се опорочва из основа освободителното дело... Ако нашето правителство беше вникнало в подбужденията на сърби и гърци да настояват за дележ и не се беше поддавало на лукави чужди влияния, щеше по-скоро да се откаже от Балканския съюз, нежели да се остави да бъде измамено по такъв начин.“⁸⁰ Българските политици не са направили вярната преценка и за руската дипломация: „руските дипломати (които б. м., С. Б.), според руския противонародностен менталитет, предпочитаха да виждат в Македония не българи, сърби и гърци, а „сла-

вания“... Българските интереси се поднесоха, прочее, в жертва на по-големи някакви „славянски“ интереси, за които България е трябвало да бъде омаломощена, а Сърбия – засилена.“⁸¹ Затаената мисъл да се разруши това създадено предимство (икономическият, военният и оттам перспективите за политически просперитет на България – б. м., С. Б.) не е била чужда и на официална Русия, в големите „славянски“ интереси на която не изглежда да е влизала и една силна, самостоятелна и независима България.“⁸²

А колкото до противопоставянето на *военните добродетели на обществено-политическите недъзи и партизански интереси* – това е продукт на принадлежност от страна на ген. Н. Жеков към военните среди, които действително изнесоха на плещите си войната и платиха неуспеха ѝ с кръвта си, то е продукт и на онова разбиране у офицерството за неговите права и в политиката, които да изझे от *партизанските интереси* на партийните лидери, появяващо и проявяващо се след 1922–1923 г. А това е и реплика към обективността на историка, който все пак остава и субективен.

Но каква е причината тази, преди всичко задълбочена и правдива в анализите и оценките си книга за *българското войнство* да срещне пречки по пътя на своето издаване⁸³, като в същото време се предпочете тиражирането на лозунгови призови, където отново с *престъпност* или *безумство* се разпалват емоции за сметка на разума?

От март 1941 г. насетне България е в политически съюз с Германия. Твърде едностранно, субективно и в крайна сметка невярно е обяснението, което след деветосептемврийската историография дава за мотивите на българската външнополитическа ориентация – в прогерманския, прохитлеристкия и „фашисткия“ пиетет на царя, Г. Кьосеиванов, Б. Филов и пр. управляващи от „диктатурата на монархо-фашизма“. Но пиетет към очакванията за „края на несправедливостта“, свързани с надеждите към Германия – това е факт в общественото и политическото мислене от началото на 40-те години. И ако външната политика е по-премерена в страха си от втурвания във водовъртежа на войната, то някои „пророци на новия ред“ развяват знамето на национализма не само като прекрасно, родолюбиво чувство, но и като призив към опасна по последиците си политика на реваншизъм. И този крясък се отпечатва по страниците и на определени „исторически“ четива. На фона на съвсем малкото на брой публикации конкретно за самата Първа или Втора балканска война⁸⁴ в периода 1941–1944 г. изгъхват издания по нова и най-нова българска история, където войните от 1912–1913 г. заемат отреденото им място в доказателство на враждебното, антибългарско отношение на съседите – основно Гърция и Сърбия – от векове, ругателните обвинения към които не са спестени (напротив) във фрази като напр. „Настръхнали и подали си ръка, всички наши съседи трескаво се готвеха да ни нападнат, което стана и най-сетне през втората половина на май 1913 г.“⁸⁵

Особено характерна е споменатата вече „Кратката история на българите...“, издадена през 1942 г. с автор Н. Станишев⁸⁶. Това е по-скоро популярна, предназначена за широк кръг читатели, работа и това още повече натежава значението на адресираните от нея внушения, отколкото в едно академично затворено издание. И тук най-ярко проличава стремежът да се докаже антибългарското отношение и поведение на сърби и гърци

от най-стари времена до днес. За да се разграничи от каквито и да било остатъци от разбирането за близостта между българи и сърби на основата на общия славянски корен, Н. Станишев се връща още в основаването на сръбската държава, която „се създаде много по-късно, зад гърба на силната Българска Империя и се издигна в съвсем привидно и краткотрайно „могъщество“ едва в четиринадесетия век...“ и „защото вероломството на сърбите към България е толкова старо, колкото тяхната държава те никога не забравиха своите мимолетни феодални „победи“ и „завоевания“ за сметка на България, при нечестни политически съчетания. В най-новата история като че ли всичките сръбски усилия се насочваха неизменно против България, във вреда на винаги доверчивите (българи)“.⁸⁷ Оттук насетне, в следващите две страници са разказани *сръбските вероломства от самото начало на 19-ото столетие*: по време на Нишкото въстание 1841 г. и Първата легия..., в „сърдечното споразумение“ с Добродетелната дружина, *хуленото като „кучешки парцал“* знаме на легията, развявано от Иван Кулин в 1876 г., и все в тази ругателна лексика. Като главната теза върви непрекъснато в контрапункта на *сръбското вероломство* противопоставено на *българската доверчивост*, като че ли в политиката съществуват категории *добро* и *зло* на мястото на интереса и като че ли доверчивостта, което е синоним на наивност, е положително качество. Визира се и *особеното „участие“* на Сърбия в Руско-турската война, когато тя „заграби Моравско... и зае временно Трън, Брезник и Драгоман“, след това и „подлото нападение в 1885 година като че ли бе последното предупреждение за неизменното сръбско коварство, но и то не успя да отвори достатъчно очите“⁸⁸. Колкото до гърците – той е по-пестелив, понеже са „свършено чужд нам народ, който никога не е претендирал, че сме братя, въпросът е по-друг. В църковната борба те претърпяха страшно поражение, и озлобението им може да се обясни, ако не се оправдае.“⁸⁹ Всичкото това въведение е в началото на глава, или част, XV, озаглавена „Войни за освобождение и обединение“. Особеното обаче е в наслова на първия основен момент тук, който гласи: „Цар Фердинанд повежда българския народ във велика борба, по вековния Път на България“ – като коментарът тук ми се струва излишен. По-нататък, когато се интерпретира сключването на Балканския съюз, Сърбия продължава да бъде „виновник с вероломството си“, но вече и с „пълната подкрепа на Русия, в началото на 1912 година сърбите успяха да сключат политически и военен съюз с България, с твърдото намерение да изиграят българите“⁹⁰.

Написаното от Н. Станишев, както и други подобни на това пропагандни брошури, се нуждаят от много сериозен коментар именно в контекста на акцентите, с които възпитават определено ценностно отношение към *приятели* и *врагове* или към *достойни* и *велики* *държавни предводители*. Но тук този коментар ще бъде спестен, защото определението, което си позволих – пропагандна брошура – се доказва с прочита и на само няколко реда от въпросната „Кратка история на българите от най-стари времена до днес“. Само ще добавя, че подобни издания дават пълното основание за противоположната (и защото е противоположна – също толкова лишена от историческа истинност) пропаганда на следдетосептемврийските автори в обвиненията им за култ към царя, реван-

шизъм и краен национализъм, изпълващи изцяло и единствено времето, което те наричат „монархо-фашизъм“.

Що се касае до някои оперативно-тактически решения в хода на вече започналата война – основната посочвана грешка е в забавеното настъпление и непреследване на турската армия след първоначалните успехи на българските войски. На фона на общия, оправдан и доказан от фактите образ на героичното и впечатляващо с моралните си и бойни качества българско войство, тази грешка остава на по-заден план. Но те (грешките) съществуват и са посочени. Н. Недев признава принципната слабост, неоспорима и неоспорена от който да било, за непреследването на турската армия в самото начало⁹¹ и след влизането без бой в Лозенград, което „ни доведе“ до решителното сражение на р. Караагач-дере и „даде възможност на турците да се устроят, за да ни окажат нова сериозна съпротива на Чаталджа“. Отчита – отново като грешка – отдалечеността на Главната квартира, „която не можеше да чувства добре боеспособността на войските и състоянието на армията“⁹², но е свършено песелив в сериозната критика и обвиненията, за разлика от иначе заслужения апломб за „ненадминатия рекорд“ в прехода до Чаталджа. Ген. Никола Жеков обаче не прощава на командването, което било „забъркано в своите неверни преценки на положението...“⁹³ „Направените от страна на висшите командни инстанции (от дивизия нагоре) разпореждания напомним в много отношения бюрократическите формалности при маневрите в мирно време или упражненията по картата...“⁹⁴ Той обръща внимание и на такива недоглеждания от страна на щаба, които са непрости ми във военно време, като напр. обединяването на I и II армия под командването на ген. Радко Димитриев (пред Чаталджа), когато „главното командване не държи сметка и за противослужебните отношения между двамата командващи армии“⁹⁵, както и на изначално неверни преценки като тази за непревземаемостта на Одринската крепост: „...Отбранителната сила на тази крепост, макар да е най-важната или именно за това, се преувеличаваше и се считаше невъзможно атакуването ѝ с открита сила.“⁹⁶ „Щабът на действащата армия преувеличаваше отбранителната сила на Одрин...“⁹⁷ А по-ранното падане на Одрин би променило из основи хода на по-нататъшните военни действия*.

Изобщо аналитичният подход на ген. Никола Жеков би се обяснил с неговата много висока професионална подготовка на военен и опита му с участие в Балканските войни и като командващ българската армия в Първата световната война – това що се касае до преценките му за определена страна на конкретни военни действия, но той е задълбочен и в по-общите си изводи като напр.: „Каквито и да бяха слабостите на политиката, неизбежни при разбиранията ни в онова време, не следваше от това, че при същата политика на правителството не можеше войната да се развие още

* В хода на войната – особено Първата – се забелязва разминаване в качества на генералите от Главното командване и тези на фронтните офицери (това ген. Н. Жеков не заявява директно, но то се подразбира в неговия контекст), които, и защото са по-млади, имат подготовка за съвременните изисквания на военното дело, а щабният кръг на ген. Ив. Фичев (който, впрочем, е известен със своята прекомерна, да кажем, предпазливост) изоставя с преценките си от по-ранния период на своята школа.

по-благоприятно за нас...“⁹⁸ (При друго водене на самите военни операции б. м., С. Б.) „Политиката на войната налагаше българските и сръбските войски да бъдат смесени на два фронта, командно съединени в отделни армии и дивизии. И това още от самото начало на войната, освен за гръцката армия, най-малкото половината от която трябваше да се прехвърли по-късно на Тракийския фронт, а съответното число български войски – в Македония, на мястото на сръбските и гръцките. Неудобствата от такова раз местване не са големи, за да се държи сметка само за тях и да се пренебрегват военно-политическите преимущества. (Макар такава теза да е най-малкото дискуссионна с многото въпроси, които поставя начинът на самото раз местване и проблемите, които биха възникнали от установяването на сръбски и гръцки войски в Одринска Тракия и преди това – в сщинската, отпреди започването на войната, българска територия (б. м., С. Б.) Изпуснато е из предвид, че преди войната стратегическите съображения се подчиняват или се съгласуват с политическите, а веднъж войната почната по установен оперативен план, то само от този момент нататък ролите се променят, без обаче тези два фактора да се пренебрегват“⁹⁹... Общо и всеизвестно правило е, че веднъж войната почната, колкото в по-късо време се нанесе на противника решителен удар, толкова по-добре за нас и по-зле за него... Ако нашите общи оперативни съображения бяха по-малко теоретически и повече реални, ако компетентните фактори от главното командване имаха по-здрава почва под краката си и по-твърда вяра в своите сили и средства, турската армия можеше да бъде разгромена окончателно в първите 20 дни на войната; ...и Лозенград се смята „крепост“ въз основа на едно тенденциозно изявление на фон дер Голц и това смущава духа на някои в главната квартира; там щабът е повече загрижен как да се отстъпва при нужда, нежели как да се настъпва“¹⁰⁰... (Вероятно изявлението на Фон дер Голц е цяляло тъкмо това, което и постига – да убеди българското командване в силата на Лозенградската крепост, което да изисква сериозна подготовка, отделяне на значителни войскови части, в крайна сметка – загуба на време, която ползва турците – б. м., С. Б.) Ако, прочее, в командването на армията преобладаваше творческото умение, ако се държеше по-вярна сметка за превъзходните качества на нашите войски, ако не се надценяваше противника, ако насоката на военните операции беше логическо и енергично приложение на добре съставения оперативен план, то след Бунар-Хисар – Люле-Бургас, нашите войски, колкото и да бяха уморени, щяха да се насочат към незабавно преследване, за да прегазят най-късно към 25 октомври Чаталджанската укрепена, но незащитена още в онези дни, теснина и да продължат настъплението си към Цариград, ако дотогава турците не се съгласят на нашите искания за примирие и мир, или ако ние не предпочетем да преговаряме в Цариград“¹⁰¹... Ако главното командване не се отнасяше песимистично към реалните възможности, не беше изключение Одрин да падне още в първия месец на войната, когато духът на войските беше много висок и устремът им поройно силен...“¹⁰²

По-общите издания са пестеливи по отношение анализа на бойните действия, може би защото авторите им са граждански историци, а не военни специалисти. Едно изключение прави напр. „История на България“ –

академичното второ издание, в три тома, от 1962 г., където са подчертани и *грешките на българското главно командване* за непреследването на отстъпващата турска армия. Тук обаче личи навика вината обезателно да се персонифицира – в случая у командира на конната дивизия – ген. Атанас Назлъмов*, който проявил *особено вредно бездействие*¹⁰³.

Чрез посочването на нечий персонални грешки, чрез вменяваната персонално и у дадени класово-политически групи вина, както и с употребата на определени квалификации се изгражда нечий образ, което търси сугестива на отношение. В този ред на мисли се очертава най-вече образът на цар Фердинанд, който е свързан със съдържанието на две основни събития: неприетото предложение за примирие от страна на Кямил паша от 29 октомври 1912 г. и последвалата заповед за атаката на Чаталджа (4 ноември с. г.), както и началото на Втората балканска война – преминаването на български войски отвъд р. Брегалница на 16 юни 1913 г. На следващо място е образът на буржоазните правителства – отделни личности, свързани с двореца и управляващите кабинети. Друг съществен образ е този на *врага* – Турция, *измамилите ни съюзници*, създателите и покровителите на Балканския съюз „Велики сили“ – определяни като виновници за българската катастрофа.

По конституция монархът е неотговорна и неприкосновена особа, *разполагаща с политически гръмоотвод*¹⁰⁴ – *правителството*. Затова и въпросът „Виновен ли е царят?“ остава само реплика и в този смисъл Ив. Евстр. Гешов пише: „...когато в България неотговорни (а не безотговорни – б. м., С. Б.) фактори (т. е. Фердинанд) само се провиниха, а други – отговорни правителства – се отнесоха към договора, който бяха подписали, като към парцали хартия.“¹⁰⁵ Като последното се отнася до правителствата на Сърбия и Гърция. А *политическият гръмоотвод* – правителствата поемат безапелационни обвинения за *грешките на д-р Данев*¹⁰⁶, че са *опропасти* България¹⁰⁷, или че на 16 юни 1913 г. са извършили *държавен преврат*¹⁰⁸. Критиката към отделните кабинети, били на власт по време на подготовката и провеждането на двете войни, е част и от политическата борба, в която чрез очерняне на опонента се търсят доказателства за позитивността на подкрепяната от автора партия¹⁰⁹.

*Причините за погрома*¹¹⁰ продължават да стоят като въпрос, а Ал. Папанчев намира отговора в *едно престъпно царуване на Фердинанд I*¹¹¹. Разбира се, подобно заглавие може далеч по-лесно да види бял свят, когато цар Фердинанд I е вече экс-монарх, но преценките на автора за личните качества на доскорошния държавен глава като „крайно амбициозен и болезнено честолюбив“¹¹² са правдиви. А що се касае до началото на Втората балканска война, със заповедта от 16 юни 1913 г., Ал. Папанчев не оневинява ни най-малко царя – напротив – причината за 16 юни той отново вижда в неговите лични качества, вкл. и на „безумно авантюристичен човек“¹¹³.

* Друг е въпросът, че ген. Ат. Назлъмов не е получил съответните заповеди за разузнаване с бой, което да даде сведения за посоката на отстъпващия противник и след това да бъде предприето неговото преследване.

Иначе личността на цар Фердинанд е не само неприкосновена за кри-тика, но и даже венцеславена. Доколко и какви са конституционните ос-нования за монархическия имунитет – това е предмет на други разсъж-дения, но облеченият в толкова много властнически прерогативи държа-вен глава не може да е освободен от отговорност пред историята. Вме-сто това, толкова много заслуги се приписват на царя – например поли-тическата стабилност, разбрана като *утихване* на борбите между парти-ите, настъпило след идването на княза¹¹⁴, твърдението, че „починът за балканската война не бе на Цар Фердинанд. Царят на българите обича-ше Македония с цялото си сърце...“¹¹⁵, което трябва да бъде разбирано, че единствен цар Фердинанд си е давал сметка за заложените противо-речия, които ще доведат до разделянето на Македония между Сърбия и Гърция, и Той щеше да успее“, но как – този отговор отсъства, както дори и въпросът какво би се случило – „ако не бяха колебанията и ра-зединението на българските първенци, както и непредвидимата, дейна подкрепа, която великите сили дадоха на българските врагове“. Дори през юни 1913-а „единствен Цар Фердинанд разбра развитието на съби-тията и направи опит за ускоряване на мира с Турция“¹¹⁶.

Това са само някои от многото възможни примери за едно крайно нез-ряло политическо, експонирано и в историята мислене в българското об-щество, което мислене е готово да признае недъзите на собствените си държавни водачи – не че такива липсват – и да положи в нозете на един чужденец, па макар и монарх, всичките заслуги и, като че ли, само крач-ка отстои от това да го представи мъченик пред олтара на националния идеал. Дали това е някаква контаминация на политическо мислене, предвид факта, че от края на 30-те и началото на следващото десетилетие в личността на цар Борис III се фокусира търсеният водач на нацията, за-щото според „Поуките от нашата история“ „...под мъдрото управление на Н. В. цар Борис III (нашият народ – б. м., С. Б.) отново се съвзе... готов на жертви за Царя и Отечеството си,... ще работи най-добре не само за своя напредък, ами и за извоюване човешките и народни правдини за сво-ите поробени братя, които никога не ще забрави.“¹¹⁷ Но дали това е оп-равдано и простимо пред фактите на историята. Пък и как да пропусна това, че *Царят* е сложен и преди *Отечеството*.

Що се касае до онзи, така значим, според мен, момент със заповедта от 4 ноември за атаката на Чаталджа, ген. Жеков пише: „Докато от на-чалото на войната до Чаталджа, щабът на главното командване повече за-държаеше настъплението на войските, нежелни да им дава подтик напред, при Чаталджа изведнъж почва да бърза и иска да предприеме атаката още на 1 ноември... Отначало противникът се надценява, после пък се подце-нява и то, когато вече е на естествено силна и укрепена позиция“¹¹⁸ – но само толкова или още само малко, но вече в друг контекст: „...нашите войски, колкото и да бяха уморени, щяха да се насочат към незабавно преследване, за да прегазят най-късно към 25 октомври Чаталджанската укрепена... теснина.“¹¹⁹ Наистина поведението на Главното командване до-казва, че то не съумява да уцели точната мяра, то или не вярва в изпъл-нението на собствения си план, или се втурва в осъществяването на цели,

за които и в най-далечните си максималистични хрумвания не е споделило и само пред себе си. Но *Защо?* – отговорът го няма и у иначе изчерпателния Н. Жеков, нещо повече – отсъства дори и въпросът за това... Защото причината се нарича „Фердинанд“, който разчита, но не вярва на един некачествен, според вродените му разбирания, народ, но този народ учудва света с героизма на войнството си и тогава изведнъж изригват амбициите на една хиперидея, която в крайна сметка същият този народ плаща с жертвите си. Но видно генерал Н. Жеков не е могъл или посмял да дръзне да разсъблече химерите и мегаломанията на монарха, дори когато те струват на българското племе кръст, който, по моето скромно мнение, се носи и ще се носи десетки години напред.

В същото време Н. Недев има еднозначно определение за атаката на Чаталджа: „Стигането до Чаталджа е велик подвиг на българския народ, атакуването на позициите е Голгота, но Голгота нужна да се сочи на поколенията, че армията от 1912 г. за обединението на българското племе е следвала пътя, очертан от първите наши царе.“¹²⁰ Страхувам се от собствения си коментар за подобен изказ и още повече за подобно мислене – как една Голгота, която в крайна сметка означава нечия, па макар и Божествена смърт може „да се сочи на поколенията“? Т. е. на поколенията се сочи пътят към смъртта...?! А онази алюзия с „пътя, очертан от първите наши царе“ доказва колко малко някои са разбрали, че упадъкът, довел краха на българската държавност, отпреди хиляда години, дойде все от *пътя* към Цариград – пътят към Голгота.

За един нюанс, който може да попадне в графата за отговорностите на „отговорните“ тогава държавници и войскови командири, а в по-общата рамка това се отнася и до образа на монарха – става дума за холерната епидемия и мерките, взимани срещу разпространяването ѝ. Няма да навлизам в подробности, известни на ровилите се в тези проблеми – за сумата, която е струвала ваксината, защо тя не е осигурена веднага, как и от кого е набавена, за други значителни средства, с които в същото време са се плащали банкети, ознаменуващи някоя победа, и т. н., и т. н. Но в сравнението между твърденията на Н. Недев, че „против тази страшна епидемия бяха вземани всички мерки“¹²¹, отсъствието на подобно мнение у ген. Н. Жеков и написаното от Й. Митев¹²² например, съществува сериозна и направо диаметрална разлика: за да бъде още по-негативен представяният тук (в „История на България“ – изданието от 1962 г., където текстът е на Й. Митев) образ на *виновниците* за войната, в нарочен абзац е подчертана холерната епидемия, избухнала сред българските войски пред Чаталджа, с текстове като: „Имало случаи, когато агонизиращите войници били оставяни без всякаква медицинска помощ и ги изгаряли в колибите, в които лежали.“¹²³ И независимо от стремежа към прекомерно засилване на по-черните краски, подобна страна на интерпретацията, за жалост, не е напълно лишена от истина.

На места апологетизирането на Фердинанд минава границите на разумното, за да не кажа – приличното: „Царят на българите обичаше Македония с цялото си сърце“¹²⁴. ...Цар Фердинанд направи всичко, за да постави България на вековния път и продължаваше, с твърдост, делото

на великите български ханове и царе. Той познаваше сърбите и тяхното двуличие. Но събитията се развиваха неудържимо и се наложиха. Царят познаваше българските първенци и „общественици“. Той виждаше недъзите в управлението на държавата и всевъзможните отрицателни прояви на българския обществен и държавен живот; но неговите възможности не бяха неограничени. Всецяло предан на българските идеали, Цар Фердинанд се посвети главно на създаването на силна българска войска; и тук, обаче, късогледството и неуместните икономии на българските държавници му пречеха.

Царят на българите изтегли меча с вярата, че ще се справи с тежката задача. И той щеше да успее, ако не бяха колебанията и разединението на българските първенци, както и непредвидимата, дейна подкрепа, която Великите сили дадоха на българските врагове, – по свои частни, понякога съвсем погрешни съображения.¹²⁵

Видно авторът на тези редове – Н. Станишев – се е превърнал в сяч на монархизма, и то не като политическо разбиране за конструирането на една държавност, а в идолопоклонство към определена персона (или династия, макар разликите между баща и син да са направо противоположни). Но аз се смущавам и се страхувам не толкова от наличието на подобни глашатаи на дадена власт, колкото от обществената почва, на която подобно семе би поникнало, независимо дали се нарича Фердинанд, Борис или все едно как.

Верен на своето царедворство Николай Станишев не винува *Върховния Вожд* за заповедта от 16 юни 1913 г. – напротив – *въпреки волята* на когото „българските войски получиха заповед да се завърнат на изходните си позиции“ и е убеден, че „първата война за Македония на Третото Българско Царство (разредката е по Н. Станишев – б. м., С. Б.) е нещо неизбежно“ и че „има достатъчно данни да се смята, че ако не бе настъпило такова разколебаване в българските военни действия, изходът щеше да бъде, на всеки случай, по-добър за България“. Разбира се, дори и той е прав, че „изрази, като, например, „престъпното безумие“, разпалиха много страсти, без да допринесат нищо за изясняване на нещата, а само доведоха до взаимни разправии и недостойни обвинения“¹²⁶, но остава много далеч от разбирането „за голямата историческа цел“, към която „се тръгва авантюристично, с дипломатическо и военно безразсъдство“¹²⁷.

В тритомната академична „История на България“ обособено място е отделено на предложението на Кямил паша за примирие от 29 октомври. Това е направено в контекста на подчертаване „зловредното вмешателство на цар Фердинанд“ и съвсем правдиво е разбирането, че именно в този момент се спира победният ход на българското войнство и се взривяват реалните дотогава възможности за успешен изход от войната, и то само в няколко седмици. Авторът (авторите) обръща(т) внимание на намесата на Германия в лицето на кайзера Вилхелм II, който поощрявал стремежа на Фердинанд да влезе в Цариград, в противовес на мнението на началник-щаба ген. Иван Фичев и на командващия обединените I и III армия ген. Радко Димитриев, позовавайки се на написаното от самия ген. Ив. Фичев¹²⁸. Посочва се и *Гърция*, която „се смятала за приемница на старата Ви-

зантийска империя“, откъдето трябва да произтичат нейните претенции към Цариград, макар това – евентуалното превземане на турската столица да не е визирано никъде в договорите между съюзниците, то не е и допускано като възможно, пък и гръцките войски отстоят на стотици километри от Босфора. „Освен това за съдбата на Цариград особено се интересували Англия и Русия.“¹²⁹ Но тези разсъждения остават недоразвити в посоката на цитирана по-преди мисъл на проф. Георги Марков, че някой тогава просто си е помислил, че 30-годишна България може да сложи ръка над Проливите и да я задържи там¹³⁰.

Тук обаче има един интересен и рядко срещан другаде нюанс в пресъздаване ангажмента на големите европейски сили и специално Германия към развитието на балканския конфликт – за тайните преговори, които цар Фердинанд е водел с Турция от ноември 1912 г. Въпросната теза е иззета от цитирано изследване на проф. Т. Влахов, според което „кайзерът направил следното изказване: „Това е гениален, широко обмислен план. Покровител на разгромена и водител на възродена Турция (има се предвид българският цар – б. м., С. Б.), за да може заедно с нея да се защитава от русите и да смаже Сърбия. Австрия трябва да влезе с Турко-България във военен съюз, а ние (Германия) да съдействаме двете да се засилят и възродят.“¹³¹ Стремейки се да стоя далеч от собствени преценки и мнения за възможностите, още повече за пропуснатите такива, ще си позволя тук изкушението да кажа, че това е действително гениален план – да се задържи Одринска Тракия, та дори и без Одрин, който в този момент е обсаден, но все още не е превзет, а чрез съюза с Турция да се принудят Сърбия и Гърция на съответните отстъпки в Македония. И какво от това, че подобно поведение е в разрез с интересите на Русия или че то е неприемливо за бинарната логика *добри-лоши*, като лошите са обезателно турците. По кое правило България е задължена с лоялност към съюзниците или към Русия – няма те – особено сърби и гърци – бяха лоялни?! Изобщо в политиката съществуват ли категориите „приятел“ и „враг“?! Друг е въпросът обаче, че за подобно политическо поведение от страна на цар Фердинанд сведенията са твърде оскъдни. Ако и такова рязко обръщане на платната да е факт, то е твърде съмнително и неприемливо за турската страна, като се има предвид категоричният отказ на българския главнокомандващ спрямо предложеното примирие само няколко дни преди това. Най-после и въпросът – защо такава идея не е доведена до някаква реализация?!

Колкото до събитията от началото на Втората балканска война – вината, според вече цитираната „История на България“, не е изцяло и само хвърлена на авантюризма на царя и ген. Михаил Савов, макар това да е подчертано. Не е пропуснат „тайният военно-политически договор, между Сърбия и Гърция, насочен изцяло срещу България“¹³², както и това, че „...сръбският крал Петър подписал „манифест“ за обявяване на война на България много по-рано от 16 юни 1913 г.“¹³³. Но акцент върху антибългарското поведение на сръбските и гръцките части в Македония, върху фактическата окупация, която те налагат, отсъства.

Додеветосептемврийските издания изобилстват от ругателни квалификации срещу бившите съюзници. Същественото е, че „вековният по-

робител“ остава в сянката на ожесточението, с което след 1913 г. се обрисуват Сърбия, Гърция, а и Румъния. Вече стана дума за Николай Станишев, който пише за „новото робство, в което изпадна Македония в 1913 година, бе още по-черно. Турците поне не се мъчеха да претопяват българския народ. Сърби и гърци направиха всичко възможно да обезличат поробените...“¹³⁴, но това е общ сугестив, срещан в почти всички публикации.

Още през 1913 г. в Шумен са издадени „Материали по историята на Балканската война“¹³⁵, които съдържат сведения за поведението на българското войнство от морално-етична гледна точка и в дидактически – разбран тук конкретно като възпитателен – смисъл доказват мотивацията на редовия български войник за участието му в тази война и оттук – характера на войната. Така напр.: „Нито веднъж не видях българите да изядат онова, което получаваха, преди да подадат нещо на турците“ – по думите на френски кореспондент¹³⁶; друг френски репортер, този на в. „Матен“, пише, че всички турски пленници са трогнати и изненадани от човешките обноски и грижи на българите¹³⁷; „Българите се отнасяха много коректно към всички“ – от пратеника на в. „Таймс“¹³⁸; „Вие, българите, не храните ли към нас... ненавист, злоба, злорадство? ...всички ни оказват горещ, топъл прием“ – думи на Явер паша към интервюиращия го български журналист¹³⁹... На фона на огромната жлъч, с която пропагандата на довчерашните съюзници залива тиражирания в Европа „ужасяващ“ образ на българите, горещитираните фрази са само част от мненията, изказани от страна на чужденци, чиито държави не се вписват в определението „приятели на България“, и сочат едно така рядко изключение на правилото „на война – като на война“. Това се повтаря и в спомените на О. Барбар: „Един войник доведе... турски пленник. Бедният турчин цял трепереше от страх...“ – и тогава нашият войник изважда парче хляб и го подава на турчина¹⁴⁰ или: „Българските войници, хора, повечето семейни, държаха много на семейната чест и нямаше нито един случай да злоупотребят със своята отдалеченост от семействата си.“¹⁴¹ Това, че написаното от О. Барбар е оценено от издателя в стойността си на аргумент за сватата мисия, изпълваща съзнанието на българите във войната от 1912 г., се доказва от превода и публикуването, но продължавам да мисля, че то остава „капка в морето“ на противната пропаганда не поради своя незначителен ръст, а заради това, че той остава неизвисен от наша страна. Не достига разбирането или енергията от едно провинциално издание да се направи оръжие на моралната поне защита за българската кауза. Тези аргументи остават забравени и в следващите години.

Периодът 1945–1980 г. също не прави изключение с наличието на издание, в което един чужд автор, като споделя впечатленията си от българското войнство, доказва неговите изключителни морални устои и осъзнатостта за целите в тази война, които цели са високо патриотични¹⁴², в този смисъл са и материалите и в спомените на съвременници и участници в Балканските войни¹⁴³, но и тук акцентът остава капка в морето, като се сравни с антибългарските внушения, които поставя чуждата (специално балканската) историография.

За проблемите на Балканската война в новата балканска историография е посветено специалното изследване на Р. Попов и Б. Самарджиев¹⁴⁴, което не се ангажира с т. нар. тук *дидактически акценти*, но дава прилична информация за интерпретацията на някои основни моменти в достъпните, по думите на самите автори, югославски, гръцки и турски изследвания.

Прави впечатление, че голяма част от интереса на изследователите и в част от новата историография се определя от чисто политически цели, за оправдаване на определена държавно-националистическа кауза с груби фалшификации и националистически тенденции¹⁴⁵. В югославската и гръцката историография се прави открита апология, съотв. на М. Милованович и Н. Пашич, престолонаследника Константин и министър-председателя Елефтериос Венизелос. Няма спор, че „за победоносния край на войната за Сърбия и Гърция, които в крайна сметка увеличили териториите си почти двойно, голяма роля изиграли водачите на буржоазните партии в двете страни“¹⁴⁶. Особено е, че такава теза се застъпва и в по-ранната литература¹⁴⁷, но се продължава и след войната¹⁴⁸. Като оставим настрана Е. Превелакис, защото е представител на гръцката (т. е. буржоазната) историография, за която марксистическите изследователи приемат като присъщи национализма и апологетиката на буржоазните политики, сръбският автор Д. Джорджевич засвидетелства позиция, напълно противоположна на неглижирането и направо ругателствата на българските историци от следдеветосептемврийската епоха към имена като Ив. Евстр. Гешов например. Ето това различие смуцава, когато в същото време от наша страна не се отстоява българската не националистическа, а национална кауза, за която са необходими не фалшификации, а истината, такава, каквато е била.

Интересно е отношението на гръцките автори към ролята на великите сили в събитията на Балканите от 1912–1913-а година. Споменатият по-горе Е. Превелакис, като повтаря известна и от други, малко по-ранни публикации теза¹⁴⁹, сочи единствено Русия като създател на Балканския съюз. Той разглежда Русия вън от съюзните ѝ отношения с Англия и Франция и това може да се обясни единствено с последвалата външнополитическа гравитация на Гърция и дори за Първата балканска война не Турция, а България е сочена като основния враг. Нещо повече – Е. Превелакис обяснява двете войни освен като противопоставяне на славянството срещу евентуална австрийска експанзия, но и като противопоставяне на славянството срещу Гърция¹⁵⁰.

Разбираемо е защо проблемът с Македония стои на вниманието на югославските историци, но доста особени са някои техни твърдения – напр. тези на С. Скоко и П. Стоянов, че въпросът със „спорната зона“ фактически бил предрешен още в преговорите от 1911 г. и арбитражът на руския император бил записан само от формална гледна точка, тъй като още при предварителните разговори всички спорни въпроси около подялбата на Македония били разрешени¹⁵¹. Същевременно С. Скоко твърди, че арбитражът на руския император трябвало да се отнася не само до „спорната“, но и до останалата част от Македония, която по договора от 1912 г. се давала на България, като с това явно се оправдава сръбското поведение впоследствие. Такова тълкуване на българо-сръб-

ския договор и по-специално на клаузите за арбитража не е правено другаде в историческата литература¹⁵².

Всичко това и пр. още доказва, че за разлика от най-новата българска (т. е. марксистическа) историография, усилията на другите балкански автори се ангажират по-малко и никак с идеологемите на антибуржоазната пропаганда и особено що се касае до отстояването на тяхната националистическа срещу българската национална кауза, която остана незащитена, за да не кажа – поругана. И тук е уместна фразата на проф. Георги Марков, макар и написана за българското участие в Първата световна война: „След бурениясал гроб няма нищо по-тъжно и тягостно от бурениясало огнище.“¹⁵³

Нова тема в проблематиката на Балканските войни след 1944 г. е *народното недоволство*¹⁵⁴ и естествено – едва ли някой би бил доволен да бъде на война. Факт са и някои абсурдни недоумици на командващите, като напр. недопускането на войниците да посетят семействата си, дори когато минават (при пренасочването от Източния фронт на запад) само на няколко километра от родните си места, съвсем различна е мотивацията на войските при Чатаалджа или във Втората война, отколкото при началната битка с „вековния поробител“. Всичко това е така, но изместването на акцента от общото родолюбиво чувство на целия български народ е само в услуга на определена политическа поръчка и остава много далеч от обективната историческа истина.

Силният отпечатък на политическата поръчка, който изпълва интерпретацията, на Балканските войни (1912–1913) и като отделни теми, и като съдържание не игнорира напълно присъствието на историческата истина. Тя се улавя между редовете на задължително зададените партийни лозунги, които и при изцяло негативната си оценка за монарха, буржоазните правителства и генералитета не пропускат неоспоримия факт за героизма на българския народ¹⁵⁵.

Колкото и акцентът да е сложен върху завоевателните стремежи на балканската буржоазия и монархии, патриотичният порив у българския народ през 1912 г. задължава и авторите след 1944 г. да оценят прогресивния характер на Балканската война, но изцяло в контекста на смяната на общественно-икономическите формации, т. е. като премахваща „турско владичество на Балканския полуостров и остатъците от феодализма“¹⁵⁶. Докато Междусъюзническата война е квалифицирана като „братоубийствена“¹⁵⁷.

Цялостният извод като обща концептуална оценка за характера на двете Балкански войни (1912–1913) и причините за катастрофата се развива в дребнотемиято на следдеветосептемврийските издания, които предпочитат по-частните въпроси. Общите квалификации отиват в учебниците по история, където крайният извод е неизбежен.

Участието на България в Първата световна война, както впрочем и за двете Балкански войни, бе една от големите „неудобни теми“, по които след 1944 г. не се обнародваха трудове, нито пък се правеха чествания¹⁵⁸ поради политически зададената невъзможност те да бъдат извисени в стойността си на национално освобождение, мотивирано не само и един-

ствено, но преди всичко от стремежите българският народ да се обедини в границите на родното землище.

Същевременно обаче дистанцията на времето, както и освободената агресивност в негативните оценки за буржоазията и монарха можеше да допринесе за анализа на същностните причини, довели до катастрофата от 1913 г. Но това не бе направено, защото най-вече целта бе да се обругае „завоевателната империалистическа политика“, а не да се интерпретира истината в реконструкцията на нейната обстоятелствено и противоречиво.

От друга страна обаче, връщането към изданията до 1944 г. също не носи обективния образ на двете Балкански войни. Т. нар. буржоазни автори остават заплетени във взаимни обвинения, не могат, а и не пожелават да напуснат ъгълчето на собствената си принадлежност в лагера на политиките или в този на военните, в пристрастието си към една или друга конюнктурна идея.

С много малки изключения* идеите, които се внушават чрез темата *Балкански войни (1912–1913)*, се носят по теченията на временните ориентири на политическата власт.

Големият въпрос *защо загубихме войната*, без да сме загубили нито една битка, *защо победителят* бе принуден да *проси мир*¹⁵⁹ – това така и остава без отговор.

3. БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912–1913) В УЧЕБНИЦИТЕ ПО ИСТОРИЯ (СЪДЪРЖАТЕЛЕН ПОДБОР И ВЪЗПИТАТЕЛНИ ЦЕЛИ)

Колкото до българските учебници по история, преди тяхното издирване и разлистване, очаквах да диря брод през морето, което се оказва обаче океан... Едно, че броят на учебниците е много голям, някои от тях претърпяват десетина и повече издания (кои поредни, кои стереотипни, допълнени или *коренно* преработени), другият проблем е в често променящите се програми в българското училище, което адресира изданията в различно време до различни отделения, начални класове, прогимназии или гимназии. Накрая се загубих и в хаоса на библиотечното събиране и съхраняване на тази, както впрочем и на друга литература... Надявам се обаче това да не е толкова съществен пропуск, защото, така или иначе, търсените като *дидактически акценти* възпитателни сугестиви едва ли са се променяли категорично в някое отделно издание, особено от едно и също време.

За разлика от специализираната литература – било то историография, в смисъл на професионални изследвания, или спомени, бележки и пр. публикации от неспециалисти историци, но ангажирани в съответната проблематика автори, учебникът по история има задачата да представи цялост-

* Без разбира се споменатите автори и техните издания от последните години.

ния образ на реконструираното и интерпретирано събитие или процес, която задача произтича от общообразователните и възпитателните цели на училището. Оттук е и първата разлика в отсъствието или в поставянето им едва на второ място в учебника на детайлите от конкретната фактография, без това, разбира се, да означава negliжиране на фактите. Втората специфика е в съдържащия се основен извод в урока по история в качеството му на аксиологичен сугестив и въпросът е в това, кое определя стойностите на този, такъв или друг, оценъчен извод в обучението по история като възпитателна цел. Пожелателно това е социалната поръчка като исторически обусловена функция на реконструираната реалност от миналото. Но често разбирането за социалните функции на историята е изместено от политически вменените „правила“ за *добро* и *зло*, които в интерпретацията на едно или друго историческо събитие, явление, факт, процес или личност да определят съответното отношение...

Съществената, диаметралната разлика между едно научно, в смисъла тук – историческо, изследване и учебника се състои в мястото на извода като крайно заключение и обобщение. При научното изследване този извод стои в края на процеса на това изследване и се достига като резултат, докато в учебника – е обратно. Науката е казала своето като концепция, от която образованието формулира учебно-възпитателните си цели, изведени в основата си от историческото, в случая, съдържание на съответната проблемна интерпретация. Оттук следва, чрез съответната редукция и адаптация, според адресата на обучението, да се структурира достатъчно необходимата информация като познавателен аргумент за мотивиране на ценностно отношение и, в крайна сметка, за формиране на светогледна характеристика.

Но, по правило, учебникът (в частност – този по история), програмата за цялостното средношколко образование, за съответния клас и вид училище и изобщо всичко от *просвещението* е в ресора на съответното министерство, което е държавен и по-точно – правителствен орган. От това следва и подчинеността на образованието на съответната политическа конюнктура. Но доколко възпитанието чрез обучението по история в българското училище се е определяло от приоритетите на националната политика, основани на непреходните стойности на националната културно-историческа идентичност, и доколко е повлияно от конюнктурните и теснопартийните пристрастности, променящи се при всяка, така честа смяна на властта...? И тук не става въпрос само за „революционната“ промяна на т. нар. *обществено-икономическа формация*, а и когато преди 9-и септември '44-а министерските кабинети са заемани от различни, например по фило-фобските си ориентири, политики, които са „поръчвали“ определени аксиологични сугестиви и в съдържанието на обучението по история.

Звученето на социалистическата учебна литература за Балканските войни (1912–1913) е ясно в общия си знаменател на присъщите за буржоазията и монархизма завоевателни нагони за *насилствено* присъединяване на *Македония и Одринска Тракия*¹⁶⁰, но както в буржоазната историография, така и в издаваните тогава учебници, без да напускат общата рамка на националноосвободителния характер на войните, се улавят различни ак-

центи в интерпретацията на причините, правата и отговорностите, както и различно адресиране на вменената за катастрофата вина.

Така например определени текстове в част от учебниците сочат като главна причина за войната от 1912-а година освободителния порив. Николай Станев извежда „необходимостта от войната“ от посочените „англичани, французи, американци, немци, шведи, норвеги, швейцари, (които – б. м., С. Б.) са затова богати, образовани и културни, защото са свободни и обединени...“ и „...народът поискал от правителството да не чака вече, защото турците ще изтребят българите в Македония и Одринско...“ – оттук следва съюзът със Сърбия и Гърция, за да се избегне тяхната „завист и подозрение“¹⁶¹. По-различен обаче е редът на обстоятелствата при Иван Кепов – според него Балканският съюз е създаден от силите на Антантата и главно Русия като преграда срещу Австро-Унгария и Германия, „но балканските държави решили да използват договора не за противодействие на немското нашествие, а да нападнат Турция“¹⁶². На пръв поглед това са детайли, но нека си представим, когато, изпитан на черната дъска, ученикът трябва да разкаже урока си по история за Балканската война (1912) – в единия случай би започнал със *свободата* като идеал и единствено условие за стопански и културен просперитет, общонародния порив към свободата на българите в Македония и Тракия и натиска на този общонароден порив към правителството, което във война с Турция да донесе свободата на поробените братя българи. Дипломацията, договорите с другите балкански съюзници, ангажирането на великите сили, специално Съглашението и още по-специално Русия – това идва на второ място. Според съдържанието на другия учебник обаче тъкмо „голямата политика“ е в основата на балканските събития от 1912-а... И въпросът в крайна сметка е за това, което остава като представа в един по-широк аспект, около това, дали и в каква степен историческите съдбини за България зависят от свободното волеизявление на самата нея или, бидейки малка страна, нейната съдба е предопределена от външни сили.

У едни и същи автори – Иван и Вана Кепови, в един и същ учебник по „Обща и българска история за трети клас на прогимназиите“, но в различни негови издания (от 1932 и от 1938 г.) се улавя една съществена сугестивна разлика – и в двата учебника текстът „Обиколена по този начин с врагове от всички страни, България била принудена да спре военните действия.“ ...е идентичен¹⁶³ (става дума за края на Междусъюзническата война – 1913 г.), но в изданието от 1938 г. е прибавено и следното: „Това ограбване на България станало със съгласие на всички европейски велики държави. Нито една от тях не дигнала глас да защити България...“¹⁶⁴ и тук е видно вмененото обвинение към „старите демокрации“, което е обяснимо с политическото мислене в руслото на промените от „новия ред“, на който България се надява и е одързостена и в изказа на обучението по история да отправи такова обвинение. В този и други подобни примери се съдържат собствените ми основания за това, което наричам *дидактически прочит* на историята.

Защото настоявам да повторя, че съдържането на факти, дати, свързаните с тях събития, имената на личностите и пр. в учебника по исто-

рия не са изследователския стремеж на едно академично проучване, а материалът, чийто подбор е подчинен на изграждането на възпитателната, преди всичко, цел.

*Дидактическият прочит на учебниците ще следва хронологичната последователност на историографията, като ще изключи действащите в момента издания... На фона на много (без да се ангажирам с твърдението „всички“) учебници ще си позволя избирателното позоваване на дадени текстове, които носят характерен свой и различен от други аксиологичен сугестив, който се повтаря съдържателно за определен период, за определени автори и за определената тяхна идеологическа и направо политическа нагласа, проектирана в интерпретацията и на темата *Балкански войни 1912–1913*.*

Съдържанието на основен извод в урока по история в качеството му на аксиологичен сугестив очертава някои определими нюанси в характера и причинността за Балканската война (1912), във взаимноизключващите се оценки – *националноосвободителна* или *завоевателна*. На места войната се определя като необходимо зло, неизбежността от което е доведена от обстоятелствата или се извежда като „върховен морален дълг“... Николай Станев (в едно негово издание от 1918 г. пише: „Царят (цар Фердинанд – б. м., С. Б.) залагаше България да не влиза във война, докле не заякне добре“ и възпирал някои „военни и държавници от прибързани постъпки“, но след като „една бомба се пръсна в Щип и Кочане, разярените турци се хвърлиха върху българите...“, та изклаха сума свят“ и това принуждава България да тръгне кам войната¹⁶⁵. Така и според текста в друг учебник на Н. Станев: „Народът поискал от правителството да не чака вече, защото турците ще изстребят българите в Македония и Одринско...“¹⁶⁶ И всичко това остава в знаменателя на предизвиканата и принудена да воюва България. Така грешките или компромисите са лесно обясними и оправдани. Още повече *народът* – тази изпразнена от съдържание и заради често и спекулативната си и по навик употреба дума – *поискал от правителството тази освободителна война*, с което абсолютно се изключват политически амбиции, икономически интереси и т. н. Такава постановка се повтаря и у Иван Кепов, където: „...младотурците се готвят за война с нашия народ“ и „това накара нашето правителство...“¹⁶⁷ Неизбежността на войната, към която България е доведена преди всичко от жестокостите на турците, от подготвяните от тях военни действия, е сложена в съдържанието на причините и у редица други учебници¹⁶⁸. И така стигаме до въпроса за „срещата“ на такова учебно съдържание в интерпретацията на причините за Първата балканска война (1912) с това в други информационни източници с друго обяснение. Крайната противоположност отива в следдеветосептемврийските издания, където в основата са *завоевателните стремежи* на буржоазните правителства и монарха. Тогава тази „среща“ се превръща в сблъсък и въпросът е какво от този сблъсък остава в историческото съзнание на обществото (или на определена част от него) като окончателно формулирана, достатъчно устойчива представа. Защото и фактите сочат, че подготовката за предстояща война с Турция

като приоритет на българската политика датира съвсем не от годините, непосредствено преди 1912-а, а и преди идването на младотурците на власт в Цариград от 1908 г. Така че едностранчивото тълкуване с акцент единствено върху *принудителните обстоятелства* е, в най-добрия случай, само едната страна на нещата.

Погледнато от по-друг ъгъл, в текстовете на някои учебници „българите не забравили поробените братя в Македония и Тракия“ и „търсели случай да ги освободят“¹⁶⁹, който случай им предоставят (а не принуждават) обстоятелствата и тогава „тръгнаха на тая война с голяма радост“¹⁷⁰.

Впрочем, цитираната по-горе „голяма радост“, с която българите посрещнали новината и тръгнали на война е често срещан израз¹⁷¹, който буди у мен известно смущение, защото *възторгът, готовността*, осъзнатият освободителен дълг като мотивация за неоспоримия себепридателен героизъм – това са разбраеми и напълно верни на действителността определения, но не бих приел *радостта* на една майка, изпращаща сина си на фронта. И единственото обяснение за мен е в опита да се внуши необходимостта от една поредна война... Имам предвид времето на издаване на преди цитираните учебници – от края на 20-те години насетне, – когато алтернативата за предстояща война в пределите на изконното родно землище постепенно набира скорост и се налага като държавнополитическо и обществено мислене в края на следващото десетилетие.

Някъде се улавя и един по-друг нюанс, който излиза от рамката на „принудената да воюва“ или „търсещата удобен момент“ за това България, за да представи Балканската война като доведена от „голямата политика“. Според Иван Кепов (в неговия учебник по „Най-нова история“ от 1925 г.: „Съглашението, особено Русия, си поставило за цел да прегради движението на Австрия и Германия на юг към Солун и Проливите... През първата половина на 1912 г., благодарение усилията главно на руската дипломация, между България и Сърбия се сключил съюз, към който отпосле се присъединили Черна-гора и Гърция. ...Но балканските държави решили да използват договора не за противодействие на немското нашествие, а да нападнат Турция.“¹⁷² Т. е. именно „голямата политика“ на „Великите сили“ предрешава създаването на Балканския съюз, като основната роля тук се пада на руската дипломация, а едва след това балканските държави поемат инициативата да използват своя съюз не срещу Дунавската монархия, а на юг. От такава изначална постановка би следвало вменяването на главната отговорност на Антантата и по-конкретно на Русия. Още по-категорично, за да не кажа крайно, е становището на Николай Станишев. Неговата „Кратка история на българите...“ не е учебник, в смисъла на адресиран до съответния образователен клас, но то е едно популярно, с широк адресат, издание, а не академично изследване. Тук основната теза стои върху *сръбското вероломство*, което е „доказано“ с преглед на *мимолетните* сръбски „феодални „победи“ и „завоевания“ за сметка на България, при нечестни политически съчетания“¹⁷³ и „най-после, при пълната подкрепа на Русия, в началото на 1912 година сръбите успяха да сключат политически и военен съюз с България, с твърдото намерение да изиграят българите и да получат поне Скопие, ключа на Македония. Пашич започна подготовка за заграбването на Македония, почти веднага след подпис-

ването на съюза; двадесет дни преди обявяването на самата война срещу Турция, сръбските дипломати започнаха първите подкопавания. Сръбската измама бе извършена, далеч преди по-сетнешната междусъюзническа война¹⁷⁴ – като Русия не само поделя вината, а с подкрепата си на Сърбия се представя като виновник за „сръбската измама“. Примитивността на бинарната логика *добри – лоши* е много удобна за нечие обвинение и респ. – нечие пълно оневиняване, но не се ли вмести в такова обяснение и внушение въпросът защо българската страна така лековато допуска да бъде измамена?

Най-последно, в додеветосептемврийските учебници по история липсва въпросът за вината – било то престъпна поради користни цели или честолюбие, било поради недооценяване, слабост, прекалена емоция за сметка на разума и т. н. – от страна на българските държавници. Може би има само едно изключение – у Николай Станев, където цар Фердинанд възпирал, до един момент (кланетата в Щип и Кочани) някои „военни и държавници от прибързани постъпки“¹⁷⁵. Действително прочитът на българското политическо поведение от около 1910 г. и след това до началото на войната показва припирност по пътя към войната на всяка цена, вкл. и с цената на компромиси и това, може би, е обяснимо и оправдано, предвид някои конкретни обстоятелства. Няма отговор обаче дали тези компромиси са били осъзнати и дали политическите и военните мъже около цар Фердинанд са имали план, с който да се опитат да тушират по-късно последиците от направените на съюзниците отстъпки. Вярно, монархът допуска, че ще бъдем измамени, но едно че не предлага каквато и да било застраховка срещу такава възможност, а и неговото поведение, особено от края на октомври 1912 г., съвсем не доказва въздържаност от „прибързани постъпки“ – напротив.

След 1944 г. и в учебниците по история, както и в научната литература целта бе не да се намери правдивата реконструкция на миналото, не да се уцели такава негова интерпретация, която да запази историческите представи от съдържание, обслужващо някоя и нечия политическа доктрина, а тъкмо обратното, само че политическата доктрина бе друга.

Първият основен рефрен бе в заклеяването на буржоазията и монархията като носители на империалистическата завоевателна политика. Текст като „Тази политика на завладяване и разделяне се казва империалистическа политика.“ или подобен стои като лозунг в редица издания от втората половина на 40-те и 50-те години¹⁷⁶. Това, разбира се, е един явен пример за политическа поръчка, чието изпълнение обаче е улеснено от фактите по подготовката на Балканския съюз и войната, неизключващи – напротив – помисли у българските управляващи и монарха, които не са мотивирани единствено от освободителния порив. „Техните планове да получат нови пазари“¹⁷⁷ са и разбираеми, а и оправдани. Поведението на цар Фердинанд от края на октомври и началото на ноември 1912 г. – отказът му да приеме предложеното от турската страна примирие и заповедта за атака на фортовете на Чаталджа при дългия списък от аргументи за очаквания неуспех – забавянето на българското настъпление, което дава възможност на противника да се укрепи, неподвождането на ангажираната край Одрин тежка артилерия, много трудното придвижване през дъждов-

ната вече есен из мочурливия терен между двете морета, холерата и т. н., и т. н. – дават пълното основание за обяснения, които доказват други стремления на монарха, много далеч от светостта на българската национална идея. У Ал. Бурмов, Б. Божиков и К. Ламбрев, както и при Ал. Бурмов, Д. Косев и Хр. Христов изрично са посочени „честолюбивите намерения“, неговата „грандомания“ и желанието на Фердинанд да се провъзгласи за император в Цариград¹⁷⁸.

Но какво в крайна сметка означава *империализъм* и *империалистическа политика*? Видно в случая, вложеният в понятието смисъл трябва да значи *стремеж към териториално разширение, като се заграбват чужди земи*, от което следва напълно изключеното право на българска национална кауза в Тракия или Македония в началото на века. И по стъпалата назад във времето, с въпросите кое от какво следва, няма ли така да стигнем и до всъщност нелошия или недотам лош Берлински договор, който не е разпокъсал български етнически територии и не е оставил българско население под гнета на османското робство. И къде е дъното на подобно безродие, в името на *какво* такова учебно съдържание обслужва *какви* възпитателни цели?!

Като противовес на престъпната завоевателна политика на „цар Фердинанд и буржоазните партии на народняци и прогресисти (правителството на Ив. Гешев и Ст. Данов) и всички други буржоазни партии, които оказали поддръжка на това правителство“ и довели българския народ до национална катастрофа¹⁷⁹, се подчертава изрично в отделни основни въпроси в уроците отношението на партията на тесните социалисти към войната¹⁸⁰, без обаче да се отминават допуснатите грешки като например липсващия съюз със селяните (?!), както и иначе „правилно издигнатият лозунг за балканска федерация“, но той „не бил свързан с правилната тактика за неговото осъществяване“¹⁸¹. Но проблемът не е в това как социалдемократите на Димитър Благоев са си представяли възможността за осъществяване на една Балканска или Южнославянска федерация през 1912-а или през 1915-а година. Въпросът е как авторите на споменаваните учебници от 50-те години виждат това..., за да допуснем, ако не съществуваха въпросните, явно субективни причини, как би се реализирала федерацията и какви последиствия за българите би имало това?

Колкото и акцентът да е сложен върху завоевателните стремежи на балканската буржоазия и монархии, патриотичният порив у българския народ през 1912 г. задължава и авторите след 1944 г. да оценят прогресивния характер на Балканската война, но то е изцяло в контекста на смяната на общественно-икономическите формации, т. е. като премахваща „турското владичество на Балканския полуостров и остатъците от феодализма“¹⁸².

Същевременно Междусъюзническата война е квалифицирана като „братоубийствена“¹⁸³, без каквото и да било споменаване на националното освобождение като мотив, без дума за сръбско-гръцкия договор за обща граница в Македония и за наложената фактическа антибългарска окупация над териториите отвъд р. Брегалница.

Свършено различно обаче звучат Балканските войни (1912–1913) в учебника на Илчо Димитров, Мито Исусов и Йордан Шопов от 1980 г.¹⁸⁴ Дали, доколко и каква промяна се извърши през 1989 г., която сложи на-

чалото и на „новия прочит“ на българската история – това ще получи своя отговор в годините, когато 10-и ноември 1989 г. стане история и бъде възможно да се намери и каже истината и за това, кога всъщност започна промяната, подготовката за такава промяна или поне първите нейни симптоми. Но, съдейки по съдържанието на учебниците по история от началото на 80-те години, те са намерили стила на историческа представност, която до голяма степен се е разделила с униформата на „революционния“ комунистически примитив. Събитията от октомври 1912 г. са определени като продължение на Освободителната руско-турска война, решението за военен конфликт срещу Турция и самата негова подготовка са изведени едновременно от неуспеха „да се намери мирно решение на македонския въпрос“ (неуспехът на националната революция от 1903 г. – б. м., С. Б.) и от конкретните обстоятелства. Разбира се, не мога да се въздържа от репликата, че *националната революция от 1903 г.* не е опит за *мирно* решение на македонския въпрос, защото всъщност това е подготовка и избухване на въоръжено въстание. Или може би и тези автори визират съдържанието на въпросните социалдемократически идеи за федерация, опитали да намерят своето разрешение чрез Крушевската република на Никола Карев например. Важното тук обаче е в категоричния отказ причините за войната да бъдат поставяни единствено в знаменателя на буржоазно-монархическия стремеж към *насилствено заграбване* и вместо това на преден план е изведен акцентът на националното освобождение.

Според една възприета класификация на подходите в обучението по история¹⁸⁵, при консервативния, било догматичен или илюстративно-обяснителен, дидактическото ударение се поставя върху усвояването на учебния материал – историческите факти, обединени от хронологията и осмислени чрез тяхната вътрешна логическа връзка и взаимозависимост¹⁸⁶. Тогава при определени учебни единици, за дадени теми, и особено при помалки ученици, които трябва да бъдат въведени в историческата ситуация, по външни критерии е приложим именно консервативният подход¹⁸⁷.

Известно е, че от началото на века, която традиция се запазва устойчиво и впоследствие, българската методическа (и за обучението по история) мисъл счита, че гимназиалната степен се приближава повече до академичното, университетското образование. В този смисъл общообразователните и възпитателните задачи и принципи се адресират предимно към по-долните класове, където, по обясними причини, възможността за свободна, избирателна интерпретация на историческото съдържание отива на втори план и направо се игнорира. Но точно това задължава абсолютната прецизност в реконструкцията на фактите, след като ударението се поставя именно върху тяхното усвояване. В някои учебници по история обаче е видно тъкмо обратното – случайна, нарочна и от какво ли предопределена непрецизност в реконструкцията на фактите. Така например в общия знаменател на неоспоримите подвизи на българското войнство и изоставената от турците и взета без бой от българската армия крепост Лозенград е представяна като силно укрепена, едва ли не наравно с Одрин¹⁸⁸, подчертават се като „големи и кръвопролитни“¹⁸⁹, като „най-главните и ожесточени“¹⁹⁰ сраженията там, като „първата голяма победа при

Лозенград“¹⁹¹, а при Досю Койчев и Михаил Фридманов с различен шрифт дори е написано: „След ожесточен тридневен бой тя (българската армия – б. м., С. Б.) превзела „на нож“ Лозенградската крепост.“¹⁹² Но, ако все пак „Лозенград“ се приеме като детайл, то в твърденията на Иван Пастухов, че „преди войната сърбите бяха подписали с нас договор, че Македония ще бъде съединена с България“¹⁹³ или на Найдено Шейтанов и Божидар Божиков, че в „съюзния договор се определяло, че ако войната против турците излезе сполучлива, Македония и Тракия ще получат свободата и ще се присъединят към България“¹⁹⁴, липсва и малката уговорка, както е при Иван Попов, че „според договора по-голямата (не цялата – бел. и разр. в текста са мои – С. Б.) част от Македония се даваше на българите“¹⁹⁵. А между съюзниците именно Македония е „ябълката на раздора“, довел през юни 1913-а до Втората балканска война и възелът на противоречията е заплетен там – върху географската, етническата, стопанската, политическата и изобщо историческата номинация „Македония“ – или поне нищо не е сторено за разплитането му в преговорите и договореностите (или липсата на такива, що се отнася до споразумението с Гърция). Така че категоричното твърдение, че *Македония и Тракия се дават* на България е просто невярно, за да не бъде то квалифицирано като тенденциозна фалшификация. Защото, макар и пространен в аналогията „със свободните и обединени“ народи, Николай Станев пише, че „нашето правителство настоявало Македония да се освободи и да остане *автономна*, но сърбите не се съгласили и поискали да стане подялба на македонските земи“¹⁹⁶. Но и тук без дума за начина на тази подялба, за арбитража на руския император по отношение бъдещето на „спорната зона“, като изобщо не се споменава договора с Гърция, която също има претенции към територии в Македония и затова не приема сръбско-българската договореност. Напълно отсъства и коментарът за основанията, мотивите или аргументите за подобен компромис от страна на българската дипломатия.

И въпросът е в историческата информация, която човек има преди училище, преди съответния урок по история или информацията, която може да получи и получава от други източници и, когато тя е различна и направо противоречи на твърдението в учебника, резултатът, най-малкото, е nihilизма към историята въобще. Въпросът още е и за основанията на тези автори така директно да преиначават, защото не допускам да не знаят, истината в интерпретацията на конкретни, при това съществени в съдържанието си факти.

Да се обслужва патриотичното възпитание и да се подхранва националното самочувствие е присъщо на всички национални исторически школи¹⁹⁷ и това се отнася и до интерпретацията на Балканските войни в учебниците по история, но тъкмо в интерпретацията на тази тема то е направено не толкова с позитивния акцент на българската кауза и на героичното българско войнство, колкото с одиозния образ на *враговете*. (Това попада в границите и на една друга голяма и също дидактическа тема за *образа на другия* в обучението по история и в националната история, в смисъл – историография.)

Може би, от гледна точка на съхранявано национално достойнство, учебното съдържание, особено в по-долните класове, избягва коментара за „грешки“ във външната политика на България, „грешки“ на Главното командване при воденето на самите бойни действия, мегаломанията на монарха в погледа му към Цариград, споделяна и дори инспирирана от някои негови приближени и т. н. Съдържателен анализ в тази посока направо отсъства и вместо това е предпочетен пестеливият тон на фактографската регистрация при: Г. Дочев и П. Петров за „...Големите и кръвопролитни сражения... при Лозенград, Люле-Бургаз, Булаир, Чаталджа, Одрин и другаде“¹⁹⁸; направо телеграфния изказ на Ив. Пастухов и Ив. Стоянов за неприетото предложение на Кямил паша, заповедта за атака на Чаталджа, която „атака, обаче, не сполучила...“¹⁹⁹, като това е така и в редица други учебни издания²⁰⁰.

Освен „белите петна“, т. е. въпроси, които изобщо не стоят в страниците на учебниците, както и някои факти по дипломатическата подготовка и хода на Първата балканска война (1912), които са интерпретирани, като че ли според както на авторите им се е искало да стане, но съвсем различно от действителността, така на места е пресъздадено и началото на Междусъюзническата война. Като пише, че „на 17 юни се звързваха първите боеве между сърби и българи в Македония. Сърбите се оплакаха, че българите първи ги нападнали, макар че всъщност те предизвикваха към война“²⁰¹, Иван Кепоу размива факта за българското нападение със сръбското предизвикателство. В друг свой учебник същият Иван Кепоу „почва Междусъюзническата война през юни 1913“²⁰², без какъвто и да било предварителен коментар. По-нататък продължават „кървавите битки на река Брегалница и на Криволък“, след което „българите отстъпили на север... Гърция виждала тежкото положение и настояла пред съюзниците незабавно да се спрат военните действия. С това тя спасила от небивал позор цялата си войска и краля, който българите щели да пленят“²⁰³. Едно, че се получава логическо противоречие между *отстъпващите на север българи* и *тежкото положение* на гърците и после – фактите говорят за поискано от българска страна примирие, което именно гръцкият крал отказва. Само три години преди написването на този учебник Н. Недев в своите „Освободителни войни...“ сочи, че българското правителство поискало преговори, „но гръцкият крал, по заповед на когото се опожаряваха български села и градове, като желаше да унижи България, не даваше да се говори за спиране на военните действия“²⁰⁴ и Иван Кепоу би трябвало да познава този текст, ако не самите факти. Тук се контаминират две близки във времето, но разделени в съответната своя последователност събития – спирането на военните действия от българска страна и търсенето на дипломатическо решение, довело преговорите в Букурещ и обкръжението, в което попада близо 50-хилядна гръцка армия, предвождана лично от крал Константин, в Кресненското дефиле, където българите не атакуват и изобщо не предприемат действия, които с аргументите на силата биха довели до капитулация на Гърция или поне до различно от изпълненото със самочувствие държание на Венизелос в румънската столица. Това са известни за историята и историците факти, но така поднесени,

както в цитирания по-горе учебник, те остават неразбрани от учениците и с объркаността си довеждат хаоса в техните исторически представи за въпросните събития.

Доколко от средата на 30-те години българското образование е проникнато от фашизъм²⁰⁵, ако въобще е защитима тезата на установяването на фашизъм и особено монархо-фашизъм в България? Факт обаче остава възпитанието на реваншизма, както и тиражираната и в обучението по история чрез определени текстове в учебниците и по темата за Балканските войни (1912–1913) роля и образ на монарха като върховен вожд. Така например при Гено Дочев и Петър Петров (в „Отечествознание“ за IV отделение от 1935 г.) Междусъюзническата война, интерпретирана иначе в по-малко от страница, съдържа подчертаната квалификация на „вероломството на коварните съюзници... и лакомата за плячка Ромъния...“²⁰⁶ Но по-особеното е в изричния, отделен абзац подзаглавие „Попуки от нашата история“, където пише: „...под мъдрото управление на Н. В. цар Борис III отново се съвзе (народът – б. м., С. Б.)... готов на жертви за Царя (първо – б. м., С. Б.) и Отечеството си (после – б. м., С. Б.), нашият народ ще работи най-добре не само за своя напредък, ами и за извоюване човешките и народни правдини за своите поробени братя, които никога не ще забрави.“²⁰⁷ И тъй като монархът (в горните редове на Г. Дочев и П. Петров е визиран изрично цар Борис III) и монархията (което вече обобщава един събирателен образ, т. е. включващ и цар Фердинанд)* от средата на 30-те години насетне са очертавани в една, направо култова рамка, то в логиката на „черно-белите“ оценки след 1944 г. монархията и монархът са ругани. И за да бъде още по-негативно обрисван образът на цар Фердинанд, той се превръща категорично в чужд агент – на „австро-германския империализъм“²⁰⁸ и като тяхно „вярно оръдие той раздухвал разногласията между съюзниците и не се поколебал да извърши една неокачествима провокация“. (Що се отнася до заповедта от 16 юни 1913 г.²⁰⁹) Това и подобни други такива твърдения не държат сметка за собственото си противоречие – разрушавайки Балканския съюз, цар Фердинанд окончателно ликвидира личните си мегаамбиции за създаване на мощна и голяма държава под негова власт и по-скоро авантюризмът му е причина за започнатата война между съюзниците. (Ако, разбира се, монархът, при това еднолично, е в основата на заповедта от 16 юни 1913 г. и предимно той носи отговорността за началото на Втората балканска война.)

Но такава интерпретация на въпросните събития продължава в издания и от 1980 г.²¹⁰

Сподавен дотогава и проявен отчетливо от средата на 30-те години и особено след началото на Втората световна война, реваншизмът се отпечатва ярко в съдържанието на темата *Балкански войни (1912–1913)*. Осно-

* Като особено типичен в това отношение пример бе споменатият в прегледа на историографията Станишев, Н. Х. Кратка история на българите от най-стари времена до днес. С., 1942.

вата, на която се гради това отношение на мъст към *измамилите България бивши съюзници* се съдържа в образа им на поробители, които „заграбиха всичките придобивки (от войната – б. м., С. Б.) и наложиха (на българите – б. м., С. Б.)... още по-тежко иго“²¹¹ и „така се разпокъса българският народ и една част от него остана да пъшка под чуждо робство, по-лошо и от турското“²¹².

В учебника на Досю Койчев и Михаил Фридманов („Отечествознание“ от 1941 г.) текстът: „Така, нашите съюзници заграбили всички придобивки от Балканската война и наложили на македонските българи още по-тежко робство“²¹³ дори е с получен шрифт. Учебниците ритмично повтарят, че „Гърците сега насилва погърчват беззащитното население, сърбите бият, убиват и посърбават. Всичко българско се гони. Училищата и черквите се затварят, българският език се усмива и гони“²¹⁴; „в Македония сърбите захванали да вършат различни изтъпления срещу българите“²¹⁵; „гърци, сърби и ромъни започнаха страшни гонения над всичко българско: затвориха българските училища, отнеха църквите, прокудиха учители, свещеници и много будни българи“²¹⁶. Не че цитираното не отговаря на истината, но в случая то е стъпало към последвалия директен призив: „...нашият народ ще работи най-добре не само за своя напредък, ами и за извоюване човешките и народни правдини за своите поробени братя, които никога не ще забрави“²¹⁷; „Българската войска, огорчена, но не победена, свила бойните си знамена за по-добри дни. Българският народ започнал да се готви... за нови борби“²¹⁸.

При Христо Златинчев основният въпрос за *Междусъюзническата война* започва и тук с открояващ се шрифтов текст в заглавие – „Съюзници изменници“²¹⁹. Иван Попов пише, че сърби и гърци (установили се в Македония, след започване на войната) „почнаха да притесняват македонските българи по-лошо и от турците“²²⁰. Новото робство е „по-лошо и от турското“ и според Иван Тодоров²²¹. „Гърците сега насилва погърчват беззащитното население, сърбите бият, убиват и посърбават“²²², по думите на П. Минев и К. Домусчиев, „в Македония сърбите захванали да вършат различни изтъпления срещу българите“²²³ при Иван Пастухов и Иван Стоянов и т. н. все в този дух.

Възпитаваното така и такова отношение към *другите* има своето единствено обяснение с войната, която България повежда в 1915 г., както и четвърт век по-късно. Защото през 1918 г., но видно преди 29 септември, Николай Станев пише: „Българите... победиха враговете си, освободиха Македония, Моравските земи, Добруджа, та възобновиха Велика и Целокупна България.“²²⁴

Текстът на Найдено Шейтанов и Божидар Божигов от 1943 г.: „Тъй България била ограбена и лишена от придобивките, които извоювала с толкова усилия и скъпи жертви. Българската войска, огорчена, но не победена, свила бойните си знамена за по-добри дни. Българският народ започнал да се готви упорито за нови борби“²²⁵ би могъл в 1947-а да се редактира: *българският народ започнал да се готви... за нови погроми или за нови катастрофи*. Но звучи цинично, защото е трагично.

В общия тон на жлъчни обвинения към бившите съюзници, заедно с тях и срещу Румъния²²⁶, както и *подкрепящата* ги Русия²²⁷, се обяснява

и Втората балканска война, като много наивни са оправданията за *заслепените от мисълта за „балканска солидарност“* и „...най-после, те (българските държавници – б. м., С. Б.) все още вярваха в Русия“²²⁸.

И в координатите на историческото време, и по силата на доказаните дипломатически действия Сърбия и Гърция са тези държави, които започват минирането на Балканския съюз²²⁹. Но военни действия срещу бившите съюзници първа започва българската армия, която „не може да остави своите македонски братя под ново иго“ и според Николай Станев, „ако не бяха власите в гърба и турците в Тракия, неверните и лакоми съюзници щяха да получат наказанието си...“²³⁰, т. е. отново вината изцяло се вменява на другите без коментара, а какво остава за анализ, за разумността на българските решения и действия.

Какво ли е мотивирало убедеността у авторите и на учебниците, че този път е намерена „вярната посока“ и, ако същите тези автори пишеха уроците по история и след 1947 г., какво ли биха съдържали изводите им ?!

В предходната част на настоящата студия, при *дидактическия прочит на историографията* и специално в акцентите, които рисуват образа на *измамилите* България бивши съюзници, споменах за друга голяма и също дидактическа тема – за *образа на другия* в обучението по история. И цитираните по-горе текстове от някои учебници попадат изцяло под този знаменател. Но *образът на другия* не е и не може да бъде самоцел било в неговото negliжиране и дори представяне в крайностите на извикващо жлъчна омраза отношение, било при венцеславенето на някой „братски“ народ и страна. Това е подчинено на определен политически вектор и в този смисъл политическият вектор от края на 30-те и началото на 40-те години за България е очакваната от немалка част на българското общество (освен дадени политически среди във властта и около нея) възможност за възмездие и реванш в предстоящо разширяване българските граници, основно на запад.

Нещото, което се откроява, е фокусираната неприязън към *власи, гърци и най-вече сърби*, които, от събитията, разположени само в няколкото седмици от лятото на 1913 г., заемат мястото на „врага“ от петте столетия робство.

Същевременно има и учебници, които са уцелили по-верния, в смисъл близък до историческата реалия, тон, далеч от кряска на политическия лозунг. В историята на Ив. Пастухов и Ив. Стоянов, преди „за ненадейно почналата Междусъюзнишка война“ се казва за предупреждението на Сергей Д. Сазонов, че страната, която би започнала първа военни действия, ще понесе цялата отговорност и последствия от това. За заповедта от 16 юни обаче коментарът е спестен. Но вместо жлъчния, отмъстителен тон е подчертано, че „освен тия непоносими материални жертви (изредени са териториите, които България губи след мирния договор в Букурещ – 28 юли (10 август) 1913 г., вкл. „и Добруджа, най-плодородната част на своята стара територия, своята житница“ – пак там) тя (България – б. м., С. Б.) загубила и морално. Тя загубила доверието и поддръжката на Европа и била лишена от възможността да осъществи идеала на своето национално обединение.“²³¹ Друг е въпросът, че тези

слова предизвикват известен коментар и може би се нуждаят от по-обстойното обяснение на самите автори, защото, колкото до *поддръжката на Европа*, която *България загубила* – това е така, но *моралът* (ако в политиката такъв изобщо съществува и за морал тук може да се говори) липсва доста повече у политиката на бившите съюзници. Но, за жалост, подобни, лишени от конюнктурата на политическото ежедневие, изказ и съдържание в учебниците по история преди 1944 г. са рядкост. Вместо това изпъкват лозунгите, инспириращи опасно, с непредсказуемостта си, отношение към определяните като такива „врагове“ и изискващи съответно социално-политическо поведение спрямо тях.

В този ред на мисли – в руслото на нравствеността и морала в събитията от 1912–1913-а година – самотен остава и онзи абзац в „Най-нова история“ на Иван Кепов от 1928 г., където се посочва „...благородния американец Карнеги, благодарение на когото и на една комисия от именити учени (между които и руския историк Милюков) възстановила честта на българския войник и на българското племе, като установила, че от всички участници в балканските войни най-добре и човешки към покорното турско население и към пленниците се държали именно българите“²³². При прегледа на наречените тук *дидактически акценти* в историографията стана въпрос за публикуваното във в. „Матен“ или „Таймс“, думите на Янвер паша в едно интервю, впечатленията на О. Барбар²³³, въобще за съдържанието в издадените през 1913 г. в Шумен „Материали по историята на Балканската война“²³⁴ или в издания от 70-те години като „Балканската война през погледа на един французин“²³⁵ и „Балканските войни в спомените на съвременници и участници“²³⁶. Написаното в тези страници е неоспоримо доказателство за дълбоко осъзнатата от народа и високо нравствена българска кауза в Балканската война. Но и в текстовете на учебниците вместо извисяването ръста на българската национална свая, не с пропагандата на преувеличението, а с истината на изключителните ѝ морални устои, е предпочетено обругаването на „виновния враг“. И хвърлената върху противника кал опръсква и собствено националното българско достойнство.

Направеният дотук екскурс из учебниците по история, издавани до и някои след 1944 г., се спря преимуществено на тези в долните класове и прогимназиите, защото – това произтича от тяхната методическа поръчка – възпитателните – *дидактическите* – акценти са директни, ясно подчертани, без възможните дискусии в едни по-обширни разсъждения и тълкувания.

Колкото до гимназиалната степен обаче, историческите сугестиви, разбирани тук като *дидактически акценти*, в методологическата и общополитическата отправна даденост до 1944 г. са общо издържани в едно, претърпяло многократни издания, четиво – „История на Нова България (1878–1941)“ на Николай Станев²³⁷. Това е един обемен труд, особено в сравнение с учебниците по отечествоведение или тези за прогимназиите, и дава възможността за по-пространно обяснение и тълкуване и на събитията, свързани и с Балканските войни (1912–1913).

Да се отговори на въпроса какво съдържа *историята на Балканските войни*, по Николай Станев, би означавало да се преразкажат страниците

между 162-а и 230-а. Същественото обаче е във високата степен на изчерпателност както в достатъчните, в определено отношение, факти, така и в отсъствието на „бели петна“, които да прескачат някои страни от тези събития, било заради някаква официална или друга, вътрешна и дори неосъзната цензура, автоцензура или „задължителна“, спусната свисше линия на ценности (?) в историческото повествование. Николай Станев е много близо до разбирането за историята, която *не обвинява и не оправдава, а обяснява*. Така и неговото обяснение за причините за Балканската война, която още в заглавието на глава II авторът определя категорично като „освободителна“, е в неизбежността „България... да чака със скръстени ръце предстоящите бури“²³⁸. И наистина, достатъчни са аргументите, които подкрепят нуждата от компромис при съюзите със Сърбия и Гърция – в противния случай „миролюбивото и русофилско правителство Гешов – Данев“ би било заместено от войнствено, „България би се намерила сама пред опасност от страна на Турция“²³⁹, защото и Н. Станев отстоява тезата за агресивното поведение на младотурците. Такава постановка внася един съществен нюанс в хода на това фактическо „бързане“ към войната: според текста на Николай Станев в българското политическо пространство са съществували сили, които биха тръгнали към войната не само с компромисите, направени от Гешов – Данев, а на всяка цена, дори и с цената на това, България сама да се изправи срещу Турция. В този ред на мисли коалицията, съставена основно от Народната и Прогресивнолиберална партия, представлява „русофилско“ и по-важно – миролюбиво *правителство*. И си позволявам да мисля, че така изведената основна мисъл предизвиква достатъчно дискусия, защото идеята за такава постановка ползва логиката, като се покаже алтернативата на една още по-рискована и необмислена политика, да се облекчат, ако не и игнорират, обвиненията към действително реализираната. От друга страна обаче, пред съвестта на историята или пред тези, които използват историята за изповедник на чужда съвест, тогавашните български държавни мъже, около министър-председателя Иван Евстр. Гешов, ако не бяха приели войната (да допуснем, че това е било теоретически възможно), щяха да бъдат обвинявани за пропуснатия шанс, за безродното отношение към поробените братя и за какво ли не друго още. Но въпросът не е да се приеме или не войната – най-сетне България не се отбранява, а обявява заедно със съюзниците война на Турция – а на каква цена?

„Договорите били тайни и докато продължавала войната народите не знаели как всичко ще се свърши“ (в смисъл – разпределението на отнетите от Турция територии – б. м., С. Б.)²⁴⁰. Това пък поставя въпроса, ако българският народ е знаел за допуснатото в преговорите и договора със Сърбия разделяне на Македония, тогава дали с толкова „радост на лицата“ (защото това е израз, използван и от Н. Станев²⁴¹) би тръгнал към фронтите?! Какво ли би било поведението на българския войник и как ли би бил осъзнат мотивът му, ако знаеше, че ще пролива кръвта си не за освобождението на цялата, а само за част от Македония. Коридорът на разсъждения около този въпрос отвежда към прословутата промяна в конституцията от 1911 г., вменила на държавния глава и правителството правото да сключват тайни договори. При подготовката на една война раз-

гласяването, дори и само в парламентарното пространство, на военните конвенции напр., ги прави известни на евентуалния противник и изненадата като основен аргумент за предположения успех се обезсмисля напълно. Но в конкретния случай с Балканската война от 1912 г. българският народ тръгва мотивиран от целта за освобождение на целокупното родно землище. Съвсем разбираемо и обяснимо е подобен патриотичен максимализъм да не е винаги адекватен на политическите реалности, обяснимо е и този максимализъм да не е споделян от определени среди и специално от монарха или поне не това да е първозначимият и единствен двигател за настояването им към война. Но мобилизираното българско войнство и доброволците се стичат към фронтите без сянката на никакви комерсиални и други нечисти или не дотам чисти подбуди. Защото и при Николай Станев се казва, че в началото на Втората война (1913) „мнозина се питали защо е тръгнала българската войска от Мидия – Дедеагач до Видин?“ – разликата между всенародния порив от октомври 1912-а и неговото отсъствие през юни 1913-а е явен. Безспорен е народоосвободителният мотив през октомври 1912 г., но духът в армията през юни 1913-а е съвършено противоположен и не само „зловредния дух на критиката, от опозиционната безогледна преса, ... наближаването на жътвата, ... ужасното земетресение в Търново, Горна Оряховица и Лясковец“²⁴² са причина за това. Можем ли, по историята на Николай Станев, да приемем без резерви, че правителството и царят са изразители само и на сто процента на народната воля за освобождение на останалите под робство братя българи, че компромисът е разумен, основан на разбиране, различно от максимализма, че грешките (ако толкова меко квалифицираме поведението на българската дипломация) са от *заслепено чувство за балканско единство*, от предоверяване на Русия (що се отнася до арбитража за съдбата на „спорната зона“ в Македония, предоставен, без уговорка дори, на руския император) и пр. и че не са правени сметки, които не попадат в определени-ята на националния идеал?

Николай Станев подчертава пропуските още от хода на мобилизацията – за това, че в определени мобилизационни пунктове е подготвено облекло, муниции и изобщо военно оборудване далеч по-малко от числеността на стеклите се запасни и доброволци²⁴³. За самия ход на военните действия той е доста пестелив, вероятно заради собствените си предпочитания като историк, по-встрани от тътена на самата война, но в никакъв случай не остава само в плоскостта на мажорна фанфарност за постъпките на българското правителство и Генералния щаб, хвърляйки вината единствено на „вероломни съюзници, на Русия,... на другите“. Особено директен е в определението си за самонадеяното отношение на цар Фердинанд към предложението за мир (от 29 октомври), с квалификациите за неговата – на царя – грандомания – „тоя главоломен блян, подхранван от посредствени историци, тъкмо тези суетни чувства нанесли първия удар на нашия военен престиж и довели до ужасния погром на националното ни дело“²⁴⁴. Като споменава „посредствени историци“, видно Н. Станев има предвид „внушенията за вековния път към Проливите, завещан от нашите ханове и царе“, и оценката му за въпросните *историци* аз приемам напълно. А колкото до *самонадеяността* на цар Ферди-

нанд и за *тези негови суетни чувства* – тези обективни за мен преценки са самотен остров в морето на монархическата недосегаемост и дори венцеславене. Изключението в речите на депутатите от партията на тесните социалисти и някои само, споменати по-преди публикации, които открито обвиняват Фердинанд, не променят общия ореол върху персоната на монарха и монархията. Така и по отношение началото на Междусъюзническата война – за атаката на 16 юни, когато „цар Фердинанд решил да направи един смел жест“ – по думите на Н. Станев – някои „видове“ смелост са понякога проява на глупост или на други несчитани за особено положителни качества. И не е ясно, в крайна сметка, *смелостта* на Фердинанд положително или обратно е оценена. Тук обаче и Николай Станев не прекрива границите на монархическия имунитет – *славолюбието и лекомислието* са качества на ген. Михаил Савов, който изпълнил заповедта²⁴⁵. Около тази заповед се върти една безсмислена колизия за установяване на *вината*, а тя, разбира се, е върху главнокомандващия – цар Фердинанд, който е оставил ген. Савов да сложи подписа си. В края на кращата кой назначи именно въпросния *славолюбив човек* за командир на българското войнство в едни толкова съдбоносни дни? Друг е въпросът, че като допуска *благородни мотиви* за акцията от 16 юни, Н. Станев пише, че „реалният политик и пълководец не бива да слушат неотговорни лица и тълпи, нито да се ръководят само от известни благородни, дори идеални побуди... Формулата „да победим или да умрем“ е рицарска сама по себе си, но не бива да се противопоставя с принципа на народното самосъхранение.“²⁴⁶ Колкото до „неотговорни лица и тълпи“ Н. Станев има предвид и визира прояви, като например свиканото и председателствано от д-р Васил Радославов гражданско събрание на 9 юни и пр. прояви на „войнолюбците“, както сам ги нарича.

Действително „Историята“ на Николай Станев предпочита да *обяснява* събитията... Всъщност това е един голям и все още отворен въпрос пред историческото повествование – дали то трябва да се ограничи само в регистрацията на фактите, въздържайки се от оценки, оставяйки това другиму (на кого ли?!), но и само изреждането на фактите – колко и кои факти, всичките ли, а какъв ще бъде тогава обемът и пр., пр. – пак допуска известна селективност в подбора и тук вече личи субективно отношение. От друга страна, нарочното „изпускане“ на някои факти, още повече – тяхното преиначаване – нещо, което се съдържа в редица други писания, в това число и учебници – води до фалшификация на историческата истина.

В едно издание под заглавие „Пренаписване на новата българска история в учебниците за гимназията“ Николай Станев и тази точно негова история са предмет на разсъждения, които определят неговото повествование като „романтично-националистическо“²⁴⁷. Тук няма да коментирам основанията за подобна квалификация, защото всъщност тези основания остават за мен неизвестни. *Националният романтизъм* има своето определение в историографията и по това определение Николай Станев не се отнася към въпросната школа. (Освен, ако *национален романтизъм* и *романтичен национализъм* са две съвършено различни неща?!). Аз ще продължа с твърдението си, че бидейки доста изчерпателен, в този смисъл и описателен, наред с опита си да бъде и аналитичен, авторът на „История

на Нова България“ не идеализира политическото поведение на българските държавници. Напротив – като цитира договорите, специално този със Сърбия – фактите сочат отсъствието на политическа зрялост у Иван Евстр. Гешов и неговия кабинет. Действително прочитът на клаузите в споразумението със Сърбия, а като прибавим и отсъстващата териториална конвенция с Гърция, показва, че отговорните държавни мъже на България мислят първо за започването на войната, после за нейното спечелване и едва накрая, ако това са го помислили въобще, какво всъщност ще се спечели. Това, разбира се, Николай Станев не казва директно и изводите може би са оставени всекиму според собственото му право и умение да ги направи.

Доколко у Николай Станев личи отношение към *другите* като политически противник, велика сила или персонално отправено обвинение – под знаменателя на рисувания *образ на другия*, в широкия смисъл на това – в значителна степен показът на такова отношение е туширан. Не са пропуснати обаче отговорностите, в това число и на монарха.

И все пак намесата на определени „Велики сили“ присъства, която намеса е противобългарска – разгледано е опасението на Русия от приближаването на обединените I и III армия към Проливите, което довело до „охлаждане на отношенията“ с Петербург²⁴⁸. Но далеч по-значително внимание е отредено за ролята на Австро-Унгария в „насърчаване увлечението на българите да се откажат от руския арбитраж и да нападнат съюзниците“ като, несимпатиите на автора към „военно-любивото течение от български военни и политици“²⁴⁹, които са настроени проавстрийски, са явни.

В своя учебник за III прогимназиален клас, от 1918 г., финалът на Н. Станев за двете Балкански войни е, ако не оптимистичен, то не е изцяло изпълнен с катастрофален песимизъм, защото в „общоевропейската война“ българите „победиха враговете си, освободиха Македония, Моравските земи, Добруджа, та възобновиха Велика и Целокупна България“²⁵⁰. Но когато споменах това издание в предходните страници, казах, че този текст е писан явно преди 29 септември 1918 г., т. е. преди края на войната, преди подписаното с командването на съглашенските войски примирие в Солун, което, заедно с последвалия година по-късно Ньойски договор, носи поредната национална катастрофа за България. Така и в „История на Нова България“ – изданието от 1942 г. – заключение, в смисъл на красен извод за Балканските войни, няма – предпочетени са числата, сочещи населението и територията на воювалите страни преди и след войните. „Великият ден“ е отложен за „Великден 1941 година“²⁵¹.

Друг е въпросът какво, за пореден път, стана шест години след въпросния Великден и насетне!?

Заключението за политикоугодното прислужване на някакви идеи, великодържавни мисли и вменени от тях концепции от учебниците по история, т. е. от техните автори (изключвам собственото по-определимо място на Николай Станев), сочи така наклонената лодка на историческата истина, че самата истина се „изсипва“ през борда на преиначаване на фактите, произволното им тълкуване и накрая като резултат – из-

кривената историческа представа или липсата на такава в знаменателя на абсолютната девалвация на *поуките от историята*, ако и претенциозно такива да са изписвани²⁵².

Големият въпрос, който така и остава все още отворен, е в това, оправдани ли са рисковете историята да се използва като избиращо се подбират фактите и тяхната съдържателна интерпретация в името на някакви, сочени като общонародни, общодържавни, прогресивни и т. н., и т. н. „велики“ идеи. Когато именно историческата реалност доказва несъстоятелността в реализирането на тези идеи. Или по-честно и отговорно е историята да се чете такава, каквато е и едната историческа истина да направи собствените си изводи.

За времето на т. нар. марксистко-ленинска историография, от втората половина на 50-те години и после, основният събирателен труд по българска история е академичното тритомно издание. Без това да е учебник, в същинския смисъл на адресиран към съответен клас, по определена програма, „История на България“ (от 1962 г. датира нейното второ издание) съдържа и основните, общоприетите и наложени тогава *дидактически*, в смисъл – възпитателни – *акценти*. И в интерпретацията на Балканските войни (1912–1913), защото разполага с по-голям обем, тук има повече история, освен само лозунговото определение на крайни квалификации. И затова си позволявам да мисля, че „Историята“ на Николай Станев е сравнима повече с въпросното академично издание или с друго по-пространно и цялостно такова*.

Концептуално са повторени тезите за стремежа към „насилствено присъединяване на Македония и Одринска Тракия, под маската на националните идеали; фактът, че населението (на Македония – б. м., С. Б.), в лицето на своята вътрешна организация, водело борба за автономия, а не за присъединяване към България“, мечтите на „Кобургът Фердинанд да създаде голяма държава на Балканите“²⁵³ и т. н. Колкото до стремежа на *населението* в Македония да конструира собствена, самостоятелна държавност по пътя на автономията, *а не* да се присъедини към България – това стои в рамката на политическата поръчка да се твърди и доказва съществуването на македонска нация и определеното място на Македония в една федерация, но не в границите на България. Мечтите на цар Фердинанд да властва над голяма държава обаче не будят никакво съмнение. Бих добавил и това, че в амбициите на монарха тази голяма държава не се покрива с националния идеал, който да я отъждестви с пределите на българската етническа, културно-историческа или дори санстефанска география – тук целта е големият териториален обхват. И в разбирането за това лесно може да се обясни компромисът с националния принцип за Македония и приетата нейна подялба, както и заповедта за атака на фортовете пред Цариград, не с аргумента с Турция да се разговаря в присъс-

* Отколкото с учебника на Илчо Димитров, Мито Исусов и Йордан Шопов като конкретно адресиран за съответен клас в училище, както това е направено в: „Пренаписване на новата българска история в учебниците за гимназията“ (Институт за социална критика. С., 1995).

твието на българските войски в нейната столица, а заради химерата към византийския трон. Погледнато от ъгъла на „История на България“, обвинението към монарха, че националният идеал на цял един народ е жертван за нечията, царската мегаломания, е съвсем основателно.

Разбира се, и тук не липсва изрично подчертаното отношение на БРСДП (т. с.) срещу войната, която „твърдо и неотклонно водела пропаганда и агитация за създаването на балканска федеративна република“, но отново без обяснението за възможната реализация на тази *федеративна република*, което обяснение, впрочем, и самата БРСДП (т. с.) няма. Това изрично подчертаване тезата на тесните социалисти за разрешаване на националните противоречия на Балканите чрез една федерация също попада в знаменателя на поръчаната пропаганда за небългарския, а македонски характер на населението в *тези земи*. Интересно обаче е съдържанието в онзи абзац, разглеждащ политиката на *панотоманизъм*, провеждана от комитета „Единение и напредък“, която засилила недоволството на поробеното население в резултат на репресиите – това довело до поредните бежански вълни и „постоянно прииждащите от тези земи бежанци още повече подсилвали желанието на нашия народ да помогне за освобождението на своите поробени братя“²⁵⁴. Защо обаче прииждащите от тези земи бежанци идват тъкмо в България? Най-после и фразата за „желанието на нашия народ да помогне... на своите поробени братя“. Но вярно е и нещо друго – тезата за съществуването на отделна македонска нация е само едната страна в сугестираната в част от следдеветосептемврийската историческа литература в България интерпретация на тези проблеми. Едновременно с това левите социалдемократически идеи и влияния в националноосвободителното движение в Македония съдържат стремежа към самостоятелното ѝ обособяване като автономна в една бъдеща федерация и като разграничение от буржоазния и монархически общественно-икономически ред в Княжеството (или Царството – след 1908 г.).

Въпросът обаче в контекста на търсените тук *дидактически акценти*, в качеството им на онзи оставащ в съзнанието, сравнително завършен и устойчив образ (или представа), е доколко и какъв е този образ според внушенията на текстовете, в случая цитираните от „История на България“ (изданието от 1962 г.), в която „История“ не би могло да се отрече и наличието на факти, в тяхната логика, и защото по-големият обем позволява по-пространна интерпретация, и защото сами по себе си фактите, събитията и част от техните обяснения са напълно правдиви. Но проблемът остава в това, дали може да се отсее политикопроизводният лозунг или именно той ще надделее.

По навика да се търси и намира виновен в персонифицирания образ на носителя на тази вина, освен изначално и априори виновните буржоазия и монарх, отново отговорността се вменява на външни сили, но в следдеветосептемврийската интерпретация на Балканските войни (1912–1913) *врагът* е избирателно открит, предимно в лицето на австро-унгарския и германския империализъм. Божидар Божигов и Иванка Кепова правят нарочното разграничаване на *Русия*, за която „народът знаел, че иска освобождението на братята македонци и българи“. Като и тук *македонци* са нещо различно като народ от българите. „Но немците

и Фердинанд друго мислели. Българската буржоазия искала чрез тая война да постигне свои завоевателни цели.²⁵⁵ В учебника по отечествена история на Ал. Бурмов и колектив причината за заповедта от 16 юни 1913 г. – фактическото начало на Междусъюзническата война – е „подтикваният от Австро-Унгария и Германия, Фердинанд“²⁵⁶. „Ясно било, според авторите на „Българска история за XI клас“ от 1953 г., че немското оръдие Фердинанд е в пълна услуга на австро-унгарския империализъм и цели разрушаването на всяка цена на Балканския съюз.“²⁵⁷ И нищо, че *оръдието е немско*, пък е в „услуга на австро-унгарския империализъм“ – значи Германия и Австро-Унгария са едно и също или едно общо като политика, но поне това да се каже, ако не и докаже. *Ролята на Фердинанд като германски агент* стои с открояващ се шрифт в заглавие на отделен параграф, ведно с „Война с Турция“ в „Българска история“ на Люба Унджиева и Божидар Божилов от 1955 г.²⁵⁸ Представянето на цар Фердинанд като *агент* на Берлин и Виена стои и в интерпретацията на външнополитическата намеса на Германия и Австро-Унгария в двете Балкански войни (1912–1913) и по страниците на горецитираната академична „История на България“²⁵⁹. И по всичко личи, това е така по инерцията от края на Втората световна война – „най-лошите от лошите“ да са германските милитаристи...

Историософският аспект на комунизма като идеология и в частност – този на историческия материализъм води общественото развитие до ерата на „светлото бъдеще“, същинското приближаване до което се реализира с осъществяването на социалистическата революция. Тогава във всички класови, досоциалистически общества войните са белязани с квалификацията *завоевателни*. С изключение признаването на друг прогресивен характер, освен този на смяната на общественно-икономическите формации като крачка в приближаването към социализма*. Това не позволява и темата за Балканските войни (1912–1913) в учебниците след 1944 г. да се се открие така отчетливо, с ярките цветове на националния освободителен порив, както и с черните щрихи в обрисувания образ на *съюзниците измамници*. За комунистическата пропаганда първата национална катастрофа е така удобното обяснение за краха, причинен от собствените за буржоазията антинародни, завоевателни нагони, които водят и до следващата национална катастрофа.

Същността обаче се състои в това, че наред с променената методологическа основа на историографията и учебниците по история подчинеността на историческо повествование на политическата конюнктура остава практика. Наред със зададените свисше постулати на антикапиталистическа, антибуржоазна, антимонархическа и пр. идеология по „националния въпрос“ се налагат правилата, спуснати от Москва.

Като зачерта всички пасиви на Царска Русия, вкл. и финансовите ѝ дългове, съветската власт не се отказва обаче от нито един от имперски-те принципи и руслото на нейната външна политика продължи да осъ-

* Изключения като Руско-турската *освободителна* война (1877–1878) попадат в друг контекст.

ществява господство в страните на социализма. И ако преди няколко десетилетия заличаването на националната принадлежност и посягането върху националния суверенитет се реализираше с идеята за православно или славянско единство, то сега бе заменено с пролетарско. Цитираният многократно ген. Н. Жеков бе писал, че през 1912–1913-а година, „според руския противонародностен менталитет“, руските дипломати „предпочитаха да виждат в Македония не българи, сърби и гърци, а „славяни“...“²⁶⁰ След Втората световна война в българо-сръбските отношения съветската външна политика предпочита да вижда „братските връзки на две социалистически страни“. И независимо от търканията и „развода“ на Тито с Кремъл, темата за българската национална кауза в Македония си остана забранена. И естествено Балканските войни не можеха да бъдат „озвучени“ като *националноосвободителни*.

Никъде в учебниците до 70-те години не се извежда тезата за основно българския етнонационален характер на населението в Македония. Вместо това се подчертава, че „никог от тези правителства (на Сърбия и на България – б. м., С. Б.) не се запитало какво е мнението на самото македонско население“²⁶¹, а подчертаването на „македонско население“ е със сериозна семантична разлика от израза *населението в Македония*. Под един и същ знаменател са поставени стремежите на „буржоазните класи и династиите в България и Сърбия“ да осуетят създаването на „автономна Македония“²⁶². Възможна е дискусия около въпроса доколко от българска официална страна една автономия на Македония като етап към по-сетнешно присъединяване към Царството, както това се осъществи със Съединението от 1885 г., е била приемлива предвид протяжността на такова развитие. Но факт е, че българската дипломация през 1911-а, както и година по-рано, в лицето на Александър Малинов, защитава именно такова свое становище, което среща възраженията на Белград.

Револуционните борби в областта не се определят като български, а като „македонско освободително движение“, като „стремеж на македонския народ да създаде своя независима република“²⁶³. Тук ще се въздържа от коментар и определение за тези текстове в учебниците по история и за техните автори, защото всеки коментар и определения не биха могли да отминат присъдата за национално предателство, още повече когато такова се възпитава. Ще припомня обаче, че историописата на никоя друга балканска държава, в това число и най-малко *социалистическа* Югославия, чиито исторически основания за националнообосновани претенции към македонските територии, ако въобще съществуват, са повече от незначителни (има предвид числеността на сръбското население в териториите на Македония в годините преди започването на Балканските войни), не е и дръзнала да допусне безродие. Както буржоазната, така и следбуржоазната интерпретация на Втората балканска война у сръбските и гръцките автори обвинява България за започването ѝ, като тези обвинения са изпълнени с ругателства към българската страна и, разбира се, няма и дума за договора между Атина и Белград за подялба на Македония и за фактически наложената от техните войски окупация. И не става дума за това собствените стойности да бъдат изтъквани чрез принизяването на другите и ругателството спрямо тях с възможно най-отрицател-

ните квалификации за *съюзниците изменници*. Но вместо да защитят националната кауза, независимо от и заедно с коментара за недомислието и авантюризма на царя и помощник-главнокомандващия от 16 юни 1913 г., предовървяването на Австро-Унгария и Германия и т. н., и т. н., българските учебници по история пишат в заглавие с открояващ се шрифт за „Българско нападение в Македония“²⁶⁴ и за „провокацията“, извършена от българска страна, без и дума дори за откровено антибългарското поведение на сръбските и гръцките части²⁶⁵.

В своята книга за участието на България в Първата световна война, още на първата страница като мото проф. Георги Марков пише: „За успокоение душите на погиналите, че тяхната юнашка гибел не е напразна. Възможно е да се обсебят земя и население, но не и история.“²⁶⁶ Но вместо това редица издания, в това число и учебници, са старателни в послушанието си към една политическа поръчка, която десетилетия денационализира българската национална кауза, не успокоява душите на погиналите, наред с това обсебва история и позволява другиму да я обсеби. Ако участието на България в Първата световна война бе една от големите „неудобни теми“²⁶⁷, то и светостта на националната идея, дългът към род и Родина, които през 1912-а издигнаха българите до „такъв истински патриотизъм и беззаветна преданост“²⁶⁸, също „буренясаха“ в класово-партийни плевели.

По-различното „озвучаване“ в оценките за *Балканските войни* (1912–1913) се появява в учебника на Илчо Димитров, Мито Исусов и Йордан Шопов от 1980 г.²⁶⁹ Събитията от октомври 1912 г. са определени като продължение на Освободителната руско-турска война, решението за военен конфликт срещу Турция и самата негова подготовка са изведени едновременно от неуспеха „да се намери мирно решение на македонския въпрос; народната революция от 1903 г. също се оказа неуспешна“, не е отмината „първата политическа грешка“ на българското правителство – „приемането на идеята за деление на Македония; военната грешка“ с отсъствието на български войски от Западна Македония, отговорностите на „податливия на провокация, без чувство на реалност“ Фердинанд по отношение заповедта от 16 юни. Но не са забравени „терористическите акции на сръбските и гръцките войски срещу българското население“, като това е подредено в логиката на историческата последователност, без предварението на априорни, политогемни квалификации.

Но все пак до 1989 г., когато все още бе действащ въпросният учебник на Илчо Димитров, Йордан Шопов и Мито Исусов, бе още рано датата 5 (18) октомври 1912 г. да бъде определена като „ден на национално извисяване, защото възпламенява с най-чист пламък българското родолюбие, защото в небивало единение и с трогателна жертвоготовност народът тръгва към изпитанията на войната“²⁷⁰, защото „свободните четири и половина милиона българи имаха врязана в съвестта си повелята да освободят своите сънародници, милион и половина изнемогващи под властта на султана“²⁷¹. Трудно е така изведнъж акцентът да застане в категоричното и първо определение за Балканската война като „една справедлива освободителна война, която помита остатъците от верското и национално потисничество в Европейския югоизток. България... прави нова крачка към националното си обединение и достига висок връх в своята

нова история...²⁷² в историческата памет на българския народ Балканската война остава като освободителна общонационална епопея, като опит за завършване на националноосвободителната революция от епохата на Възраждането.²⁷³

Но това са текстове на проф. Георги Марков и проф. Милчо Лалков от последните години.

Накрая на съответния урок авторите на цитирания по-горе учебник* задават въпроса: „Как си обяснявате военните и политически грешки по време на войните (1912–1913)?“ Но дали би могло еднозначно да се отговори на това и как ли самите автори биха отговорили...? Самият факт, че водещи български историци посветиха своето изследователско перо на проблемите от Балканските войни (1912–1913) в последните години, показва, че все още стои въпросът: „Защо победителят „проси“ мир?“

БЕЛЕЖКИ

¹ Шарова, К. Буржоазната историография и участието на България във войните 1912–1913 г. – Истор. преглед, 1950, № 2**.

² Попов, Р., Б., Самарджиев. Проблеми на Балканската война в новата балканска историография. – Векове, 1972, № 4.

³ Без претенции за изчерпателност тук ще бъдат посочени някои основни публикации по темата, които разглеждат общо Балканските войни (1912–1913) – двете заедно или разграничавайки Втората: Ников, С. Балканската война. Причини, развой и край. С., 1913; Омарчевски, С. Балканската война. Нейните причини и последици. С., 1913; Стойчев, П. Войната и нейните последици. Шумен, 1913; Шопов, А. Балканската война с прибавление на всички договори и конвенции със Сърбия и Гърция. С., 1915; Христов, А. Освободителната война 1912–1913 г. С., 1921; Исторически преглед на войната на България срещу всички балкански държави, 1913 г. С., 1922; Иванов, Н. Балканската война 1912–1913 г. С., 1924; Соларов, К. Балканският съюз и освободителните войни през 1912 и 1913 г. С., 1926; Кантарджиев, Т. Кратка история на Балканската и Съюзническата война. С., 1928; Тошев, А. Балканските войни. Т. 1–2. С., 1929–1931; Войната между България и Турция 1912–1913. Т. 1–7. С., 1928–1937; Фичев, И. Балканската война 1912–1913 г. (Преживелици, бележки, документи). С., 1940; Христов, А. История на Освободителната война 1912–1913 г. С., 1946; Косев, Д. България през Балканската и Междусъюзническата война. С., 1948; Огнянова, М. Балканската война. С., 1949; Балканската война 1912–1913. С., 1961; Междусъюзническата война 1913 г. С., 1963; Лалков, М. Балканската война 1912–1913 г. С., 1982; Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г. С., 1989; Българското крушение 1913. С., 1991 – голяма част от тези издания регистрират преди всичко военните действия без претенции за анализ от гледната точка на търсената тук причинност, характеристика и оценки, като това откроява ярко последните три цитирани заглавия с автори проф. Милчо Лалков и проф. Георги Марков.

⁴ Велева, М. Войнишките бунтове 1913 г. – Истор. преглед, 1958, № 1; Анчев, А. Войнишките бунтове против Междусъюзническата война 1913 г. – ВИС, 1960, № 4; Велева, М. Влошаване положението на народните маси по време на Балканската война. – Истор. преглед, 1962, № 4; Велева, М. Изостряне на класовите отношения в България по време на Балканските войни и непосредствено след тях. Дис. С., 1962; Марков, И. Причини и характеристика на недоволствата и бунтовете в българската войска през Балканската и Междусъюзническата война 1912–1913 г. – Изв. Военноисторическото научно дружество, 19–20, 1975.

⁵ Божинов, В. Френската политика спрямо Балканските войни и българското население в Македония. Истор. преглед, 1967, № 6; Куюмджиев, Б. Дипломатическа и материална

* Илчо Димитров, Йордан Шопов и Мито Исусов.

** В периодичните издания страници са посочени при конкретно цитиране.

подкрепа от Русия на България по време на Балканската война 1912–1913 г. С., 1968; *Панайотов, И.* Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912–1913 г. – Изв. на института по история (ИИИ), 20, 1968; *Пантев, А., Р. Попов, К. Шарова, Е. Стателова.* Външна политика на България и опозиционните партии (1900–1914). – ИИИ, 23, 1974; *Стефанов, Г.* Международни отношения и външна политика на България 1879–1970. С., 1977; *Калинков, А.* Русия и подготовката на Балканската война. – ВИС, 1980, № 3; *Илчев, И.* Външнополитическата пропаганда на българската национална кауза през Балканските войни 1912–1913 г. – ВИС, 1982, № 4; *Миланов, П.* Документи за дипломатическата история на Балканските войни (1912–1913). – Изв. ВИНД, 38, 1983; *Марков, Г.* Добруджанският въпрос и посланическата конференция в Петербург (февруари–април 1913 г.). – Добруджа, № 1, Варна, 1984; За съгласуваността между външната политика и военната стратегия на България в Балканската война 1912–1913 г. – ВИС, 1985, № 1; Германия и участието на България в Балканските войни 1912–1913 г. – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 4. С., 1989; Към историята на българо-румънския спор за Южна Добруджа по време на Балканските войни (1912–1913). – ИИИ, 30, 1989.

⁶ *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г., с. 8.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 7.

⁹ *Namier, L.* History. – In: *Avenues of History.* London, 1952; вж. Историци за историята. (Съст. М. Тодорова). Т. 1. С., 1985, с. 112.

¹⁰ *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г.; Българското крушение 1913.

¹¹ Цитатът е от: *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите от най-стари времена до днес. С., 1942, с. 232.

¹² Пак там, с. 245.

¹³ *Недев, Н.* Освободителни войни 1877–78; 1912–1913; 1915–1918. С., 1929.

¹⁴ Пак там, с. 167.

¹⁵ История на България. В три тома. 2. прераб. изд. Т. 2. С., 1962, с. 245.

¹⁶ Вж. *Велева, М.* Войнишките бунтове 1913 г.; *Анчев, А.* Цит. съч.; *Велева, М.* Влошаване положението на народните маси по време на Балканската война; Изостряне на класовите отношения в България по време на Балканските войни и непосредствено след тях; *Марков, Г.* Причини и характеристики...

¹⁷ *Лалков, М.* Цит. съч.; *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г.; Българското крушение 1913 г.

¹⁸ *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995, с. 10.

¹⁹ *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя, 1912–1913 г., с. 7.

²⁰ *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 7, където Г. Марков цитира *Пешев, П.* Исторически събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. Чутю, видяно, преживяно. С., 1929.

²¹ Действително това е съдържателната характеристика на огромна част от публикациите и доказателственото изреждане тук би довело до изписване на почти цялата национална литература по въпроса, но само като илюстрация ще посоча две идентични по смисъла си заглавия, но разнопосочни по адресата си: *Гешов, И. Е.* Престъпното безумие и анкетата по него. С., 1914; *Керемекчиев, А.* Как заблуждават народа или престъпните безумия на Ив. Евстр. Гешов и Сие, доказани с исторически документи и данни. С., 1915.

²² История на България. Т. 2, с. 245;

²³ *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 236;

²⁴ *Саздов, Д., Р. Попов, В. Мигев, М. Лалков.* История на България (681–1960). С., 1995, с. 277.

²⁵ Пак там, с. 286.

²⁶ „Ако нашите общи оперативни съображения бяха по-малко теоретически и повече реални, ако компетентните фактори от главното командване имаха по-здрава почва под краката си и по-твърда вяра в своите сили и средства, турската армия можеше да бъде разгромена окончателно в първите 20 дни на войната.“ – текстът е от *Жеков, Н. Т.* Българското войнство 1878–1928 г. С., 1928, с. 304.

²⁷ „...преследването на турците след разгрома при Лозенград не било продължено. Особено вредно бездействие проявил командирът на конната дивизия ген. Ат. Назлъмов“ (за неп-

редприетото разузнаване с бой от конната дивизия, чийто командир е ген. Ат. Назлъмов и оттам – непоследването на турците – б. м., С. Б.) – В: История на България. Т. 2, с. 258.

²⁸ Вж. Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г., с. 100 сл.

²⁹ Марков, Г. Българското крушение 1913 г., с. 7.

³⁰ Пак там.

³¹ Лалков, М., М. Радева, Л. Зидарова. История за 6 клас на СОУ. С., 1994, с. 81.

³² Дрехаров, Ц. Гръцката подлост през 1913 година. Инцидентите в Равишко. Асеноград, 1915; Ценов, Г. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. Историко-политическо издирване. С., 1915.

³³ Чилингиров, С. Сръбско-българските отношения от най-старо време до днес. Изд. Щаба на действащата армия. С., 1918.

³⁴ Митаков, К. Българо-турската война и заинтересованите държави. С., 1912; Велчев, В. Цялата истина по погрома и новите опасности за България. С., 1913; Ников, С. Балканската война. Причини, развой и край. С., 1913; Омарчевски, С. Балканската война...; От Берлин до Букурещ. Лъч светлина върху последните събития. С., 1913; Стефанов, С. Причина на причините. Народ и армия. С., 1913; Стойчев, П. Войната и нейните последствия. Шумен, 1913; Антонов, Д. Катастрофата на България и мнение върху външната ѝ политика. С., 1914; Шопов, А. Как ни се наложи Балканската война. С., 1915.

³⁵ Балканската война или Руската оранжева книга (Дипломатически документи, издадени от руското Външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостров – август 1912 – юли 1913 г.). С., 1914.

³⁶ Габе, П. Русия, Австрия и българският погром. Къде е спасението? С., 1914; Силянов, Х. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915; Шопов, А. Балканската война с прибавление на всички договори и конвенции със Сърбия и Гърция; Калинков, Г. Румъния и нейната политика спрямо България (1911–1913). С., 1917; Кьорчев, Д. Политика и съюз. С., 1917.

³⁷ Кабакчиев, Х. Виновиците за катастрофата. С., 1919.

³⁸ Коларов, В. Пътят към катастрофата. С., 1919.

³⁹ Сакъзов, Я. Българите в своята история. С., 1917, с. 460.

⁴⁰ Радославов, В. България и световната криза. С., 1923, с. 47.

⁴¹ Вж. Шарова, К. Цит. съч., с. 137.

⁴² Радославов, В. Цит. съч., с. 52 сл.

⁴³ Вж. напр. Абаджиев, Т. Действията на I бригада и 5 пехотна дивизия във войната 1912–1913 г. С., 1925; Жеков, Н. Конната дивизия в 1912 и 1916 г. С., 1927; Лудогоров, С. Спомени за дейността на флота и гарнизона на варненския укрепен пункт през време на войната 1912–1913 г. С., 1927; Милев, Н. Под стените на Одрин. С., 1927; Силяновски, В. Спомени и бележки по обсадата и атаката на крепостта Одрин 1912–1913 г. С., 1927; Акрабов, С. Действията на сборната конна бригада във войната срещу Турция и пленяването на корпуса на Янвер паша С., 1929; Вазов, Г. Спомени от Балканските войни. С., 1929; Лазаров, В. Българският гарнизон в Солун през 1913 г. С., 1929; Ангелов, А. Около Одрин през 1912–1913 г. – В: Артилерийски преглед, 25, 1930; Бойдев, Т. Впечатления от нашата артилерия при атаката на Одрин – Пак там; Ватев, И. С 2-ро тежко обсадно артилерийско отделение при обсадата и атаката на крепостта Одрин през 1912–1913 г. – Пак там; Вълков, И. Победата при Одрин и ролята на артилерията – Пак там; Дървингов, П. Студии по нашите войни. Книга първа. Войсководители и войски. Критически бележки и размишления. С., 1930; Жеков, Н. Одрин, спомени за едно от най-великите дела на българското войнство. – Армейски преглед, 1930; Загорски, С. Из обсадата и атаката на Одрин. – Артилерийски преглед, 25, 1930; Иванов, Н. Артилерията при атаката на Одринската маневрена крепост на 12-ти и 13-ти март 1913 г. – Пак там; Попов, Д. Атаката на Одрин. – Артилерийски преглед, 1930; Славчев, С. Една голяма грешка на турското командване в крепостта Одрин при отбраната ѝ през 1913 г. – Пак там; Фичев, И. Чатаалджа. – ВИС, 1930, № 7–8; Арабов, К. Лични възпоменания от войната между България и Турция през 1912–1913 г. – пак там, 1931, № 2; Дървингов, П. Атаката на Одрин. С., 1931; Назлъмов, А. Материали за историята на войната 1912–1913 г. Действията на кавалерийската дивизия. Лични спомени. В 2 ч. С., 1931.

⁴⁴ Жеков, Н. Т. Българското войнство 1878–1928 г. Военно-политически поглед върху развитието на бойните дела на нашите въоръжени сили от освобождението до сега и тяхното бъдеще. С., 1928.

⁴⁵ Пак там, с. 186.

⁴⁶ Недев, Н. Цит. съч.

- 47 Станишев, Н. Х. Кратка история на българите..., с. 232.
- 48 По доклада на майор Матарел – вж. Балканската война през погледа на един французин. Сб. от документи. С., 1977, с. 145.
- 49 Вж. напр. Косев, К. Подвигът 1912–1913. С., 1983; Калинков, А. Те умряха за тебе, родино...! С., 1982.
- 50 Марков, Г. Правата и отговорностите на Българското главно командване в Балканската война 1912–1913. – ВИС, 1981, № 5; Сб. материали от научната дискусия, проведена на 13 февруари 1980 г. в Института за военна история при Генералния щаб на тема „За характера на българската армия и за водените от нея войни през периода 1885–1918 г.“ – Изв. ВИНД, 31, 1981; Илчев, И. Външнополитическата пропаганда...; Марков, Г. Съдбоносните стъпки на България в балканските войни 1912–1913 г. – Истор. преглед, 1982, № 4; Панайотов, Л. Балканският съюз и войната 1912–1913 г. – ВИС, 1982, № 4; Марков, Г. България и нейните съюзници през Балканската война 1912–1913 г. – Истор. преглед, 1983, № 1; Миланов, П. Документи за дипломатическата история на Балканските войни (1912–1913). – Изв. ВИНД, 38, 1983; Сб. „Одрин“. Спомени. С., 1983; Шипчанов, И. Вестителите на бойната слава (военните кореспонденти през Балканската война от 1912–1913). Балканската военна история. Подбрани извори и документи. С., 1984; Markov, G. The Bulgarian Delegation at the London Peace Conference (December 1912 – May 1913). – Bulgarian Review, 1984, № 3; Марков, Г. Добруджанският въпрос и посланическата конференция в Петербург (февруари–април 1913); Нойков, С. Българската армия през Балканската война 1912–1913 г. през погледа на германския и австро-унгарски Генерален щаб. – Изв. ВИНД, 38, 1984; Марков, Г. За съгласуваността между външната политика и военната стратегия на България в Балканската война 1912–1913 г. – ВИС, 1985, № 1; Към предисторията на Балканския съюз (март–септември 1911 г.) – Пак там., 1987, № 6; Германия и участието на България в Балканските войни 1912–1913 г. – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 4. С., 1989; Към историята на българо-румънския спор за Южна Добруджа по време на Балканските войни (1912–1913). – ИИИ, 30, 1989.
- 51 Далков, М. Между възторга и покрусата. България по време на войните 1912–1918 г. С., 1993, с. 3.
- 52 Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г., с. 17.
- 53 Реч на д-р Стоян Данев, произнесена на 26 април 1914 г. в Столичното казино. С., 1914.
- 54 Реч на д-р Никола Геннадиев, произнесена на 3 ноември 1913 г. С., 1913.
- 55 Благоев, Д. Реч, произнесена на 25. IV. 1914 г. – Ст. дн. на XVII ОНС, I и. с., 15 зас., с. 425.
- 56 Марков, Г. Българското крушение 1913 г., с. 6.
- 57 Доклад на парламентарната изпитателна комисия (ДИПК). Т. 1–4. С., 1918.
- 58 На 22 ноември 1919 г. XVIII ОНС ще приеме Закон за съдене на виновниците за националната катастрофа, а катастрофите вече са две, но и тук персонафикацията на вината надделява над анализа за причините.
- 59 Ников, С. Виновен ли е царят за погрома? С., 1913.
- 60 Гешов, И. Е. Престъпното безумие и анкетата по него, с. 62 сл.
- 61 Пак там.
- 62 Пак там, с. 59.
- 63 Във в. „Народни права“ от 7 юни 1913 г.
- 64 Гешов, И. Е. Балканският съюз. Спомени и документи. С., 1915.
- 65 Керемекчиев, А. Как заблуждават народа или...
- 66 Вж. Пиргинов, А. Народната катастрофа. Войните 1912–1913 г. С., 1926.
- 67 Шарова, К. Цит. съч., с. 137.
- 68 Жеков, Н. Т. Политическият живот в България и войнството. С., 1924, 17–18.
- 69 Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 196.
- 70 Недев, Н. Цит. съч., 134–135.
- 71 Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 192, 195.
- 72 Недев, Н. Цит. съч., с. 177.
- 73 Пак там, с. 176.
- 74 Пак там, с. 181.
- 75 Пак там, с. 179.
- 76 Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 276.
- 77 Пак там, с. 309 – както, впрочем, поставянето на отговорността за 16 юни 1913 г. единствено върху помощник-главнокомандващия – ген.-лейт. М. Савов – е заключение и на дру-

ги автори – вж. *Маджаров, М.* Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади. С., 1932, с. 154; *Фичев, И.* Балканската война 1912–1913 г., с. 428 – макар личната неприязън на ген. Иван Фичев към ген. Михаил Савов да е известна.

⁷⁸ *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. 261.

⁷⁹ Пак там, 290–291.

⁸⁰ Пак там, с. 292.

⁸¹ Пак там, с. 283.

⁸² Пак там, с. 315.

⁸³ Вж. в предговора – *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. VI.

⁸⁴ *Орманджиев, И. П.* Нова и най-нова история на българския народ. С., 1943; *Тошев, А.* България и нейните съседи. С., 1943.

⁸⁵ *Тошев, А.* България и нейните съседи, с. 326.

⁸⁶ *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите... .

⁸⁷ Пак там, с. 232.

⁸⁸ Пак там, с. 234.

⁸⁹ Пак там, с. 232.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ *Недев, Н.* Цит. съч., с. 145.

⁹² Пак там, с. 157.

⁹³ *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. 218.

⁹⁴ Пак там, с. 224.

⁹⁵ Пак там, с. 230.

⁹⁶ Пак там, с. 244.

⁹⁷ Пак там, с. 246.

⁹⁸ Пак там, с. 299.

⁹⁹ Пак там, с. 301.

¹⁰⁰ Пак там, с. 305.

¹⁰¹ Пак там, с. 307.

¹⁰² Пак там, с. 308.

¹⁰³ История на България. Т. 2, 258–259.

¹⁰⁴ *Марков, Г.* Българското крушение 1913 г., с. 5.

¹⁰⁵ *Гешов, И. Е.* Престъпното безумие и анкетата по него, с. 62 сл.

¹⁰⁶ *Баджов, П.* Прешките на д-р Данев. С., 1913.

¹⁰⁷ *Списаревски, К.* Кой опропасти България. С., 1914.

¹⁰⁸ *Вазов, Б.* Държавният преврат 16 юни 1913 г. С., 1913.

¹⁰⁹ Вж. напр. *Иванов, В.* Народната партия в Балканските войни 1912–1913 г. С., 1919.

¹¹⁰ *Банков, Д.* Причините за погрома. С., 1922.

¹¹¹ *Папанчев, А.* Едно престъпно царуване. Фердинанд I, цар на българите. С., 1923.

¹¹² Пак там, с. 119.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ *Кеков, И. П.* Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.) 5. прераб. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3007 от 17 август 1927 г. Пловдив, 1927, с. 107.

¹¹⁵ *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 235.

¹¹⁶ Пак там, с. 240.

¹¹⁷ *Дочев, Г., П. Петров.* Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 1694 от 2. IX. 1935 г. С., 1935. с. 129.

¹¹⁸ *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. 227.

¹¹⁹ Пак там, с. 307.

¹²⁰ *Недев, Н.* Цит. съч., с. 167.

¹²¹ Пак там, с. 158.

¹²² История на България. Т. 2, с. 262 – като данните за умрелите от холера са цитирани по данни от ДПИК и сведения на ген. Радко Димитриев.

¹²³ По: Доклад на Парламентарната изпитателна комисия. Т. 2 – Приложение, с. 91 § *Димитриев, Р.* Цит. съч. Приложение В, с. VI.

¹²⁴ *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 232.

¹²⁵ Пак там, с. 236.

- ¹²⁶ Пак там, с. 242 сл.
- ¹²⁷ *Саздов, Д., Р. Попов, В. Мигев, М. Лалков.* История на България (681–1960). Т. 2. С., 1995, с. 292.
- ¹²⁸ *Фичев, ген. И.* Балканската война 1912–1913 г., с. 200.
- ¹²⁹ История на България. Т. 2, с. 262.
- ¹³⁰ *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя, 1912–1913 г., с. 100.
- ¹³¹ История на България. Т. 2, с. 267.
- ¹³² Пак там, с. 271.
- ¹³³ Пак там, с. 274.
- ¹³⁴ *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 244.
- ¹³⁵ Материали за историята на Балканската война. Шумен, 1913.
- ¹³⁶ Пак там, 90–91.
- ¹³⁷ Пак там, с. 188.
- ¹³⁸ Пак там, с. 50.
- ¹³⁹ Пак там, с. 326.
- ¹⁴⁰ *Барбар, О.* Моите спомени от Балканската война, 1912–1913 г. С., 1923, с. 26.
- ¹⁴¹ Пак там, с. 47.
- ¹⁴² Балканската война през погледа на един французин. Сб. от документи. С., 1977.
- ¹⁴³ Балканските войни в спомените на съвременници и участници. С., 1973.
- ¹⁴⁴ *Попов, Р., Б. Самарджиев.* Цит. съч.
- ¹⁴⁵ Пак там, с. 49.
- ¹⁴⁶ Пак там, с. 50.
- ¹⁴⁷ *Drossos, D.* La fondation d'alliance balkanique. Athenes, 1929; *Helmreich, F.* The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913. Cambridge, 1938.
- ¹⁴⁸ *Ђорђевић, Д.* Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912 године. – Исторички часопис књ. IX–X, Београд, 1960; Милован Миловановић. Београд, 1962; *Prevelakis, E.* Eleftheros Veniselos and the Balkan Wars 1912–1913. – *Balkan Studies*, 7, 1966, № 2.
- ¹⁴⁹ The Fiftieth Anniversary of the Balkan Wars. The Celebration at the University of Thessaloniki. Address by the Rector N. P. Andriotes. – *Balkan Studies*, 3, 1962, No 2; *Xanatalos, D.* The Greeks and the Turks on the Eve of Balkan Wars. – Пак там; *Fragistas, Ch.* The Balkan Wars their Meaning in the Historie of Greece. – Пак там, 3, 1962.
- ¹⁵⁰ *Prevelakis, E.* Цит. съч.
- ¹⁵¹ *Скоко, С.* Други балкански рат. Београд, 1968; Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 31 март 1912 год. – Гласник на Институтот за национална историја, XII, 1968, № 1; *Стојнов, П.* Македонија во времето на Балканските и Първата светска војна (1912–1918). Скопје, 1969.
- ¹⁵² *Попов, Р., Б. Самарджиев.* Цит. съч., с. 56.
- ¹⁵³ *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 9.
- ¹⁵⁴ *Велева, М.* Войнишките бунтове 1913 г.; *Анчев, А.* Цит. съч.; *Велева, М.* Влошаване положението на народните маси по време на Балканската война; Изостряне на класовите отношения в България по време на Балканските войни и непосредствено след тях.
- ¹⁵⁵ *Митев, Й.* Героизмът на българския народ през Балканската война. С., 1958.
- ¹⁵⁶ *Бурмов, А.* и др. Отечествона история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд. С., 1950, с. 74; *Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов.* История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд. С., 1955, с. 324.
- ¹⁵⁷ *Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова.* Българска история за III курс на техникумите. 2. изд. С., 1958, с. 110.
- ¹⁵⁸ *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 9.
- ¹⁵⁹ Алюзията е по заглавието на проф. Марко Семов „Победителят проси мир“. С., 1996.
- ¹⁶⁰ История на България. Т. 2, с. 245.
- ¹⁶¹ *Станев, Н.* История за първи клас на народните прогимназии. 2. доп. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 1501 от 16. VI. 1926 г. С., 123–128.
- ¹⁶² *Кенов, И. П.* Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3071 от 21 август 1928 г. Пловдив, 1928, 142–144.

¹⁶³ *Кефов, И. П., В. И. Кепова.* Обща и българска история. Учебник за трети клас на прогимназиите (с приложения: 6 исторически многоцветни карти). 1. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3519 от 8 октомври 1932 г. Пловдив, 1932, с. 97; *Кефов, И. П., В. И. Кепова.* Обща и българска история за трети клас на прогимназиите. 2. непр. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 3586 от 26 ноември 1937 г. Пловдив, 1938, с. 113.

¹⁶⁴ *Кефов, И. П., В. И. Кепова.* Обща и българска история за трети клас на прогимназиите. 2. непр. изд., с. 113.

¹⁶⁵ *Станев, Н.* История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 2158 от 20 август 1918. С., 1918, с. 215.

¹⁶⁶ *Станев, Н.* История за първи клас на народните прогимназии. 2. доп. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със зап. № 1501 от 16. VI. 1926 г. С., 1926, с. 125.

¹⁶⁷ *Кефов, И. П.* Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 107.

¹⁶⁸ Вж. напр. *Дочев, Г., П. Петров.* Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 125.

¹⁶⁹ *Койчев, Д. П., М. Фридманов.* Отечествознание. За четвърто отделение, одобрено от Министерството на народното просвещение чрез състезание по програмата от 1936 г. С., 1941, с. 122.

¹⁷⁰ *Попов, И.* Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. Пловдив, изд. и печат Петко Беловежков, 1925, с. 79.

¹⁷¹ Вж. *Кефов, И. П.* Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 107; *Дочев, Г., П. Петров.* Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 124; *Минев, П., К. П. Домусчиев.* Отечествознание с гражданско учение. За четвърто отделение. 1. изд. С., 1937, с. 149; *Попов, И. С.* Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд. С., 1931, с. 116; *Койчев, Д. П., М. Фридманов.* Отечествознание. За четвърто отделение, с. 122.

¹⁷² *Кефов, И. П.* Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., одобрен от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3071 от 21 август 1928. г. Пловдив, 1928, с. 143.

¹⁷³ *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 232.

¹⁷⁴ Пак там, с. 235.

¹⁷⁵ *Станев, Н.* История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 215.

¹⁷⁶ Вж. напр. *Божиков, Б., В. Кепова, Л. Ленкова, И. Сарафов.* История за трети прогимназиален клас. 4. изд. С., 1948, с. 129; *Божиков, Б. Д., И. Кепова.* Българска история за VII кл. на общообразователните училища. 7. попр. изд. С., 1951, с. 97; *Унджиева, Л., Б. Божиков.* Българска история. Учебник за VII клас на общообразователните училища. 4. изд. С., 1955, с. 85; *Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов.* История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 317; *Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова.* Българска история за III курс на техникумите. 2. изд., с. 110.

¹⁷⁷ *Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев.* Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд. С., 1953, с. 244.

¹⁷⁸ *Бурмов, А* и др. Отечествозна история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 74; *Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев.* Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прер. изд., с. 247; *Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов.* История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд. С., 1955, с. 323.

¹⁷⁹ *Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев.* Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 251.

¹⁸⁰ Пак там, с. 246; *Бурмов, А., Х. Христов, А. Каралийчев, И. Йорданов, Н. Джераси.* Отечествозна история. За IV клас на общообразователните училища. 3. попр. изд., С., 1954, с. 100; *Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов.* История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 318 (...против Балканската война); с. 326 (... против Междоусюзническата война).

¹⁸¹ *Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова.* Българска история за III курс на техникумите. 2. изд., с. 111 сл.

- ¹⁸² Бурмов, А и др. Отечествовна история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 74; Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов. История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 324.
- ¹⁸³ Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова. Българска история за III курс на техникумите. 2. изд., с. 110.
- ¹⁸⁴ Димитров, И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България за 10 клас на средните политехнически училища. С., 1982 г. (този учебник претърпява няколко издания и действия в българското училище вкл. до 1989 г. – Димитров, И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България. За X клас на ЕСПУ. 3. изд. С., 1988).
- ¹⁸⁵ Вж. Quandt, S. Didaktik der Geschichte. Systematische Perspektiven. Marburg, 1988.
- ¹⁸⁶ Шопов, Й. Дидактически проблеми на историята. С., 1991, с. 261.
- ¹⁸⁷ Пак там, с. 263.
- ¹⁸⁸ Кеков, И. П. Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 107.
- ¹⁸⁹ Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание. За четвърто отделение. 1. изд. С., 1925, с. 81.
- ¹⁹⁰ Златинчев, Х. Н. Учебник по отечествознание. За IV отделение. 6. попр. изд., С., 1925, с. 74.
- ¹⁹¹ Пастухов, И. Отечествознание. За IV отделение. 5. подобр. изд. С., 1925, с. 92.
- ¹⁹² Койчев, Д. П., М. Фридманов. Отечествознание. За четвърто отделение, с. 123.
- ¹⁹³ Пастухов, И. Отечествознание. За IV отделение. 5. подобр. изд., с. 92; Пастухов, И. Отечествознание. За IV отделение. 1. изд. Пловдив, 1936, с. 153.
- ¹⁹⁴ Шейтанов, Н., Б. Д. Божилов. Учебник по българска и обща история. За III прогимназиален клас. С., 1943, с. 98.
- ¹⁹⁵ Попов, И. С. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд. С., 1931, с. 116.
- ¹⁹⁶ Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 125.
- ¹⁹⁷ Митев, П. Размисли върху руско-турската освободителна война (1877-1878). – История, 1994, № 2, с. 56.
- ¹⁹⁸ Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание. За четвърто отделение. 1. изд., с. 81.
- ¹⁹⁹ Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 2314 от 11 юли 1929 г. С., 1929, 260-261.
- ²⁰⁰ Вж. още: Йорданов, А., Н. Т. Дончев. Отечествоведение с гражданско учение. За четвърто отделение (според програмата от 1922 г.). 13. коренно прераб. изд., Пловдив, 1931; Казаков, И. Отечествознание. За четвърто отделение. 3. изд. С., 1943. (Първото издание е одобрено по състезание със заповед № 3393 от 3 ноември 1941 год., второто попр. издание е одобрено със заповед от 28 август 1942).
- ²⁰¹ Кеков, И. П. Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 108.
- ²⁰² Кеков, И. П., В. И. Кекова. Обща и българска история. Учебник за трети клас на прогимназиите (с приложения: 6 исторически многоцветни карти). 1. изд., с. 97.
- ²⁰³ Пак там, с. 50.
- ²⁰⁴ Недев, Н. Цит. съч., с. 181.
- ²⁰⁵ Шопов, Й. Проникване на фашизма в средното образование (1934-1939). – Истор. преглед, 1975, № 5, 45-56.
- ²⁰⁶ Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 126.
- ²⁰⁷ Пак там, с. 129.
- ²⁰⁸ Бурмов, А., Б. Божилов, К. Ламбрев. Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 215; Унджиева, Л., Б. Божилов. Българска история. Учебник за VII клас на общообразователните училища. 4. изд., 86-87.
- ²⁰⁹ Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов. История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 327.
- ²¹⁰ Станчева, З., С. Парашкевова, Т. Дако. История за 8 клас на единните средни политехнически училища. С., 1980, с. 57.
- ²¹¹ Попов, И. С. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд., с. 118.
- ²¹² Тодоров, И. Отечествознание с гражданско учение. За IV отделение (според програмата от 1922 г.) 11. прераб. изд. Пловдив, 1925, с. 85.

- ²¹³ Койчев, Д. П., М. Фридманов. Отечествознание. За четвърто отделение, с. 124.
- ²¹⁴ Минев, П., К. П. Домусчиев. Отечествознание. За четвърто отделение. 6. прераб. изд., С., 1927, с. 104.
- ²¹⁵ Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., с. 261.
- ²¹⁶ Минев, П., К. П. Домусчиев. Отечествознание с гражданско учение. За четвърто отделение. 1. изд. С., 1937, с. 150.
- ²¹⁷ Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 126.
- ²¹⁸ Шейтанов, Н., Б. Д. Божигов. Учебник по българска и обща история. За III прогимназиален клас, с. 102.
- ²¹⁹ Златинчев, Х. Н. Учебник по отечествознание. За IV отделение. 6. попр. изд., с. 74.
- ²²⁰ Попов, И. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. Пловдив, изд. и печат Петко Беловежов, 1925, с. 79.
- ²²¹ Тодоров, И. Отечествознание с гражданско учение. За IV отделение (според програмата от 1922 г.). 11. прераб. изд., с. 89.
- ²²² Минев, П., К. П. Домусчиев. Отечествознание. За четвърто отделение. 6. прераб. изд., с. 104.
- ²²³ Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., с. 260.
- ²²⁴ Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 216.
- ²²⁵ Шейтанов, Н., Б. Д. Божигов. Учебник по българска и обща история. За III прогимназиален клас, с. 102.
- ²²⁶ Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание. За четвърто отделение. 1. изд., с. 81.
- ²²⁷ Кеов, И. П. Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., с. 143.
- ²²⁸ Станишев, Н. Кратка история на българите..., с. 235.
- ²²⁹ Саздов, Д., Р. Попов, В. Мигев, М. Лалков. История на България (681–1960). Т. 2, с. 289.
- ²³⁰ Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 216.
- ²³¹ Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., с. 260.
- ²³² Кеов, И. П. Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., с. 144.
- ²³³ Барбар, О. Цит. съч., с. 26.
- ²³⁴ Материали за историята на Балканската война. Шумен, 1913.
- ²³⁵ Балканската война през погледа на един французин. Сб. от документи. С., 1977.
- ²³⁶ Балканските войни в спомените на съвременници и участници. С., 1973.
- ²³⁷ Първото издание датира от 1925 г. Цитираните тук текстове са по: Станев, Н. История на Нова България (1878–1941). С., 1993 (печатана по третото преработено и допълнено издание – книгоиздателство „Ст. Атанасов“. С., 1942).
- ²³⁸ Пак там.
- ²³⁹ Пак там.
- ²⁴⁰ Пак там, с. 194.
- ²⁴¹ Пак там, с. 169.
- ²⁴² Пак там, с. 209.
- ²⁴³ Пак там, 170–171.
- ²⁴⁴ Пак там, с. 176.
- ²⁴⁵ Пак там, с. 218.
- ²⁴⁶ Пак там, с. 223.
- ²⁴⁷ Събева, С. Несъизмеримите исторически повествования. – В: Пренаписване на новата българска история. С., 1995, с. 151 сл.
- ²⁴⁸ Станев, Н. История на Нова България (1878–1941), с. 181.
- ²⁴⁹ Пак там, 212–213.
- ²⁵⁰ Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 216.
- ²⁵¹ Станев, Н. История на Нова България (1878–1941), с. 413, който текст е последния ред и последната фраза на книгата.
- ²⁵² Вж. напр. „Поуки от нашата история“ (В: Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание за

четвърто отделение. 2. изд., с. 129) или „Какво трябва да правят младите български граждани“ (В: Понов, И. С. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд., с. 119).

²⁵³ История на България. Т. 2, 244–245.

²⁵⁴ Пак там, с. 245.

²⁵⁵ Божиков, Б. Д., И. Кенова. Българска история за VII кл. на общообразователните училища. 7. поправ. изд., с. 96.

²⁵⁶ Бурмов, А. и др. Отечествена история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 74.

²⁵⁷ Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев. Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 249.

²⁵⁸ Унджиева, Л., Б. Божиков. Българска история. Учебник за VII клас на общообразователните училища. 4. изд., с. 86.

²⁵⁹ История на България. Т. 2, с. 262 сл.

²⁶⁰ Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 283.

²⁶¹ Божиков, Б., В. Кенова, Л. Ленкова, И. Сарафов. История за трети прогимназиален клас. 4. изд. С., с. 130.

²⁶² Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов. История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 318.

²⁶³ Бурмов, А. и др. Отечествена история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 73.

²⁶⁴ Божиков, Б. Д., И. Кенова. Българска история за VII кл. на общообразователните училища. 7. попр. изд., с. 99.

²⁶⁵ Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев. Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 250.

²⁶⁶ Марков Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 1.

²⁶⁷ Пак там, с. 9.

²⁶⁸ Цитатът е по: Лалков, М., М., Радева, Л., Зидарова. История за 6 клас на СОУ. – „по признанието на един английски кореспондент“, с. 83.

²⁶⁹ Димитров, И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България за 10 клас на средните политехнически училища. С., 1982 г. (този учебник претърпява няколко издания и действия в българското училище вкл. до 1989 г. – Димитров, И. И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България. За X клас на ЕСПУ. 3. изд. С., 1988).

²⁷⁰ Лалков, М. Между възторга и покрусата. България по време на войните 1912–1918 г., с. 3.

²⁷¹ Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя, 1912–1913 г., с. 17.

²⁷² Лалков, М., М. Радева, Л. Зидарова. История за 6 клас на СОУ, с. 84.

²⁷³ Саздов, Д., Р. Понов, В. Мигев, М. Лалков. История на България (681–1960), с. 286.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 91–92, 1998–1999

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 91–92, 1998–1999

ОБЩИНСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ В БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР (1923–1931)

ВАЛЕРИ КОЛЕВ

Валери Колев. ОБЩИНСКИЕ СЛУЖАЩИЕ В БОЛГАРИИ В ПЕРИОД УПРАВЛЕНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СГОВОРА, 1923–1931 Г.

Представеното изследване разглежда два основни въпроса: първия – професионалното и материалното положение на тази категория служещи и измененията на това положение, и втория – развитието на синдикалното движение, оказало силно влияние на състоянието на тази група управленческия апарат.

Изследването базира на законодателните актове на органите на държавното управление, документите на централните и на местните архиви, на публикации на столични и провинциални специализирани периодични издания. В работата са използвани също и изследвания, посветени на управлението на Демократическия съговор в цяло.

Valery Kolev. THE MUNICIPAL OFFICERS IN BULGARIA DURING THE REGIME OF THE DEMOCRATIC ENTENTE, 1923–1931

The study reveals two major problems – about the development in the professional and the financial status of the municipal officers and about their trade union movement that exercises a strong impact upon their profession.

It is based upon primary sources: the official legislature, archival material from the central and local state archives, upon materials from the specialized central and local newspapers and magazines. The specialized researches about the regime of the Democratic entente are also taken into consideration.

Изследването на професионалните групи е един от основните проблеми както по отношение на социалната история, така и на историята на институциите. Докато за периода от Освобождението до Балканските войни българската историография обръща внимание главно на наемното работничество и на интелигенцията от гледна точка на класовата теория, то междувоенните години са напълно игнорирани¹. Отделни познания и обобщения се правят често, без да са базирани на конкретни проучвания. Всичко това налага необходимостта от изследване

на социалната и професионалната структура на българското общество, която е основа и предпоставка за развитието на социалните и политическите процеси в страната.

Макар и по-малобройни от държавните служители, общинските служители в България играят сериозна роля в обществения живот на страната и при функционирането на най-низшите органи на държавната администрация. Те са в ежедневен досег с населението по места, набират се непосредствено от него и му влияят пряко в отношението му както към общината, така и към държавата. Тяхното значение нараства особено в период на нестабилност на държавните органи, какъвто започва след преврата на 9 юни 1923 г.

Предложеното проучване разглежда два основни въпроса – за професионалното и материалното положение на общинските служители и за настъпилите в тях изменения и за развитието на тяхното професионално движение, което оказва силно влияние върху състоянието на професията. То е изградено на основата на държавното законодателство, на документален материал от централните и някои местни архивохранилища, на специализирания столичен и провинциален периодичен печат. Ползвана е и специализирана научна литература за управлението на Демократическия сговор.

1. ПОЛОЖЕНИЕ НА ОБЩИНСКИЯ ПЕРСОНАЛ

Към лятото на 1923 г. българските общини осигуряваха работа на почти 30 000 служители². Техният брой бе значително нараснал в сравнение с довоенния период. Подобна бе картината и сред държавните чиновници. Ако до войните на 10 000 души от населението на страната се падаха пд' 85 чиновници, то през 20-те години те бяха вече 111, с тенденция към растеж. Рязко се повиши участието на жените в администрацията, което бе общоевропейско явление. Според преброяването на професиите от 1910 г., сравнено с преброяването на населението от 1926 г., броят на жените чиновнички се бе увеличил 23 пъти³. Процесът, съчетан с тежкото финансово състояние на държавата и с политическата нестабилност, задълбочи неимоверно т. нар. чиновнически въпрос, а превратът на 9 юни 1923 г. го изостри до краен предел. Същността на проблема в следвоенната обстановка се свеждаше главно до липсата на служебна стабилност и прекалено честите и необосновани кадрови промени; до ниското материално обезпечаване на служителите; до системата на социално и пенсионно осигуряване; до нуждата от по-висока професионална квалификация и нейното постоянно поддържане⁴.

Положението на общинските служители по традиция бе значително по-тежко от това на държавните, защото централната власт, позовавайки се на принципа на общинската автономия, предприемаше мерки, които касаяха само пряко зависимата от нея администрация. Изработените от държавата механизми и норми не се отнасяха изрично за общините. Последните сами трябваше да решават „чиновническият въпрос“ в рамките на своите виждания и възможности. Единствено изключение правеше пенси-

онното осигуряване, уредено с общ закон от началото на 1922 г. Подобна практика се следваше и в повечето европейски страни⁵.

Въпреки тази негативна тенденция на обособеност на общините, в годините на следвоенната криза се появи и противоположното явление. То отново касаеше материалното положение на общинския персонал. От края на 1918 г. бе въведено общо за държавните и изборните служители добавъчно възнаграждение върху заплатите, което трябваше да компенсира обезценяването на българския лев. От края на 1919 г. с постановление на правителството бяха въведени и първите щатни таблици, общи за всички окръзи и общини⁶. В останалите случаи обаче държавата не регламентираше статута на професията на общинските чиновници. Тя възприе друг подход. При създаването на норми за държавните служители, правителствата се опитваха да убедят общинските власти да ги приемат и прилагат. Това бе смисълът на т. нар принцип на факултативност. По този механизъм, по предписание на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРHZ), част от общините приеха доброволно да спазват Закона за държавните служители от 1922 г.⁷

СЛУЖЕБЕН СТАБИЛИТЕТ. Служебната стабилност на общинския персонал бе основен проблем още в периода до войните и остана като първостепенен фактор, който дестабилизираше професията и самите общини. Превратът на 9 юни 1923 г. и последвалата радикална промяна на администрацията – държавна и общинска, в продължение на повече от половин година създаде пълен хаос в общинските управления. Конфликтите между партиите, поддържащи правителството, и между тях като цяло и Народния съговор и Военния съюз доведоха до честа подмяна на общинския персонал⁸. Този процес следваше политическите събития. В първите месеци след преврата основният удар падна върху общинските служители, поддържащи БЗНС. Те бяха мнозинство в селата и малките градове. Уволненията и назначенията по правило бяха извършвани от новоназначените тричленни комисии, които нямаха такива права според действащото законодателство. Затова постепенно бе възприет подходът за „временно“ назначаване на удобни за властта служители, което породило сериозни правни и финансови проблеми⁹.

След първоначалната вълна на промени от юни 1923 г. правителството се опита да даде някакъв по-благовиден предлог за уволненията и издигна тезата, че се извършва „съкращение на персонала“ с цел икономии, като се освобождавали „недобросъвестни“ общински служители, които били „в тежест на общината“¹⁰. На много места в страната оцелелите общински съвети отказаха да следват тази линия. Тогава бяха изпратени специални предписания до окръжните постоянни комисии, които обясняваха процедурата в подобни случаи. В селата масово се провеждаха ревизии от окръжните проверители и по техен доклад окръжните постоянни комисии вземаха решение за временно лишаване от права за заемане на длъжността. Тези решения биваха оформяни като заповеди на МВРHZ и последвани от заповеди за уволнение от окръжните управители¹¹. Новата процедура бе по-ефективна и по-законосъобразна, но породила редица проблеми пред общините, тъй като касаеше главно техните секретар-бирници. Така

например в Сопот, където местният секретар-бирник, член на БЗНС, бе задържан по повод преврата, се наложи общинският съвет да ходатайства пред съдебните власти, които ежедневно го пускаха да ръководи работата в общината. Под натиска на държавните органи той бе уволнен в началото на август 1923 г., но отново бе назначен отначало временно, а по-късно и постоянно¹². Към средата на август 1923 г. новата власт бе извършила най-належащите кадрови промени в общините и се постара да вмести по-нататъшните си действия в рамките на закона. Затова МВРНЗ припомни на тричленните комисии, че нямат право да уволняват общински служители¹³. Това остана без последствия.

От средата на септември 1923 г. се появи и нов, открито политически мотив за уволнение на общинските служители – принадлежността им към БКП. Той повсеместно се смяташе за достатъчен повод за отстраняване от служба¹⁴. Това нововъведение породя ситуации, които биха били комични, ако не касаеха съдбата на немалко хора. Така в Самоков, където „като комунисти“ бяха уволнени повечето служители в общината, някои от тях, симпатизанти на Националлибералната партия, които също бяха подложени на натиск след септември 1923 г., поведоха борба за промяна на мотива за уволнението им. Към ноември с. г. те успяха да получат удостоверение, че са уволнени „в интерес на службата, а не като комунисти“¹⁵.

От края на септември 1923 г. правителството започна по-стриктно да се придържа към установените норми и да прилага печално известния в общинските среди Указ № 123 от 1919 г. С него в края на чл. 477 от Правилника за прилагане на Закона за селските общини бе вмъкнат текст, че по решение на окръжните постоянни комисии МВРНЗ може да лиши временно от право да се заема секретар-бирническа длъжност поради некадърност, констатирана с акт от финансов инспектор или от окръжен проверител¹⁶. Дори оправдателното решение на окръжните постоянни комисии по актовете не бе задължително за МВРНЗ. Така за три месеца до края на 1923 г. бяха временно лишени от права 31 редовно назначени секретар-бирници (вж. табл. 1).

Поредният трус в общинските администрации бе предизвикан от отелянето на социалистите от правителството и на части от радикалите и от демократите от Демократическия сговор след февруари–март 1924 г. За отстраняване на привържениците на тези партии правителството използва претекста, че са станали „нетърпими за населението“¹⁷. Все пак при издаването на официалните документи се спазваше формата на Указ № 123 от 1919 г. По него през 1924 г. бяха уволнени още 36 редовно назначени секретар-бирници. (Броят на уволнените „временни секретар-бирници“ не може да бъде уточнен, тъй като тяхното отстраняване става с кметски заповеди, които почти никъде не са запазени.) През лятото на 1924 г. повод за нестабилност сред общинския персонал дадоха и вътрешнопартийните борби в Демократическия сговор¹⁸. Това откри възможност за още по-масово навлизане на запасни военни в общинската администрация¹⁹.

Важна роля при комплектуване на общинския персонал след януари 1924 г. изигра и Законът за защита на държавата, който изключи членове на БКП и на нейните младежки, профсъюзни и кооперативни централи от възможността да заемат общинска служба²⁰. Мотивите, изложени от

министър Ив. Русев, са показателни за политиката, насаждана от правителството: „...защото Комунистическата партия е възприела въоръженото въстание, за каквото и днес се готви като единствено средство за борба. Уволнението, колкото и да е неприятно тям и на нас, е наложено от естественото право на държавата да се защитава.“²¹ Изменението на Закона за защита на държавата от март 1925 г. рязко разшири обхвата на репресиите и включи не само членове на забранените организации, но и техни съмишленици, като предвиди наказание и за началниците, назначаващи такива хора на служба²². Заедно с тези чисто политически уволнения до средата на 1925 г. жертва на Указ № 123 станаха 36 нови редовно назначени секретар-бирници (вж. табл. 1).

Липсата на стабилност сред общинските служители бе един от постоянните поводи за натиск от тяхна страна върху общинските администрации и върху правителството. В периода 1923–1925 г. този въпрос бе повдиган при всеки контакт на професията с меродавните общински и държавни фактори. Изход от създалото се положение се виждаше в учредяване на специален орган (дисциплинарен съд, дисциплинарна комисия или дисциплинарен съвет), който да решава всеки конкретен случай и заповедите за наказание или уволнение на общинските служители да се основават на негови решения.

Първа крачка в това отношение бе направена след общинските избори от края на пролетта на 1924 г. В много от големите градски общини общинските съвети избраха специални комисии за изработването на дисциплинарен правилник, като по правило бяха включени и представители на общинските чиновници. Обикновено това бяха влиятелни сред колегите си хора, симпатизиращи на Демократическия сговор. Общинските власти се стремяха така да подровят влиянието на клонящия към опозицията Съюз на изборните служители²³. Едновременно с това се целеше стимулиране на създаването на просговористка организация на общинските и окръжните служители. С тази идея в Пловдив бе временно възстановен старият дисциплинарен правилник от 1920 г. до подготовката на нов²⁴.

Разнообразието в приетите правилници бе голямо. Така в Пловдив дисциплинарната комисия вземаше решения само по уволнението на общински чиновници, назначавани и уволнявани с кметска заповед. Комисията се състоеше от кмета, петима общински съветници и един представител на общинските служители и имаше шестмесечен мандат. Свикваше се от кмета или при ревизия и имаше право да налага наказания: мъмрене, изобличение пред персонала на отдела, глоба и уволнение. Решенията бяха окончателни и не подлежаха на обжалване или изменение от кмета. Отделно от комисията кметът имаше правото да мъмри общинските служители насаме или пред други. Той можеше да уволнява без намесата на комисията само при доказано престъпление по служба. Правилникът определи и условията по назначаване на общинския персонал, което обикновено не бе характерно за този тип документи. За назначаване се изискваше наличие на свободно място, което трябваше да бъде обявено предварително в пресата, и се предпочитаха семейните, безработните и бедните местни жители²⁵.

Проектът в София предвиждаше и намеса в правата на общинския съвет. Дисциплинарният съвет се състоеше от помощник-кмет, общински съветник, избран от съвета, началника на отделението на провинения служител и двама чиновници от същото отделение, а мандатът бе едногодишен. При наказание на началник на отделение представителите на общинските служители можеха да бъдат само ръководителите на останалите отделения. Всички точки на обвинението подлежах на проверка от началника на отделението, а обвиняемият имаше правото на лична защита. Създаде се възможност и за допълнително изясняване на обстоятелствата и дори за изслушване на свидетелски показания. Наказанията бяха по-диференцирани: „смъмряне насаме; смъмряне пред други чиновници в управлението; смъмряне със заповед; смъмряне и отнемане на част от заплатата до 1/4 за един месец; спиране повишението до 3 години; преместване на друга длъжност с понижение; уволнение от длъжност“²⁶. Само общинският съвет можеше да промени решението на дисциплинарния съвет, а кметът имаше право да уволнява направо само по искане на съдебната власт и в случай на стачка. При управление на общината от тричленна комисия, нейният председател имаше правата на кмета, а един от членовете ѝ – правата на общински съветник. Проектът бе точно копие на действалия до 1922 г. правилник в столичната община и по общо мнение бе оптимален²⁷.

Докато в повечето големи градове дисциплинарните правилници бяха приети и това създаде по-стабилна общинска администрация, то в столицата проектът въобще не бе гледан от общинския съвет. За цялото управление на Демократическия сговор общинските служители в София останаха най-многобройни и с най-слаба защитеност от произволите на общинското ръководство. По този начин те биваха тласкани и към сговористката професионална организация. Подобен бе проблемът и в повечето малки градски общини, и във всички селски общини, където общинските съвети пряко решаваха въпросите с назначаването и уволняването на малобройните общински чиновници. Това доведе до идеята за учредяване на единен Дисциплинарен съд за цялата страна, ръководен от съдия от Върховния касационен съд в среди, близки до Андрей Ляпчев²⁸.

След атентата в катедралата „Св. Крал“ МВРНЗ наложи нова редакция на допълнението към чл. 477 от Правилника за прилагане на Закона за селските общини. Като мотив за уволнение на секретар-бирниците бе въведено и „престъпление по служба“, но и „немарливост“, което имаше най-широко и често превратно тълкуване. Към ревизиращите органи бяха прибавени и окръжните сметни палати²⁹. Новият Указ № 281 даде още по-голяма възможност на държавните органи под благовиден предлог да участват в комплектуването на общинската администрация, но внесе допълнителен елемент на дестабилизиране. Само за шест месеца, до края на 1925 г., бяха уволнени 24 секретар-бирници, а броят им за 1926 г. надхвърли 120 души. До 1931 г. прилагането на новия указ значително увеличи броя на ежегодно уволняваните чиновници (вж. табл. 1 и 2). Едновременно с това се забеляза тенденция към намаляване на налаганите наказания. До 1925 г. обичайната практика бе за временно лишаване от права за 10–20 години, което фактически означаваше изключване от професията. През 1926 г. подобни случаи продължиха, но наказанията обикновено бяха

за 1–3 години³⁰. Намесата на държавата бе значително по-слаба³¹, където дисциплинарите комисии в общините функционираха постоянно.

От края на 1925 г. отделни централни ведомства, сблъсквайки се с инертността на общините, взеха мерки за стабилизиране на общинските служители, които пряко контролираха, чрез създаване на общи за страната и съответната професия правилници. Първо това направи Министерството на земеделието и държавните имоти, което учреди дисциплинарен съвет, отговарящ за санитарно-ветеринарния персонал на държавна и общинска служба³². Така тези чиновници фактически бяха извадени от компетенциите на общинските съвети, а това подsigури в по-голяма степен техния служебен стабилитет, но ги обвърза по-тясно с държавната, отколкото с общинската администрация. Благоприятно влияние за създаване на общински дисциплинарни правилници изигра и учредяването на дисциплинарни съдилища при някои окръжни постоянни комисии³³.

Въпреки подобни примери, приемането и прилагането на дисциплинарни правилници често бе саботирано от кметовете. Така общинският съвет в Борисовград отхвърли предложението на съветниците демократи за изработване на правилник под предлога, че се отнема прекия надзор на кмета над общинските чиновници³⁴. Официалният мотив в столицата бе, че стабилността се постига с по-висок образователен и служебен ценз, а не с правилник³⁵. Това имаше основания, но не можеше да даде пълна гаранция. Дори където правилници бяха приети, те невинаги се прилагаха. В Пловдив кметът и помощник-кметовете бяха избрани от общинския съвет в дисциплинарната комисия и на практика обезсмислиха съществуването ѝ. С нейно съгласие преди общинските избори от февруари 1926 г. бяха уволнени всички общински служители, симпатизиращи на опозицията³⁶.

Като цяло дисциплинарните правилници и създаваните чрез тях комисии оказаха слабо влияние за стабилизиране на служебното положение на общинските чиновници в страната. Те изиграха известна роля главно в големите градове, където нямаше стабилно еднопартийно мнозинство в общинските съвети. Коалиционният характер на общинското управление в такива случаи бе добра основа за относително по-стабилна общинска администрация, а дисциплинарният правилник и произлизащият от него орган даваха допълнителна гаранция. В селата, малките градове и в столицата обаче бе възприет традиционният модел на пряк контрол върху общинския персонал от страна на кметовете и техните помощници.

За цялото управление на Демократическия сговор въпросът със служебния стабилитет на общинските чиновници не можа да бъде решен задоволително. Преобладаващият възглед бе, че общинските служители трябва да са тясно обвързани с управляващата в общината или в страната партия. Признание за това идваше дори и от средите на опозицията: „Всички партии са партизанствали у нас с чиновническия въпрос във всички учреждения.“³⁷ Подобен подход се засилваше в навечерието на общински, окръжни или парламентарни избори³⁸. В края на 1930 г. местен сговорист съветваше така своя познат министър: „Смятам, че време е вече да организираме и да редим общини и секретар-бирници – наши хора. Законодателните избори наближават като сиви облаци.“³⁹ Тези идеи бяха повсеместно прилагани в общините⁴⁰.

ЗАПЛАТИ. Ниското заплащане на общинския персонал към лятото на 1923 г. бе един от основните компоненти на чиновническия въпрос. Според действащия ред то се състоеше от заплата по щатната таблица, добавъчно възнаграждение от 50% върху заплатата, процентно възнаграждение в зависимост от длъжността и семейни надбавки по утвърдена от правителството таблица. Тази сложна система отразяваше различни етапи, в които държавата се бе намесвала в най-деликатната сфера от общинската автономия. Общините бяха запазили правото си свободно да определят единствено процентното възнаграждение, но семейните надбавки и добавъчно-то възнаграждение се прилагаха по принципа на факултативността. В резултат от тази система общата сума на заплатите бе значително по-малка от тази на държавните служители, въпреки че отделни висши общински чиновници в големите градски общини бяха добре обезпечени. Като цяло възнаграждението на чиновниците в страната в средата на 1923 г. бе много ниско и в известна степен отстъпваше дори и на работниците⁴¹.

Правителството на деветоюнците не бързаше с увеличаването на заплатите на общинските чиновници. През юли 1923 г. то увеличи заплатите по щат на държавните служители и едва след това се зае и с работещите в общините. Първоначалната идея бе да се изравнят заплатите на изборните и държавните чиновници и така да се отговори на натиска отдолу⁴². Скоро стана ясно, че за това има правни и финансови затруднения⁴³. В тази обстановка на някои места общинските власти самостоятелно пристъпиха към увеличаване на процентното възнаграждение, като в София заплатите нараснаха с 50%⁴⁴. МВРНЗ препоръча общините сами да намерят средства за увеличението и да изравнят заплатите на своите служители с тези на държавата. Основните средства трябваше да дойдат от съкращение на персонала и от икономии по различни бюджетни пера⁴⁵. На повечето места в страната общинските съвети и тричленните комисии успяха да извършат известно увеличение⁴⁶. Тези първи палиативни мерки бяха посрещнати с много надежди от работещите в общините, но скромните резултати породиха недоволство. Това принуди МВРНЗ да създаде комисия, начело с главния секретар на министерството Никола Рачев, за изработване на нови щатни таблици, подобни на тези на държавните служители, но „съгласно закона и средствата“ на изборните учреждения, в духа на принципа за факултативност⁴⁷. В хода на работата си комисията направи предложения за коригиране и на Наредбата за назначаване, класиране, повишение и уволнение на изборните служители. Към края на август 1923 г. новата щатна таблица и измененията в наредбата бяха готови и в началото на септември бяха приети от правителството, но привеждането им в действие бе сериозно затруднено от политическия сблъсък през септември⁴⁸. Това създаде големи затруднения в общините, където бяха гласувани специални допълнителни бюджети за повишаване на възнагражденията⁴⁹.

Освен тези проблеми, в началото на септември 1923 г. изтече първото тримесечие от промените в общинската администрация и на много места бяха издигнати искания за прекласиране и повишаване в клас и категория на новоназначените общински служители. За няколко отделни групи общински чиновници това бе наложено и от новите текстове на наред-

бата. Измененията изискваха общинския персонал от V и VI категория да се класират от общинските щатни комисии, в които влизаха кмета на общината, секретар-бирника и главния учител, а чиновниците от по-горните категории – от окръжните постоянни комисии. В III категория бяха поставени секретар-бирниците, които бяха основните фигури в общинската администрация⁵⁰. Повечето от новоназначените след преврата общински служители получиха официални назначителни заповеди едва през септември 1923 г. и това затрудни процедурите по класирането им съобразно новата таблица и новата наредба. За да избегне ново напрежение, в края на септември 1923 г. МВРНЗ нареди заплатите на новоназначения общински персонал да бъдат изплащани от деня на встъпване в длъжност, вместо от датата на назначителната заповед, което нарушаваше стандартната правна и финансова процедура⁵¹.

Новата таблица бе оповестена едва в средата на октомври 1923 г., но влизаше в сила от 1 април с. г. Тя значително увеличи основните заплати на общинските служители. Таблицата потвърди разделянето на заплатите в шест категории, като всяка от тях имаше по десет класа в зависимост от стажа и образованието. Най-ниската основна заплата нарасна от 350 на 550 лв., а най-високата – от 1020 на 1550 лв. Въпреки това основните възнаграждения на общинските чиновници изоставаха от тези на държавните, където съответните числа бяха 600 и 2170 лв. (вж. табл. 3, 4 и 5). За периода април–октомври 1923 г. разликата бе освободена от вноските в пенсионния фонд, а това предизвика допълнително, макар и временно, увеличение. Нарастването на основната заплата автоматично доведе до увеличаване и на процентното, и на добавъчното възнаграждение, които се изчисляваха върху нея. Допълнително облекчение в материалното положение на служителите в общините дойде от решението на кабинета те да не плащат данък общ доход за финансовата 1923/1924 г.⁵²

В предписанието за прилагане на новата таблица и на измененията в наредбата МВРНЗ предложи сумите да се вземат от икономии по други пера и от съкращения на персонала, а където това е невъзможно – да се гласува и допълнителен общински бюджет⁵³. За общините, управлявани от тричленки, се допусна дори увеличението да се изплаща от наличните касови суми, като оформянето му се отложи за бъдещия общински съвет⁵⁴. Тези наставления бяха изпълнени стриктно от общинските съвети, но необичайната практика сериозно затрудни придаването на законосъобразна форма на увеличението⁵⁵. На немалко места общинските съвети гласуваха общи суми с произволни размери, неотговарящи на изискванията на закона и на предписанията на централната власт⁵⁶. Огромни проблеми породиха и класирането на новоназначените служители, които нямаха задължителните по закон образователен и служебен ценз⁵⁷. Всичко това попречи на подобряването на материалното положение на голяма част от общинските чиновници, въпреки усилията на общинските ръководства и на правителството. Все пак след края на 1923 г. заплащането на персонала не бе най-чувствителният елемент на чиновническия въпрос в общините.

От началото на новата финансова 1924/1925 г., с окръжно на Министерството на финансите (МФ), добавъчното възнаграждение на изборните служители бе увеличено, по аналогия с това на държавните, от 50%

на 65%⁵⁸. На много места в страната прилагането на това предписание бе значително надхвърлено. Така в Пловдив общинският съвет предприе увеличение, което достигна до 200%⁵⁹. Подобна практика предизвика намесата на Върховната сметна палата, която се опита да ограничи необоснованото увеличение⁶⁰. Това предизвика силна отрицателна реакция както от страна на общинските чиновници, така и в опозиционните среди⁶¹. Поставено под двустранен натиск, МВРНЗ се опита да намери компромис. От една страна, то призна принципното право на автономно решение на общинските съвети, а, от друга, нареди да се изпълни постановлението на Сметната палата⁶². Това предизвика вълна от ревизии на решенията на общинските съвети и създаде значителни затруднения⁶³.

Сложната система на заплащане на общинските чиновници породила идеята за радикална реформа в тази материя. В началото на септември 1924 г. бе създадена парламентарна комисия по щатове, оглавена от председателя на Народното събрание проф. Тодор Кулев. Тя разпрати въпросници до всички заинтересовани ведомства и реши отначало да се занимае със заплатите на държавните чиновници и едва след това с общинските и окръжните. През цялата 1925 г. в комисията се дискутираше варианта за заместване на системата от 6 категории и 10 класа с опростената система от 4 категории с 10 класа⁶⁴. Продължилите спорове за държавните служители отсрочиха за неопределено бъдеще реформите в областта на общинския персонал.

В тази обстановка, по предложение на Стойчо Мошанов, парламентът гласува текст в двата устройствени общински закона, с който отхвърля ограничителното решение на Върховната сметна палата и изравни механизма на изчисляване на добавъчното и на процентното възнаграждение за общинските чиновници с този на държавните⁶⁵. Докато тази естествена мярка доведе до увеличаване на brutното заплащане на чиновниците в селските и в малките градски общини, то в големите градове се получи немалко намаление⁶⁶. Протестите и опитите на общинските съвети да се съобразят както със закона, така и с настроенията на персонала доведоха до значително забавяне на изплащането на заплатите⁶⁷. Едва към края на 1925 г. чрез гласуване на нови процентни възнаграждения повечето общински съвети успяха да компенсират намаляването на заплащането, предизвикано от държавата⁶⁸.

Въпреки трудностите след 1925 г. заплащането на общинските служители бе стабилизирано. По общо мнение то не компенсираше изцяло посъкването⁶⁹, а положението на низшия персонал, който бе мнозинство, бе тежко. Дори сред управляващите съществуваше настроението, че тази система „подкопава основите на държавата и обществото“⁷⁰.

Изменението на двата устройствени общински закона в началото на април 1926 г. даде по-голяма свобода на общинските съвети да формират възнагражденията на персонала⁷¹. Освен съществуващата таблица за основната заплата, те въведоха таблици за добавъчното възнаграждение по длъжности, гласувани от общинските съвети, семейни надбавки, равни на получаваните от държавните служители, и произволно определяно от съветите процентно възнаграждение. Тази система даде възможност на повечето общински съвети да решат задоволително въпроса с материалното

осигуряване на персонала при наличието на средства⁷². Въпреки това в селските общини нямаше положително развитие и дори в големите градове кметовете принципно се изказаха за пълно изравняване на заплащането на общинските и държавните служители⁷³.

Силеният обществен натиск принуди правителството да активизира работата на парламентарната комисия по щатовете. Към края на 1926 г. новите проекtablaци за чиновниците при изборните учреждения бяха готови. Те бяха идентични с таблиците на държавните служители, а процентните, семейните и добавъчните възнаграждения също бяха изравнени. Резултатът от двегодишната работа бе унифициране на заплатите⁷⁴ (вж. табл. 6). Новите стойности бяха въведени за държавните служители от началото на финансовата 1927/1928 г., но прилагането им в общините бе оставено на желанието и възможностите на общинските съвети в духа на принципа на факултативността⁷⁵. Едва във втората половина на 1927 г. с две решения на Хасковската окръжна сметна палата и на Върховната сметна палата процентното, добавъчното и семейното възнаграждение на държавните и изборните служители бяха изравнени и станаха задължителни за общините⁷⁶. Въпреки това в повечето общини не успяха да приложат решението до края на финансовата година⁷⁷.

При изготвянето на бюджетите за 1928/1929 г. се оказа, че сложната система за формиране на заплатите за общинския персонал масово не се спазва в селските общини. Там поради финансовите трудности, а и поради некомпетентност обикновено се гласуваше обща сума за всяка длъжност, която бе значително по-малка от предвидената в закона⁷⁸. Това принуди МВРНЗ отново обстойно да разясни системата на заплащане⁷⁹. Независимо от това, в общините често не се спазваха предписанията на централната власт и управленските практики бяха най-разнообразни. Така само процентното възнаграждение за еднакви длъжности варираше между 0 и 400%⁸⁰. Всичко това принуди Дирекцията по държавните дългове да предложи на МВРНЗ отново да се заеме с унифицирането на заплатите. В средата на декември 1928 г. бе назначена комисия, ръководена от началника на отделението за статистика, окръжни и общински финанси при Вътрешното министерство Христо Милков с участието на секретаря на Съюза на изборните служители А. Сивинов⁸¹. Към края на февруари 1929 г. тя успешно приключи работата си, а на 1 март правителството прие новите таблици и Наредбата по прилагането им⁸².

Новите таблици напълно изравниха основните заплати на общинските и на държавните служители. Така след като започна от изравняването на допълнителните и на семейните надбавки, държавата унифицира и основните заплати. Единствена възможност за автономно определяне на възнагражденията бе оставена при процентните надбавки. Едновременно с това централната власт уеднакви и цензовете, и останалите изисквания за назначаване на общинските чиновници, изравнявайки ги с постановленията на Закона за държавните служители. Изискванията влизаха в сила от началото на финансовата 1929/1930 г.⁸³

На много места в страната общинските съвети вече бяха гласували своите бюджети и това наложи отново да бъде сезирана Върховната сметна палата. Тя постанови, че е възможно изменение на общинските бюджете-

ти, но до утвърждаването на промените заплатите ще се изплащат по старите таблици. Опитите на общинските служители да я принудят да промени решението си завършиха без успех⁸⁴. Без резултат остана и повижът на група сговористи за въвеждане на по-високо заплащане за общинския персонал в новите земи и граничните райони по примера на българската администрация в Западна Тракия през 1919 г.⁸⁵

През пролетта на 1930 г. последствията от световната икономическа криза засегнаха и общинската администрация в България. Още в началото на април с. г. Върховната сметна палата постанови, че общините могат да дадат по-малка от установената основна заплата⁸⁶. Така унификацията на заплатите на държавните и на общинските чиновници реално не можа да се осъществи на много места в страната. Както при държавните служители, забавянето на заплатите за цялата 1930 г. бе повсеместно явление⁸⁷.

Финансовите затруднения на държавата и на общините доведоха правителството до идеята за намаляване с 10% на заплатите на държавните и изборните чиновници за първото тримесечие на 1931 г. През декември 1930 г. министрите разгледаха и вариант за намаление от 20%, но той бе отхвърлен⁸⁸. В крайна сметка кабинетът се спря на въвеждане на временни 10% удържки върху всички заплати, както практикуваха много европейски държави. При подобряване финансовото състояние на държавата и изборните учреждения, те щяха да компенсират служителите си⁸⁹. Законопроектът породи масови протести сред засегнатите⁹⁰. В резултат от тях парламентарната комисия по Министерството на финансите предложи редица промени: премахнаха се удържките от основните заплати под 1000 лв. и от brutните заплати до 2000 лв. Бе решено, че никой не може да получава по повече от една заплата от държавата или от изборните учреждения⁹¹. С наредба бяха ограничени и страничните възнаграждения на чиновниците, получавани за заседания, извънредна работа и др.⁹²

Успоредно с временните удържки МФ поиска от парламентарната комисия по заплатите (комисията Тричков) да се преизчислят всички заплати на общинските и на държавните служители на базата на 1910 г., като новите заплати се установят на базата на увеличение от 21 пъти за най-високите две категории чиновници, 22 пъти за средните две категории и 25 пъти за низшите две категории. Това щеше да бъде съпроводено от пълно изравняване на brutната заплата на изборните и държавните служители, като се регламентират и процентните надбавки⁹³.

В тази обстановка на несигурност и постоянни финансови сътресения общинските съвети значително надхвърлиха десетипроцентните удържки. В някои общини намалението достигна до 25%⁹⁴. Тази тенденция се запази до края на управлението на Демократическия сговор, бе умело използва на от опозицията и изостри силно отношенията на управляващите държавата и общините с общинския персонал⁹⁵.

СОЦИАЛНО И ПЕНСИОННО ОСИГУРЯВАНЕ. Към средата на 1923 г. общинските служители бяха обект на известно социално осигуряване. Както и при заплатите, в това отношение те отстъпваха на държавните чиновници. Част от социалното осигуряване бе въведено още до Първата световна война, но в края на 1921 и началото на 1922 г. земе-

делското правителство измени неговата регламентация. Със Закона за пенсиите на служителите при държавните и изборните учреждения бяха въведени пенсии по инвалидност и за изслужено време.

Пенсиите за изслужено време бяха организирани чрез фонд, управляван от отделен Пенсионен съвет към Дирекцията на държавните дългове и под общия контрол на МФ чрез неговото Пенсионно отделение. Изплащането на пенсии бе обвързано с 20–25-годишен стаж и с минимална възраст от 50 години, като времето на войните се удвояваше. За получаване на подобна пенсия се изискваше поне двегодишно изплащане на пенсионни удържки. Размерът на пенсията се изчисляваше само на базата на щатната заплата с надбавки от 3% за всяка прослужена година над 25 години и 2% за всяка година над 50-годишна възраст. Общата сума на пенсията не можеше да надхвърли 12 000 лв. годишно⁹⁶.

Пенсиите за инвалидност се поемаха от бюджета на държавата при доказана загуба на работоспособност над 20%. Последната се констатираше от специална комисия с преимуществено участие на държавни лекари и се утвърждаваше от Пенсионния съвет. Размерът на тази пенсия не можеше да надхвърля 18 000 лв. годишно, като се изчисляваше според процента на загубената трудоспособност спрямо последната получена годишна заплата⁹⁷.

Законът предвиди сливане на съществуващите дотогава три пенсионни фонда – военният, гражданският и на изборните служители – в единен пенсионен фонд. Поради войните първите два фонда имаха дефицит от над 200 млн. лв., а фондът на изборните служители бе с излишък от близо 43 млн. лв. Така обединението се сведе до изплащане на пенсиите на държавни служители с пари, отпускани от общините и окръзите. Тази практика породила разбираемо недоволство сред общинските среди и те си поставиха за цел да отделят своя пенсионен фонд⁹⁸.

Със Закона за държавните служители бе въведено социално осигуряване при болест, злополука и при смърт. При доказано заболяване се даваше отпуск с пълна заплата до три месеца, а при особено тежки случаи и до 6 месеца при поне 3-годишен стаж. При злополука или заболяване от туберкулоза платеният отпуск бе също 6 месеца без оглед на стажа. Съществуваше възможност и за даване на известна парична помощ с решение на общинския съвет. При уволнение по болест се изплащаше и работната заплата за месец и половина⁹⁹. По аналогия с държавните служители повечето общини даваха право на безплатен преглед и на безплатно лечение на своите чиновници в общинските здравни служби. Това не им бе наложено със закона, но действаше на принципа на факултативността, както бе в повечето европейски страни¹⁰⁰. По примера на държавата при многобройните съкращения често се прилагаше и отпускането на помощ, равна на една и половина месечни заплати¹⁰¹.

При смърт на общински служител, с решение на общинския съвет можеше да бъде отпусната помощ за погребението му до 5000 лв. и помощ на семейството му до три месечни заплати, ако не е навършил пенсионна възраст. Доколкото осигуряването при инвалидност, болест и смърт не бе на базата на удържки и фондове, то бе по-скоро в рамките на своеобразна държавна и общинска благотворителност¹⁰².

Тази система на осигуряване имаше както положителни страни, така и немалко минуси. Тя гарантираше в някаква степен общинските чиновници, но тежкото финансово положение на общините невинаги им позволяваше изплащането на помощите при болест и злополука. Единствено пенсиите бяха изцяло осигурени. Те обаче се изчисляваха върху щатните таблици, а при възприетата сложна система на формиране на трудовите възнаграждения размерът им не бе достатъчно висок, за да компенсира обезценяване на лева и да осигури нормален живот. Този проблем не можа да бъде разрешен през цялото управление на Демократическия сговор.

Правителството на проф. Ал. Цанков предприе някои действия за развитие на създадената система на социални осигуровки. Това стана както под въздействието на решенията на Международната организация на труда, така и под натиска на организираното професионално движение в страната и на политическите съюзници от БРСДП (о). Важно влияние изиграха принципите на обществената солидарност и на социалната справедливост, пропагандирани при всеки удобен случай от управляващите, и схващането, че силната държавна власт трябва да се опре на осигурена администрация¹⁰³. Първите мерки имаха и изцяло конюнктурни цели – да намалят общественото напрежение и да нормализират живота в страната. Още през декември 1923 г. бе свикана сесия на Върховния съвет на труда, която взе решение за възстановяване на осемчасовия работен ден, отменен от земеделското правителство. Бяха разгледани и проектозакон за обществените осигуровки и друг – за настаняване на работа и осигуряване при безработица¹⁰⁴.

През пролетта на 1924 г. бе приет Закона за обществените осигуровки, който влезе в сила от 1 юли с. г.¹⁰⁵ Той прецизира случаите на подпомагане при болест, злополука, майчинство, инвалидност и при старост. С него се въведоха специални таблици при изчисляване на тези помощи и на последвалите пенсии – лични и наследствени. Очевиден недостатък на възприетата система бе точното определяне на размерите на всеки вид осигуровка, което бързо изоставаше от обезценяването на лева. Въпреки това кръгът на осигурените лица и на предвидените за осигуровки случаи значително се разшири. Законът ликвидира и факултативния принцип на социалното осигуряване за общините и го въведе задължително. Това направи новата система много по-ефективна от гледна точка на общинския персонал¹⁰⁶.

През пролетта на 1925 г. бе приет Закон за настаняване на работа и осигуряване при безработица. Той определи като безработни всички чиновници и работници, които до осем дни след уволняването си не са успели да постъпят отново на работа и въведе задължително осигуряване за тях. То се получаваше в рамките на 8–12 лв. на ден, ако уволненият бе внасял своите вноски в продължение на поне две години по този фонд. Успоредно с това бе въведено задължително 15-дневно предизвестие при уволнение и при напускане на работата. В страната бяха създадени борси на труда в София и в Пловдив и местни бюра по труда в окръжните центрове и в някои по-големи неокръжни градове. Във всяка община бе учреден местен трудов съвет, който трябваше да се грижи за подобряване на трудовите условия в нея¹⁰⁷.

Създаването на тази сравнително разгърната система от социални фондове се оказа непосилна за финансовото състояние на държавата, общините и окръзите. Особено тежко бе положението на пенсионния фонд. Като първа стъпка към неговото стабилизиране през 1924 г. МФ предписа правото за удвояване на стажа във военновременните години да се ползва само ако са правени двойни вноски¹⁰⁸. Удръжките от заплатите за пенсионния фонд бяха увеличени от 5 на 8%¹⁰⁹. Въпреки това постъпленията във фонда не бяха ритмични. Само в Хасковски окръг за финансовата 1924/1925 г. 63 общини не изплатиха задълженията си към пенсионния фонд. Подобна бе картината и за следващата 1925/1926 г., а това се отрази пряко върху общинските чиновници¹¹⁰.

Стремежът за укрепване на пенсионния фонд бе основният стимул за прокарването на нов Закон за пенсиите за изслужено време през лятото на 1926 г. Той раздели пенсиите на лични и наследствени и намали навършените години при пенсиониране, но увеличи необходимия стаж. Като крайна горна граница за пенсиониране бе въведена 60-годишната възраст. Наследствените пенсии се изчисляваха на базата на процент от пенсията на титуляра. Пенсионният фонд се формираше чрез 8% удръжки от заплатите на чиновниците, държавни субсидии от 150 млн. лв. годишно и помощи от окръзите и общините в размер на 1% от редовните им годишни приходи. Бяха извършени промени и в структурирането на Пенсионния съвет¹¹¹. Инвалидните пенсии останаха по закона от 1921 г.

Новият закон доведе до ревизия и преизчисляване на всички пенсии, като указанията на МФ и на Дирекцията на държавните дългове невинно съвпадаха, а това усложни пенсионния въпрос¹¹². Основният проблем обаче дойде от държавата, която през 1926 и 1927 г. не внесе предвидените в закона субсидии и това бързо изчерпа фонда. Допълнителни причини бяха продължаващото обезценяване на лева, неподходящото пласиране на средствата на фонда в държавни ценни книжа и ипотечни заеми, системната държавна намеса в управлението на фонда, когато на преден план излизаха конюнктурни решения¹¹³. Ако през 1927 и 1928 г. положението бе само тревожно, то през 1929 г. пенсионният фонд се сгромоляса. Само общините и окръзите издължиха сумите си към него. Те изплатиха около 70 млн. лв., а разходите за техните пенсионери бяха около 50 млн. лв. Излишъкът не можа да покрие годишния недостиг на фонда от 96 млн. лв., създаден от държавата¹¹⁴. Това доведе до 10% намаление на пенсиите за втората половина на 1930 г., което съвпадна със световната икономическа криза.

Намалението на пенсиите бе палиативна мярка и не можа да стабилизира фонда¹¹⁵. За укрепването му се прибягна и до 20% удръжки от добавъчните възнаграждения. Специалната Наредба за временно подпомагане фонда за пенсиите за изслужено време от декември 1930 г. успя да създаде известна временна стабилност за първата половина на 1931 г. до края на управлението на Демократическия сговор¹¹⁶.

ПРОФЕСИОНАЛНА ПОДГОТОВКА. Проблемът с професионалната подготовка на общинските служители към лятото на 1923 г. бе един от най-сложните компоненти на чиновническия въпрос в общините. Към

повечето от общинските служители държавата нямаше специални изисквания. Въпреки това при назначаване на секретар-бирниците в селските общини и на бирници, секретари и контролори в градските общини се изискваше както определен минимален образователен ценз (5. клас) и професионален стаж (3 години), така и успешно полагане на квалификационен изпит. Той се провеждаше всяка година в средата на месеците март и септември¹¹⁷. Именно подготовката за този изпит обикновено пораждаше най-сериозни затруднения както за държавата, така и за кандидатите. От друга страна, честите промени в законодателството за общините налагаха необходимостта от системното им разясняване пред общинските служители с оглед на спазване на законността и провеждане на по-хомогенна общинска политика в страната.

Тези въпроси бяха повдигнати още на първата конференция на секретар-бирниците и кметовете от Бургаски окръг, свикана от местната окръжна постоянна комисия през септември 1919 г., и бяха често поставяни от синдикалните организации на изборните служители пред държавните, окръжните и общинските власти¹¹⁸. Постепенно, без специална регламентация, бе въведена практиката окръжните постоянни комисии да провеждат при нужда някакви подготвителни курсове за кандидатите в рамките на наложения от държавата конспект за изпита и опреснителни курсове или конференции на секретар-бирниците и за кметовете. Въпреки това остро се чувстваше нуждата от държавна намеса за повишаване квалификацията на общинския персонал най-вече в селските общини.

След временното стабилизиране на новата власт през юли 1923 г. и поради приближаването на първата дата за провеждане на секретар-бирническите изпити – 15 септември, някои окръжни постоянни комисии се опитаха да възстановят действалата дотогава система. В страната се усещаше остра необходимост от повишаване квалификацията на новоназначения общински персонал, който в мнозинството си бе назначен без спазване на нормативните изисквания като „изпълняващ длъжността“¹¹⁹. В тази обстановка Петричката окръжна постоянна комисия организира два 15-дневни курса „за опресняване на знанията“ на секретар-бирниците от окръга в Петрич и в Неврокоп. Към тях като слушатели можеха да се включат и кандидатите за секретар-бирници, за да се подготвят за приближавания изпит. Материалът включваше двата устройствени общински закона и правилниците за прилагането им, законите за бюджета, отчетността и производството, за гербовия налог, за финансовата инспекция, за подобряване на земеделското производство и за кражбите и грабежите. Предвиди се и разглеждане на правилника за училищните настоятелства и общи упътвания по кооперативно дело, гражданско учение и демонстрация на практически канцеларски умения¹²⁰. Три подобни 10-дневни курса организира и Пловдивската окръжна постоянна комисия. Те предвиждаха редуване на лекции и семинари под ръководството на служители на комисията¹²¹. Септемврийските събития обаче осуетиха провеждането на курсовете¹²².

Изпитите от 15 септември 1923 г. преминаха при понижен интерес от страна на кандидатите и при подчертано слаби резултати¹²³. Пловдивската окръжна постоянна комисия предложи на МВРНЗ да организира училище за административни науки под свой контрол и дори представи про-

ект, но министерството не поде инициативата. Това породя критика на действащата система и сред дейци на местното самоуправление, и в правителствените среди¹²⁴. Основен резултат от дискусиата бе отлагането на всякакви подготвителни курсове за 1924 г. Това отново доведе до крайно слаби резултати от изпитите през март и септември с. г.¹²⁵ Дори и тяхното успешно полагане не бе гаранция за назначаване¹²⁶.

Успоредно с въпроса за подготвителните курсове беше актуален и проблемът с опреснителни занятия за общинските служители. Под натиска на общините в началото на 1924 г. МВРНЗ разпореди на окръжните постоянни комисии да свикат опреснителни конференции по околии. Меродавните общински среди предложиха по примера на Бургаската окръжна постоянна комисия да се провеждат ежегодно окръжни, а не околийски конференции, където окръжните отчетници да изнасят реферати по теми от практическо естество. По различни причини (най-често финансови) нареждането на министерството не бе изпълнено до края на 1924 г.¹²⁷ От началото на 1925 г. обаче в повечето окръзи подобни окръжни конференции бяха проведени. Запазените дневни редове и отзиви за държаните реферати показваха извънредно широкия кръг въпроси, третирани на конференциите. На много места в тях участваха и селските кметове, главните учители и други категории общински служители. В други окръзи се съобрази с препоръката на МВРНЗ и проведе серия от околийски конференции¹²⁸. С новия Закон за окръжните съвети от 1925 г. това стана ежегодно задължение на окръжните постоянни комисии, но не бе стриктно спазвано. В повечето окръзи се провеждаха конференции по околии, но в Бургас бе обичайна практика след околийските конференции през пролетта да последва и окръжна през есента¹²⁹. В Родопите конференциите на общинските служители бяха по-скоро изключение. Така в Мастанлийски окръг за пръв път бе свикана окръжна конференция едва през март 1930 г.¹³⁰

Ако опреснителните конференции донякъде задоволиха нуждата от повишаване на квалификацията, то подготовката за кандидатстване за заемане на общинска длъжност остана напълно неорганизирана централно. През лятото на 1925 г. Търновската окръжна постоянна комисия организира двумесечен безплатен подготвителен курс за кандидатите за секретар-бирници и касиери на училищните настоятелства. Изискванията към курсистите бяха да са български поданици, 18-годишни с минимум непълно средно образование и „да не са носители на каквито и да било разрушителни противодържавни идеи“. Курсът покриваше цялата материя, предвидена в програмата за изпита¹³¹. В края на 1925 г. подобни едномесечни курсове проведеха Пловдивската и Плевенската окръжна постоянна комисия¹³². Те завършиха с изпити и с връчване на свидетелства. Подобна практика се отрази положително и на резултатите от официалните изпити за секретар-бирници, проведени в цялата страна¹³³. Тя бе следвана и през цялата 1926 г.

Частната инициатива се намеси, използвайки нерегламентираността на провеждане на подобни курсове и крайно неритмичният им характер. В Бургас и София бяха открити частни бюро „за справки и упътвания“ по общинско счетоводство и отчетност срещу такса от 50 лв.¹³⁴ Бившият сек-

ретар-бирник и окръжен проверител Христо Попов проведе два подготвителни курса в Шумен и Видин срещу такса от 500 лв. по програмата на изпита. Обучението завършваше с пробен изпит. Курсовете бяха препоръчани от някои окръжни постоянни комисии, които сами не успяха да организират подобна подготовка¹³⁵.

Тази многостранна и противоречива практика снижи качеството на подготовката и нивото на изпитите, провеждани от окръжните постоянни комисии¹³⁶. Това се отрази и на компетентността на секретар-бирниците, особено в селските общини. По официални данни в средата на 1927 г. повече от 800 секретар-бирници бяха извършили някакви финансови нарушения и част от тях бяха предадени на съдебните власти¹³⁷. Всичко това принуди МВРНЗ да иземе изпитите в свое разпореждане. От 15 септември 1927 г. бе въведен писмен изпит по въпроси, определяни от министерството и провеждан от окръжните управители¹³⁸. Резултатите от изпита за пореден път бяха оценени като слаби и местните власти в цялата страна поискаха учредяването на системни подготвителни курсове¹³⁹.

Вместо курсове, през пролетта на 1928 г. МВРНЗ пристъпи към промяна на Правилника за прилагане на Закона за селските общини. С новите текстове бе въведено задължително средно образование (за предпочитане търговско) за секретар-бирническия институт и стажът бе намален на 6 месеца „канцеларска работа“. Предимство се даде на образователния ценз и така проблемът за подготовката бе решен. С промяната се отмени и септемврийската изпитна сесия¹⁴⁰. Новите конспекти на министерството бяха значително по-сложни и действително отразяваха по-високия гимназиален образователен ценз¹⁴¹.

Рязката промяна предизвика сериозно напрежение. Броят на кандидатите веднага спадна и това принуди МВРНЗ да прибегне до компромиси. За 15 октомври 1929 г. бе насрочена извънредна изпитна сесия, а конспектът за нея бе значително опростен. Въпреки това на много места продължаваше назначаването на хора без стаж и образование и дори без полагане на квалификационния изпит¹⁴². Практиката на отстъпки на Вътрешното министерство продължи и през 1930 г. – за 25 октомври с. г. бе насрочена поредната извънредна сесия. Все пак от откъслечните данни бе видно, че образователното ниво на издържалите изпитите става по-високо, а това бе известна гаранция за по-висока компетентност и стабилност на общинската администрация¹⁴³ (вж. табл. 7).

2. ПРОФЕСИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ НА ОБЩИНСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ

Въпреки силната си зависимост както от управляващите в страната, така и в съответната община, още до войните общинските служители се бяха изявили като сериозна сила, главно поради професионалната си организация – Съюз на служителите при изборните учреждения.

Съюзът бе основан след десетгодишен подготвителен период през юли 1910 г. и още в началото попадна под влияние на БРСДП (о)¹⁴⁴. В него участваха чиновници, работещи при общинските управления и служители

при окръжните постоянни комисии. Последните обаче никога не надхвърлиха 10% от членовете на организацията и нейното лице бе общинският персонал. След Световната война възстановяването на съюза бе затруднено от общата обстановка в страната, но тежкото положение на общините и на техните служители го стимулира. Допълнителен тласък дойде и от възстановяването на Съюза на съюзите (19-те съюза) – обединение на профсъюзите на държавни и изборни служители, създадено през 1911 г.¹⁴⁵ Съюзът на съюзите и подразделенията му се възстановиха през 1919 г.¹⁴⁶ Заедно със Свободния общ работнически синдикален съюз през същата година бе създадена Конфедерация на труда, която срещна силно противодействие от страна на земеделското управление и скоро бе разстроена. Влияние за това изигра и професионалното движение под контрола на БКП¹⁴⁷.

В навечерието на преврата от юни 1923 г. движението на общинските служители бе в организационна криза и това парира изявите му като съществен фактор в живота на общините. След неуспеха на комунистите да превземат ръководството на организацията през януари 1921 – януари 1922 г., тя бе започнала отново бавно да се възстановява¹⁴⁸. Привържениците на БКП се бяха обособили в отделен съюз, който бе още по-анемичен¹⁴⁹. Нападките между двете организации обезверяваха общинските служители и отнемаха основна част от усилията на техните ръководства¹⁵⁰.

Силен удар на професионалното движение бе нанесен и от Закона за държавните служители. Главата за сдруженията бе въведена и за персонала при изборните учреждения. Нейните текстове поставиха под въпрос съществуването на Съюза на изборните служители, тъй като те формално принадлежаха към личния състав на отделни общински ведомства и към различни професии. По същата причина не можеха да съществуват и поголемите обединения – Съюзът на съюзите и Конфедерацията на труда, а организирания общински служители разчитаха много на общата борба. Законът предвиждаше задължителна съдебна регистрация на уставите и на ръководствата на професионалните организации и забраняваше подтикването към напускане на службата, към демонстрации и стачки „против държавните и обществените власти“. В такива случаи се предвиждаше разпускане на сдружението от правителството¹⁵¹. Тези ограничения доведоха до остра реакция от страна на профсъюзното движение около БРСДП (о) и то водеше борба против приемането на законопроекта, а по-късно и против прилагането на закона¹⁵².

От началото на 1923 г. БЗНС пристъпи и към цялостна подмяна на общинския персонал в столицата и в повечето градове на страната, закри Дисциплинарния съд в Софийската община и това напълно парализира всякаква дейност на общинските служители от двете организации¹⁵³. По технически причини бе забавена и съдебната регистрация на съюза.

След преврата ръководителите на Съюза на общинските служители започнаха бързо да възстановяват движението. Подтикът дойде от столичната община, където начело застана социалистът Иван Площакков. Още на 19 юни 1923 г. настоятелството на Софийската организация се среща с него и поиска уволнение на служителите, назначени от земеделците, връщане на неправилно уволнените и възстановяване на дисциплинарния правилник, който да бъде изменен от комисия с участието на представи-

тел на общинските служители. Исканията бяха посрещнати с одобрение. Тогава на 23 юни бе проведено и първото събрание на столичната организация, която одобри действията на настоятелството и излъчи по-представителна делегация за среща с Ив. Площакков. Отново бяха повторени обещанията, но се настоя и за известно търпение¹⁵⁴.

Окуражени от изразеното разбиране, на 28 юли 1923 г. се събраха и членовете на Управителния комитет на съюза. В окръжно до местните настоятелства те апелираха за организационно и финансово укрепване на местните организации и на съюзния орган вестник „Защита“. Като основни съюзни искания бяха издигнати: подобрене на материалното положение, извоюване на служебен стабилитет, гарантиране на правото на професионално съюзяване и коалиране на профсъюзите. В Позив към всички служещи в изборните учреждения в България Управителният комитет добави и отделянето на пенсионния фонд на изборните служители, и получаване на увеличение, както при държавните служители. Наблягайки на положителното отношение на новите власти към профсъюза, бе напоменено че местното самоуправление не е оправдание за непредприемане на належащи мерки – „Автономията на общините, зад която при случаи, които им изнасят, се крият нашите големи управници, за да оправдаят своето бездействие, своята индиферентност към нашата съдба, както и зад която се крият общинските управници, когато искат да отстояват своето безгрижие и своите беззакония над нас.“¹⁵⁵ Приблизително по същото време, независимо от централата, влиятелната Русенска организация отправи аналогичен позив¹⁵⁶.

Тези позиви и обсъждането на новите таблици за заплатите на изборните служители в МВРНЗ активизираха възстановяването на местните организации. В Казанлък, Бургас, Бяла, Варна се състояха организационни събрания, които гласуваха резолюции в духа на препоръките от София. Основното настояване бе за изравняване на заплатите с тези на държавните служители. Подобни постъпки пред централните власти направи и Управителният комитет. Въпреки това основната част от местните организации остана инертна¹⁵⁷.

В тази обстановка ръководството на съюза насрочи поредния, седми конгрес за средата на декември 1923 г. и отново апелира за законодателно уреждане на правното и материалното положение на общинския персонал. Възползвайки се от разпадането на прокомунистическата организация, бе отправен апел и за организационно укрепване и разширяване на съюза. В края на септември 1923 г. отново бе направен опит за официално регистриране на профсъюза според Закона за държавните служители¹⁵⁸.

Тези акции съвпаднаха и с подновяване дейността на Съюза на съюзите, който с окръжно до своите подразделения постави въпроса за изплащане на 13-а заплата, за 13-а и 14-а заплата за новите земи и за задължително въвеждане на новоприетите таблици за изборните служители от новата финансова година. Настоя се и за изплащане на квартирни пари на държавните и изборните служители. Деветнадесетте съюза протестираха против масовите уволнения след септември 1923 г. и взеха мерки за организационно укрепване на обединението. Съюзът на съюзите се опита да предизвика и международен отклик за своята дейност¹⁵⁹. Неговите дейст-

вия бяха подкрепени от самостоятелни акции на отделните съюзи и от постъпки на техните местни организации¹⁶⁰. Кулминацията на натиска бе общото „Искане“ на деветнадесетте съюза, връчено при откриване на първата редовна сесия на XXI ОНС на 9 декември 1923 г.¹⁶¹

Общата акция не предизвика непосредствена реакция, но принуди властите да легализират профсъюзите и тяхното обединение, които получиха официална съдебна регистрация¹⁶². Това даде възможност за провеждане на редовния конгрес на Съюза на изборните служители на 16–18 декември 1923 г. Сто делегати представяха едва 20 организации с около 2000 членове. Само за 1923 г. бурните събития в страната бяха преполовили съюза¹⁶³. В гласуваната резолюция организираният изборни служители отново издигнаха исканията си за служебен стабилитет чрез дисциплинарен правилник и дисциплинарен съд; за подобряване на социалното им положение чрез повишаване на заплати, пенсии и безплатна медицинска помощ, но и за гарантиране на общинската автономия от безцеремонната намеса на централната власт и за създаване на общ закон за селските и градските общини, който цялостно да стабилизира местното самоуправление. Резолюцията бе връчена на 21 декември на министър Русев, който я прие за сведение и даде най-общото си съгласие с нея. За председател на съюза бе избран Рачо Цонев, за секретар – Кирил Михайлов, а за касиер – Анастас Самарджиев¹⁶⁴.

Конгресът стабилизира организираното движение на изборните служители, но неговите прояви не намериха отклик в правителствените среди. Подкрепата на столичната общинска управа също не бе стабилна. Влияние за това оказаха както неприязненото отношение на кабинета към профсъюзното движение въобще, така и нарастващите конфликти между Демократическия сговор и БРСДП (о). Особено тежко се отрази излизането на Димо Казасов от правителството и на социалистите от Софийската седмочленна комисия през февруари 1924 г. Подложен на силен натиск от страна на управляващите, за около половин година Съюзът на изборните служители ограничи дейността си и я сведе главно до искане за възстановяване на дисциплинарните правилници и съдилища¹⁶⁵. Докато това нямаше резултат в столицата, то в повечето градове тези правилници бяха възстановени.

Към средата на февруари 1924 г. излизането на социалистите от управлението доведе до ново разцепление сред общинските служители. По идея на столичния помощник-кмет Иван Дечев, бивш радикал, бе създадено ядро от общински служители, групирани около о.з. ген. Диков. Малко по-късно то оформи „строго неутрална“ организация на общинските служещи в столицата с название „Сердика“. Подобен подход за разцепление и отслабване на контролираното от социалистите профсъюзно движение, мотивирано с идеите на неутрализма, Сговорът прояви и в други профсъюзи¹⁶⁶. Той бе характерен и за останалите европейски страни¹⁶⁷. През лятото на 1924 г. „Сердика“ разви трескава дейност, за да привлече основната членска маса на Софийската организация на изборните служители. На 23 юли нейна делегация се среща с кмета Паскал Паскалев и получи обещание за възстановяване на дисциплинарния правилник и за отпускане на 200 000 лв. помощ за изграждане на санаториум¹⁶⁸. От на-

чалото на август започна да излиза нейният орган – в. „Общинар“, който бе списван в дух на сътрудничество с общинското управление, но защитаваше и редица нужди на общинския персонал. В своята дейност обаче „Сердика“ не успя да изгради своя оригинална общинска програма и действията ѝ обикновено имаха кампаниен характер¹⁶⁹.

Създаването на просговористка организация на общинските служители в София предизвика ответно активизиране на Съюза на изборните служители. На 10 юни 1924 г. неговият управителен комитет връчи подробно изложение в Народното събрание. С него бе поискано в предстоящото изложение на законите за окръжните съвети и за градските и селските общини да се включат допълнителни текстове за гарантиране на автономията на общините и за тяхното финансово стабилизиране. Настояваше се за гарантиране стабилността на общинските служители чрез включване на конкретен нов член за дисциплинарни съдилища в общините, за подобряване на материалното им положение и изравняването им с това на държавните чиновници. В подкрепа на изложението бяха гласувани резолюции от най-големите местни организации¹⁷⁰, но това отново не оказва влияние върху дейността на централните държавни органи. Общата оценка за резултатите от първата сесия на XXI ОНС бе изцяло негативна¹⁷¹.

В тази обстановка между 3 и 5 август 1924 г. се проведе VIII редовен конгрес на съюза. В него участваха 68 делегати, представящи 32 съюзни организации с 2541 членове. Резолюцията по съюзните искания изведе на преден план гарантирането на автономията на общините, но по-подробно бяха разработени въпросите, свързани с общинския персонал. Съюзът настояваше за нови щатни таблици, с които да се изравнят заплатите на общинските и на държавните служители; за добавъчно възнаграждение, което задължително, а не факултативно да се дава от общинските съвети. По служебния стабилитет бе разработена тристепенна система от околийски, окръжни и висша дисциплинарна комисия с участие на представители на персонала, които да решават въпросите с наказанията на провинените. Прави впечатление, че и тук съюзът се стремеше не да наложи свои членове в тези комисии, а принципно да постави и реши проблема. В този смисъл той защити позициите на цялата професия, а не само на своите членове. Конгресът взе решение за създаване на фонд „Санаториум“. По инициатива на Шуменската организация бе учредена и Посмъртна каса¹⁷².

На конгреса избухна скандал с появяването на представители на организацията „Сердика“. Те настояха да бъдат допуснати до заседанията и да се обединят със столичната организация на съюза. На практика това би означавало превземане на Софийската организация от привърженици на Демократическия сговор и възможност за проникването им в ръководството на съюза. Опирайки се на устава, председателството на конгреса осуети това, но конфликтът отново разклати движението и даде повод за взаимни обвинения в политиканство. След конгреса ръководството на „Сердика“ се зае да създаде своя отделна взаимоспомагателна каса¹⁷³.

Осмият конгрес извърши редакционни промени в съюзния устав и с малки изменения преизбра ръководството на съюза. За председател бе отново избран Р. Цонев, а за секретар-касиер – Ан. Самарджиев, който се очерта като най-активният деец на организацията¹⁷⁴.

Резолюцията на конгреса бе връчена на министър Русев, но неговата реакция бе съвсем хладна. Това принуди съюзното ръководство публично да заяви, че правителството последователно игнорира професионалното движение при работата на парламента и на ведомствените комисии и не се вслушва в справедливите му искания¹⁷⁵. Тези констатации бяха подкрепени и от партньорите на Съюза на изборните служители в Съюза на съюзите. В отговор на 17 декември 1924 г. деветнадесетте съюза се срещнаха с премиера, с председателя на парламента и с председателя на парламентарната група на мнозинството и им предадоха изложение, с което настояха за изплащане на 13-а заплата и за отпускане на временни помощи поради извънредно затрудненото материално положение на всички чиновници. За пореден път исканията бяха посрещнати с разбиране от управляващите, бяха подкрепени от опозицията, но до конкретни стъпки не се стигна. За това не достигаха нито финансови ресурси, нито желание на ръководството на Демократическия сговор да отстъпи пред общата профсъюзна акция, в която то виждаше изключително политически мотиви¹⁷⁶.

Негативното отношение на управляващите към проблемите с общинския персонал силно урони позициите на проправителствената организация „Сердика“ в столицата. Разочарованието в нейните редове бе голямо¹⁷⁷. Спадът в дейността ѝ не спря и след отпускането на крупна парична помощ за нея от страна на общинския съвет в София¹⁷⁸. От това се опитаха да се възползват дейци на БКП, които започнаха агитация за създаване на нова „строго неутрална“ организация, но бяха лесно парирани от властите¹⁷⁹.

В същото време Съюзът на изборните служители положи усилия за активизиране и организационно обновление. Секретар-касиерът Ан. Самарджиев предприе организационна обиколка за популяризиране на общите съюзни искания и тя имаше положителни резултати¹⁸⁰. На много места в провинцията организациите установиха по-тесни контакти с местните представители на централната власт – с окръжните управители и околийските началници. Окръжните и общинските съвети в редица случаи започнаха да отпускат парични помощи както на отделни служители, така и на организациите от района¹⁸¹. За половин година бяха основани нови 13 организации, но все още в 34 околии нямаше съюзни организации. В четири окръга – Видински, Врачански, Пашмаклийски и Мостанлийски, не съществуваше организирано движение на изборните служители. Възходящата линия на развитие бе сериозно разстроена от обстановката в страната след атентата в катедралата „Св. Крал“¹⁸².

Негативното отношение на правителството към синдикалното движение на изборните служители го принуди през 1925 г. да действа изключително в рамките на Съюза на съюзите. В края на януари с. г. Изпълнителният комитет на обединението формулира общите желания в четири точки – даване на реални заплати, изплащане на 13-а заплата, служебен стабилитет чрез дисциплинарни комисии и участие на профсъюзите при изготвяне на щатните таблици. Тази програма бе развита с оратори от повечето съюзи на публично събрание в София на 30 януари 1925 г. и на 3 февруари бе връчена на премиера и на Народното събрание¹⁸³. Управляващите почти открито се конфронтираха със синдикалистите.

Проф. Цанков заяви, че уволненията са резултат от „грешки“; че няма възможност за изплащане на тринадесета заплата, защото са нужни повече от 280 млн. лв. и отклони идеята за участие на профсъюзите във ведомствените комисии¹⁸⁴. Това предизвика вълна от протести, нови изложения до парламента, кабинета и до МФ. На 1 март 1925 г. Съюзът на съюзите проведе акционен ден за обща борба, в който се включиха изборните и държавните служители в повечето населени места. Кулминацията на движението бе на 3 април с. г., когато деветнадесетте съюза, въпреки че финансовата година бе започнала, се обърнаха с точни разчети и искания към министъра на финансите, но отново не получиха дори обещание за някаква промяна¹⁸⁵. На местно ниво обаче синдикалното движение срещна повече разбиране и съдействие¹⁸⁶.

В тази обстановка между 2 и 4 август 1925 г. бе проведен IX редовен съюзен конгрес, който отбеляза 10-годишнината от създаването на организирано движение на изборните служители. В него участваха 75 делегати, представлящи 46 организации и 2654 членове (2095 от селата и 349 от градовете). Това бе почти 10% от общинските служители в страната. В изказванията на делегатите открито прозвуча тезата за разрыв между централните власти и изборните служители. Изрично бе подчертано, че многобройните обещания след преврата не са получили някакво покритие. Особено тежко бе положението на низшия персонал, който бе около 3/4 от всички служители¹⁸⁷.

Резолюцията по съюзните искания подробно изложи възгледите на персонала за необходимостта от коренна общинска реформа. Тя отрази възгледите на хора, които ежедневно контактуваха със системата на общинското самоуправление на страната и може би най-добре познаваха положителните и отрицателните ѝ страни. Изтъкната бе нуждата от радикална реорганизация на общинските служби за улесняване на населението и от нови закони за окръжните съвети и за градските и селските общини. В общините с доходи над 500 000 лв. трябваше да се предвиди разделяне на секретарската от бирническата длъжност, сливане на скотовъдния с общинския бюджет, увеличаване на помощния персонал главно в селските общини, създаване на административно-финансово училище за подготовка на служителите. Залегнаха и общите синдикални искания за реални заплати, за спазване на 8-часовия работен ден и на седмичния и годишния отпуск, за безплатна медицинска помощ при трудова злополука, за изравняване на заплащането на държавните и на изборните служители, за задължителни добавъчни възнаграждения, за създаване на дисциплинарни комисии, за промяна в отделни членове на правилниците, за прилагане на двата устройствени общински закона. По отношение на новите устройствени закони, подготвяни от правителството, се наблягаше на ограниченията в местното и регионалното самоуправление и те се отхвърляха. Предложи се и отменяне на закона за селско-общинските съдилища, който реално не бе започнал да действа. Както обикновено, резолюцията бе поднесена на вътрешния министър и той я прие без коментар¹⁸⁸. За председател на Управителния комитет на съюза бе избран Тодор Българанов, но сериозни промени в ръководството нямаше¹⁸⁹.

До края на 1925 г. съюзното ръководство отново разви активна организационна дейност и постигна известни успехи. Бяха избрани нови настоя-

телства на повечето организации, финансите на съюза и неговия печатен орган укрепнаха. В БЗБ бяха открити пет фонда, в които се получиха първите постъпления от вноски и помощи от общински управления¹⁹⁰. В началото на септември Управителният комитет връчи в парламента подробно критично изложение по законопроекта за окръжните съвети, в което стигна до извода, че властите се стремят към унищожаване на общинската и окръжната автономия¹⁹¹. Въпреки това проектът бе приет. Правителството и Народното събрание останаха безучастни и към акцията за подобряване на материалното положение на държавните и изборните служители, проведена от деветнадесетте съюза в края на октомври 1925 г.¹⁹²

През лятото известна активност прояви и проправителствената организация „Сердика“. В края на юли 1925 г. тя свика свое общо събрание и реши да организира учредителен конгрес. Той бе проведен между 23 и 25 август с. г., но не успя да съживи анемичната ѝ дейност, от която не останаха никакви следи. Въпреки това „Сердика“ подравяше влиянието на Съюза на изборните служители в най-голямата и влиятелна българска община¹⁹³.

Поемането на управлението на МВРНЗ от новия министър-председател А. Ляпчев в началото на януари 1926 г. създаде нова обстановка пред общинските служители и пред тяхното организирано движение. За това съдействаха и селските и градски общински избори от февруари с. г., когато бяха окомплектовани новите състави на почти всички общински съвети и управления в страната. Още на 28 януари 1926 г. ръководството на Съюза на изборните служители бе прието от премиера и изложи традиционните си искания за подобряване на материалното положение на общинския персонал и критиката си върху вече действащия Закон за окръжните съвети. Становищата бяха посрещнати с одобрение и обещание за съдействие¹⁹⁴. Още тук пролича новия стил на работа с обществените организации, въведен от А. Ляпчев, който изключваше открита конфронтация. Подобен подход бе проявен и при общите акции на Съюза на съюзите през март и юни с. г.¹⁹⁵ Ново отношение имаше и новият столичен кмет о.з. ген.-лейт. Владимир Вазов, който прие делегация на организацията „Сердика“ и обеща финансова помощ и формиране на фонд към общината за подпомагане при трудови злополуки¹⁹⁶.

В тази обстановка съюзното ръководство се активизира. Секретар-касиерът предприе едномесечна организационна обиколка¹⁹⁷. За пръв път организираната дейност се разпростря върху територията на цялата страна. През лятото на 1926 г. съюзът имаше 67 организации в 65 околии във всички окръзи с 3620 членове, като увеличението за една година бе от нови 1000 членове. Управителният комитет отчете все още слабо задоволяване на съюзните искания, но началото бе поставено с известно увеличаване на пенсиите за част от изборните служители¹⁹⁸.

В началото на август 1926 г. Съюзът на изборните служители проведе своя X редовен конгрес. Бяха извършени известни промени в устава, целящи укрепване на организационното му състояние по места и на връзките между центъра и околийските организации. По-стриктно бяха регламентирани съставът и правомощията на настоятелствата и на Управителния комитет¹⁹⁹. Резолуциите бяха насочени към заздравяване на съюзните фондове и подобряване на материалното положение на професията, но

за пръв път съюзът взе отношение и по по-широк кръг законодателни въпроси. Успоредно с традиционните препоръки за разширяване на самоуправлението на окръзите и на общините и за гарантиране на финансовата им стабилност, делегатите подложиха на остра и конкретна критика Закона за трудовите земеделски стопанства (ТЗС), който създаде ред проблеми на общините. Особено остро бе критикуван опитът на Дирекцията по ТЗС за намеса в работата на общинските съвети²⁰⁰. За пръв път работата на конгреса привлече и по-широко обществено внимание. Делегатите извършиха сериозни промени и в ръководството. Т. Българанов бе избран за почетен председател, а управлението бе поето от Мито Митев – председател, Петко Попов – секретар, и А. Самарджиев – касиер. Сериозни промени имаше и в нарасналия Управителен комитет²⁰¹.

След конгреса новото ръководство положи големи усилия да активизира организацията. Особено внимание бе отделено на Посмъртната каса към съюза. Тя получи автономен статут и можеше да функционира и извън съюза²⁰².

В началото на ноември 1926 г. Съюзът на изборните служители изложи своите „Искания“ в серия еднотипни документи до отделните министерства. Те се движеха в рамките на формулираните вече стремежи, но бяха изключително конкретни и добре мотивирани. За пръв път бе проследена органичната връзка между състоянието на общинското и окръжното самоуправление и положението на персонала в тях. Това даде основание на съюза да предложи поредица от промени в отделните закони за окръжните съвети, за ТЗС, по ведомството на железниците, пощите и телеграфите. Общата идея бе да се стигне до постепенно изравняване на положението на изборните и на държавните служители, като правителството не се вмесва грубо в прокламирания принцип за административна автономия на общини и окръзи²⁰³. Умереният подход, идеята за постепенност и прагматизмът на тези стремежи допадна на министър-председателя. Неговата реакция бе сдържана, както обикновено, но той ангажира МВРНЗ с голяма част от исканията в неговия ресор. Подобно отношение той прояви при срещата си със съюзното ръководство и през януари 1927 г.²⁰⁴

През пролетта и лятото на 1927 г. няколко общини откликнаха на апелите за финансова помощ, а Разложката дори предложи да отпусне терен за съюзен санаториум и материално да подпомогне изграждането му. По същото време Посмъртната каса бе освободена от режима на държавен контрол върху частните застрахователни предприятия²⁰⁵. Започна да излиза и съюзното списание „Общинска автономия“, което разглеждаше и практически, и общотеоретични въпроси на местното самоуправление. Под натиска на общинските служители и на други фактори правителството реши да не внася подготвения законопроект за общините в парламента, а да подготви нов, по-цялостен законопроект. За година съюзът отново увеличи значително членовете си и те достигнаха 4487, от които 3824 бяха и членове на Посмъртната каса. Почти всички бяха редовни абонати на в. „Защита“, а повече от половината и на списанието „Общинска автономия“. В четирите фонда на съюза наличността бе около 2 млн. лв., а това финансово стабилизиране се отрази положител-

но и на цялостната дейност на ръководството, и по места²⁰⁶. Тежко ос-
тана положението в столицата, където въпреки анемичната си дейност
организацията „Сердика“ саботираше дейността на съюза, използвайки
връзките си с управляващата в държавата и в общината партия²⁰⁷.

Основната част от членската маса на съюза обаче не бе доволна от ак-
тивността на Управителния комитет пред държавните власти. Това проли-
ча особено добре в изказванията на делегатите на XI редовен конгрес, със-
тоял се между 28 и 31 август 1927 г. в София. В специален реферат за нуж-
дата от нов закон за общините старият съюзен деец Иван Йорданов нап-
рави много конкретни предложения, които бяха възприети от участници-
те, а по-късно станаха популярни и сред останалите общински дейци в
страната. Те залегнаха и в основата на резолюциите на Съюза на българ-
ските градове. Изборните служители се изказаха за удължаване на манда-
та на общинските управления; за назначаване на новоизбраните кметове
от съдебната власт, а не от МВРНЗ; създаването на нови общини да ста-
ва по искане на 3/4, а не на 1/2 от избирателите; разделяне на секретар-
ската от бирническата длъжност; разпускането на общинските съвети да
е възможно при подаване на оставки на 3/4 от съветниците и бламиране-
то на кмета да бъде със същото мнозинство²⁰⁸. Конгресът избра нов със-
тав на Управителния комитет. Негов председател стана Димитър Сираков,
а секретар – Ангел Сивинов²⁰⁹. Последният бе ново лице в ръководство-
то на съюза, но щеше да играе водещо място в организираното движение
на общинските служители за дълго време напред и бе добър избор.

На 31 август 1927 г. 11-членна делегация на съюза връчи резолюциите
на А. Ляпчев и на главния секретар на МВРНЗ Йосиф Разсуканов. Ми-
нистерът се изказа уклончиво, но положително и препоръча секретарят
на съюза да поддържа по-близки връзки с ръководния екип на министер-
ството и особено с началника на ресорния отдел. От началото на сеп-
тември с. г. започнаха чести срещи на А. Сивинов с ръководителя на Ад-
министративно-изборния отдел Ангел Ангелов, на които последният бе
подробно информиран за гледищата на съюза²¹⁰. Тези срещи съвпаднаха
и с традиционното следконгресно активизиране на местните организации,
които в своите резолюции повтаряха и доразвиваха основните точки от
решенията на конгреса²¹¹. В Пловдив се появи и в. „Основа“ – орган на
местната съюзна организация, който направи много за популяризиране-
то на движението и на проблемите на професията²¹². Това раздвижване
бе забелязано и в политическите среди. Там бе изказано мнението, че:
„Съюзът има изгледи да стане фактор не само по отношение на профе-
сионалните интереси на изборните служители, но и фактор в живота на
изборните институти.“²¹³ За това спомогна и провеждането на специален
агитационен месец през декември 1927–януари 1928 г., който успоредно с
организационните проблеми пропагандираше и гледищата на съюза по
всячки въпроси, касаещи местното самоуправление²¹⁴.

Активизирането даде резултат. Преди Коледа на 1927 г. А. Сивинов
бе приет от премиера и А. Ляпчев обясни, че не само е възприел, но и
развил част от съюзните искания. Например той предложи успоредно с
разделянето на секретарската от бирническата длъжност да се предви-
ди възможност за назначаване на общи бирници за няколко малки сел-

ски общини. Мотивира и идеята за общински заем от чужбина. МВРНЗ застана зад идеята за подготвяне на нов общински законопроект, като представители на Съюза на изборните служители участват в разработването му на всички фази. На 25 януари 1928 г. тези идеи бяха доразвити в изложение на Управителния комитет, поднесено на министър-председателя. Той ги възприе по принцип и дори обеща съдействие пред общините и окръзите за ограничена финансова помощ в полза на съюза²¹⁵. В същия дух се изказа и главният секретар, който в началото на февруари с. г. официално препоръча съюзните фондове на общинските съвети и резултатите от това не закъсняха²¹⁶.

По същото време по инициатива на А. Сивинов Дирекцията на данъците към Министерството на финансите освободи 40% от общинските връхнини, блокирани дотогава за невърнати задължения към държавата и държавните банки²¹⁷. От началото на март 1928 г. при всяка организация на съюза бяха учредени отделни комисии по предложенията за новите щатни таблици и по законопроекта за общините. Те събираха конкретна статистика и предложения, които да бъдат обработени от обща комисия при Секретариата на съюза и да бъдат предоставени на МВРНЗ²¹⁸. Добрите взаимоотношения между организираните изборни служители и Вътрешното министерство укрепнаха и в резултата на усилията, положени от съюза за оказване помощ на пострадалите от земетресението през пролетта и лятото на 1928 г.²¹⁹

Тази политика се отрази положително и на организационното развитие на съюза. Само за половин година към началото на май 1928 г. осемдесетте околийски организации записаха нови 4200 членове. Така общият брой надмина 9150 души и вече обхващаше близо 30% от всички изборни служители в страната. Повече от половината бяха и членове на Посмъртната каса. Основен проблем остана положението в Софийската организация, където членуваха около 200 души от близо 3000 общински служители. Управителният комитет изготви нов проектоустав на съюза²²⁰. Въпреки раздадените помощи във връзка със земетресението, подобри се и финансовото положение на организацията. Бе постигнато споразумение със Съюза на популярните банки за безплатни преводи по всички сметки на Съюза на изборните служители и фондовете бяха прехвърлени в популярните банки по места²²¹.

При тези условия в края на август 1928 г. бе проведен XII редовен съюзен конгрес в „Славянска беседа“ в София. В неговото откриване за пръв път взе участие министър-председателят, подчертавайки близките отношения на съюза с МВРНЗ. Той отбеляза извоювания „обществен кредит“ на Съюза на изборните служители, нарече ги „основа на българската държавна пирамида“ и декларира желанието на правителството за обща работа²²². В трите резолюции на делегатите – за реорганизацията на изборните институти, за обществената дейност на изборните служители и за стабилитета на изборните служители – прозвучаха съвсем конкретни и основателни предложения, почерпани от практиката, които не бяха нови, но оставаха нереализирани вече 10 години след края на Първата световна война. Техният умерен и прагматичен характер и идеята за постепенно подобряване положението на чиновниците и за плавни реформи в общин-

ската администрация ги правеха приемливи за всяко едно правителство. Конгресът направи минимални промени в състава на съюзното ръководство, но Д. Сираков и А. Сивинов бяха преизбрани²²³.

След конгреса Управителният комитет успя да мобилизира съюза и да парира опита на МФ за рязко увеличаване размера на гаранциите, плащани от отчетниците, като отново срещна съдействието на министър-председателя²²⁴. В края на ноември 1928 г. бе връчено изложение за изготвянето на нов законопроект за общините и бяха формулирани трите основни проблема в него – рационализиране на общинските органи, финансово стабилизиране на общините, подобряване положението на персонала. Особено се наблягаше на идеята за „съгласуване усилията на държавните ръководители, изборните служители и представителите на общинските съвети“ в този процес. А. Ляпчев декларира, че възприема този подход и в скоро време ще назначи комисия за подготовката на законопроекта²²⁵.

В края на 1928 г. Съюзът на изборните служители претърпя сериозни организационни промени. Започна създаването на окръжни комитети, които трябваше да координират работата на околийските организации и да осигурят по-добра оперативност във връзките между центъра и периферията на организацията. Първият такъв комитет бе изграден още в началото на декември в Шумен и за около три месеца новите структури бяха формирани и започнаха успешно да функционират²²⁶. По предложение на Габровската организация бе изготвен проектоустав за взаимоспомагателна каса към съюза. Укрепнаха и съюзните фондове²²⁷. Опитите за възстановяване на общата дейност на Съюза на съюзите обаче завърши без успех.

Основните усилия бяха съсредоточени в дискусията за назначаемостта или изборността на кметовете в бъдещия законопроект за общините. Съюзният секретар А. Сивинов многократно защити мнението на ръководството за изборен кмет от изборен общински съвет²²⁸. Именно в края на 1928 г. започнаха и съгласуваните действия на Съюза на изборните служители със Съюза на българските градове пред правителството за подготовката на очаквания законопроект. Тези добри взаимоотношения продължиха и при заседанията на първата конференция по законопроекта през февруари 1929 г., където представителите на двата съюза застъпваха сходни гледища. Прекаленото отлагане на втората конференция породило известни опасения в съюзното ръководство и на 2 юли 1929 г. при среща с министър-председателя то упражни цялото си влияние, за да получи обещание за бързо насрочване на заседанията. Постъпки бяха направени и пред главния секретар на МВРНЗ²²⁹. Втората конференция в средата на юли подчерта общите настроения на държавата, общините и общинските служители за изработване на дълго отлагания законопроект. Възгледите на централната администрация, на общинските чиновници и на представителите на общинските съвети бяха съвсем близки. При това положение активността на Съюза се съсредоточи изключително в работата на неговия представител А. Сивинов в комисиите и подкомисиите по изготвянето на законопроекта.

В тази обстановка между 2 и 4 август 1929 г. бе проведен XIII редовен съюзен конгрес. Той протече вяло, отчете организационен спад, но и за-

силване на качествения състав на съюза. Резолуциите по пенсионния въпрос, по Закона за народното здраве и по окръжните сметни палати бяха насочени главно към работата по новия законопроект за общините. За да се демонстрира стабилност в отношенията с МВРНЗ, промени в Управителния съвет не бяха направени²³⁰. Същата цел имаше и участието на съюза в общата акция на Съюза на съюзите срещу Ньойския договор през ноември с. г.²³¹ След постъпки на ръководството на съюза пред общините и пред министър-председателя, той отново предписа на общинските съвети да подпомогнат според възможностите си фондовете на съюза за постройка на съюзен дом, санаториум и Посмъртната каса²³². Това значително стабилизира материалното положение на организацията през трудната 1930/1931 финансова година²³³.

Към пролетта на 1930 г. световната икономическа криза рязко влоши положението на чиновниците в страната и доведе до спад в организационното развитие на Съюза на изборните служители²³⁴. Неотложни мерки забавиха и окончателното изработване на текста на законопроекта за общините. Докато от МВРНЗ обещаваха да ускорят неговото внасяне в парламента, МФ предприе няколко мерки с цел облекчаване на бюджета. Особено тежко се отразиха на общинските служители задължителните вноски в различните общински фондове, които не даваха възможност за редовно изплащане на заплатите, и законопроекта за намаляване на заплатите и на пенсиите. При тежкото финансово състояние на държавата А. Ляпчев не се ангажира да подкрепи дейно исканията на съюзното ръководство²³⁵. Това доведе до опити за активизиране на Съюза на съюзите, но и те не дадоха добър резултат²³⁶. Очевидно относително спокойният период 1926–1929 г. бе разстроил взаимодействието между деветнадесетте профсъюза.

В тази тежка обстановка в началото на юли 1930 г. се проведе XIV конгрес на Съюза на служителите. Той отбеляза спада в членската маса, която се бе свила до 4363 редовно отчетени членове. Дискусиите отново се съсредоточиха върху финансовото обезпечаване на професията и на съюза. Заедно с това бяха направени няколко нови препоръки във връзка със законопроекта за общините, които по-късно залегнаха във внесения в парламента текст: групиране на общините с бюджет под 350 000 лв., директен избор на кмета за тези общини от населението, а не от общинския съвет, квалифицирано мнозинство на общинския съвет при бламиране на кмета²³⁷. Конгресът премина отново вяло, както се развиваше цялото организирано движение на общинските служители, и не направи промени в съюзното ръководство. Надеждите бяха съсредоточени върху бързото приемане на законопроекта за общините²³⁸. За да го ускори, Управителният комитет се обърна с изложение към централните бюра на всички парламентарно представени партии, прикани ги да побързат с приемането на проекта на първо четене и предостави страниците на съюзния орган „Защита“ за пропаганда на идеите на политическите среди по въпросите на общинското устройство и управление²³⁹.

Този подход на съюзното ръководство не допадна на правителството. От средата на ноември 1930 г. отношенията между него и профсъюзите рязко охладняха. Причините за това бяха обективни – лошото финансово състояние на страната, което доведе до поскъпване и до намаляване на

заплатите и пенсиите. Опитът на Съюза на съюзите да спре този процес чрез преговори с министъра на финансите проф. Владимир Моллов приключи без успех²⁴⁰. В отговор деветнадесетте съюза проведоха протестно събрание в театър „Ренесанс“ на 29 декември и ораторите от всички профсъюзи нападнаха остро чиновническата политика на Демократическия сговор. От Съюза на изборните служители се изяви секретарят А. Сивинов и това допълнително охлади отношенията му с управляващите²⁴¹. Изглежда в противодействие МВРНЗ припомни постановленията на Закона за държавните служители, който не допускаше широкото коалиране на отделните профсъюзи и затова в първите дни на февруари 1931 г. Съюзът на съюзите се трансформира в т. нар. Съглашение на професионалните съюзи в България. Неговият организационен статут предвиждаше автономия на съставляващите го профсъюзи, паритетно представителство в Централното изпълнително бюро, но и създаване на окръжни и околийски структури, които в по-голяма степен обединяваха движението в сравнение с предходния период. За председател на Съглашението бе избран дългогодишният председател на Българския учителски съюз и на Съюза на съюзите Досьо Негенцов, народен представител от БРСДП (о)²⁴².

Консолидацията на профсъюзното движение на държавните и изборните служители съвпадна с тежка криза в Съюза на изборните служители. Към края на 1930 г. се оказва, че 3/4 от членския внос и вноските в съюзните фондове не са изплатени. Започна отказ от абонаментите на съюзните издания. Престанаха да водят организационен живот 29 околийски организации²⁴³. В края на януари 1931 г. Управителният комитет се срещна с премиера и опита да го убеди МВРНЗ и МФ да изработят нови щатове за изборните служители и да се отменят намаленията на заплатите и на пенсиите, но не срещна разбиране. Подобна бе реакцията и на министър Моллов. Единствената окуражаваща новина бе, че законопроектът за общините отива в парламентарната комисия по МВРНЗ²⁴⁴. Това засили взаимодействието на Съюза на изборните служители с останалите осемнадесет профсъюза в Съглашението. От началото на март 1931 г. започнаха да се оформят и местни съвети на обединението в Габрово, Бургас и др. Започна и нова вълна от публични събрания, но строго се спазваха изискванията на закона и не се прибягваше до неразрешените стачки и демонстрации²⁴⁵.

Тежкото финансово положение на общинските служители постепенно ги подтикна към връщане в съюза и активизиране на професионалното им движение. Така в края на март 1931 г. съществуваша 79 околийски организации със 7613 членове²⁴⁶. Местните организации получиха съдействие от окръжните и общинските съвети, въпреки тежкото им финансово положение²⁴⁷. Направеното обаче не бе много и се дължеше на финансовата криза, обхванала държавата и изборните институти. Всичко това наложи отлагане на XV редовен съюзен конгрес за началото на юли с. г. след парламентарните избори²⁴⁸. В края на май 1931 г. при среща с финансовия министър Управителният комитет предложи да бъде спряно изплащането на фондовите вноски от общините за финансовите 1930/1931 и 1931/1932 г., за да могат те да осигурят изплащането на заплатите на персонала си²⁴⁹. Това разумно предложение бе внесено от министър Вл. Моллов в правителство-

то, но приближаващите избори бяха погълнали изцяло усилията на министрите и затова то не бе прокарано. Тази постъпка бе последен опит за взаимодействие и търсене на общо решение от Съюза на изборните служители и правителството на Демократическия сговор в духа на прагматизма.

* * *

Положението на общинския персонал при управлението на Демократическия сговор не претърпя радикални промени в сравнение с установената традиция. Основни причини за това бяха своеобразното разбиране за ненамеса на държавата в общинската автономия и слабите възможности на централната власт да осигури финансово своята интервенция.

Все пак постепенно регламентацията на статута на общинските служители водеше към изравняване с този на държавните. Тази тенденция надделяваше, когато ставаше въпрос за заплащане и социално осигуряване, но дори и в тази област общините запазиха известна самостоятелност. В начален стадий този подход се прояви и при държавните изисквания за по-висок образователен ценз и за по-висока професионална квалификация, които трябваше да гарантират компетентността на общинската администрация и като цяло ефективността на общинското управление в страната. Единствено осигуряването на кадровата стабилност на общинския персонал изоставаше от тази бавно развиваща се тенденция.

Докато нормативната база, регламентираща статута на общинските служители, имаше определена посока на развитие, то управленската практика бе най-разнообразна. Много често тя се възползваше от слабости в законодателството и в оперативните норми, налагани от правителството. В нея определено надделя инерцията и традицията. Допълнителен фактор за този „организиран хаос“ бе и честата промяна в състава на общинските съвети и на кметските ръководства, предизвикана както от пряката държавна намеса, така и от честите редовни и частични общински избори, т. е. от самата система на представителната демокрация. Влияние за това оказва общата политическа, икономическа и социална обстановка в страната, която не се отличаваше със стабилност не само за времето на управлението на Демократическия сговор, но и за целия междувоенен период.

Успоредно с този процес се развиваше и движението на общинските служители, което премина през три добре обособени фази в контактите си с властите. Те очертаха пътя от откровената конфронтация до пълното сътрудничество и единомислие между тях и държавата. Все пак управниците бяха старши партньор и служителите в много отношения трябваше да съобразяват своите действия с тях.

В периода юни 1923–декември 1925 г. общинските служители не успяха да се изявят като съществен фактор. Причините за това се криеха както в самите тях, така и в подхода на вътрешния министър Ив. Русев да решава централно възникналите проблеми в своето ведомство. В някои случаи той използваше съветите на отделни общински чиновници, особено през 1923 г., но по-късно се оказва настроен крайно негативно към Съюза на изборните служители и към синдикалното движение като цяло, защото виждаше в него само политически мотиви. Подобно бе отношението и на преобладаващата част от министрите и от ръко-

водството на Народното събрание. Всъщност контролът на БРСДП (о) върху Съюза на изборните служители и върху Съюза на съюзите постепенно отслабваше и социалистите все по-трудно можеха да мобилизират синдикатите за чисто партийните си цели.

Въпреки това водачите на Демократическия сговор положиха големи усилия за създаване на профсъюзно движение под техен контрол, но резултатите бяха незадоволителни и основно се свеждаха до отцепване на малки групички от съществуващите синдикати²⁵⁰. Такава бе картината и в професионалното движение на изборните служители. Това доведе до дезинтересираност на повечето чиновници в общините към тяхното синдикално движение и затова участието им в съюза бе символично. Въпреки това съюзът се стремеше да защитава общите професионални интереси, а не да извоюва привилегии за своите членове. Той изразяваше схващането, че борбата на професионалното движение „не е антидържавна, а е в името на държавата“²⁵¹, за избягване на социални сътресения. Системното неразбиране от страна на централната власт на тази основна идея и нейни различни управленски решения пренебрегнаха много полезни предложения, издигнати от съюза, които по-късно бяха възприети и дадоха положителен краен резултат.

В началните години на управлението на А. Ляпчев (1926–1927) бяха направени взаимни отстъпки и се стигна до търпимост и опити за разбиране на проблемите, стоящи пред другата страна. Положително въздействие за това оказаха както общата икономическа конюнктура, така и новият по-толерантен стил на ръководството на държавата. Променило бе отношението и на ръководството на Съюза на изборните служители към скипа на МВРНЗ и към властите. Резултатите бяха оскъдни, в тесни практически сфери, но даваха надежда за по-добро развитие.

От началото на 1928 г. настъпи нова фаза в развитието на организираното движение на изборните служители и във взаимоотношенията му с правителството. Отначало то получи финансова подкрепа с помощта на МВРНЗ, а от 1929 г. бе ангажирано в изработването на новия устロйствен закон за общините. Това бе кулминацията на взаимодействието и на добрите отношения. Тя следваше и европейските тенденции по привличане на професионалното движение в управлението²⁵². С началото на икономическата криза настъпи охлаждане, най-вече поради финансовата несъстоятелност на държавата да отговори на призивите за подобряване на материалното положение на професията. Въпреки това конструктивният елемент надделя. Резултатът от парламентарните избори прекъсна управлението на Демократическия сговор и взаимодействието му с общинските служители.

Таблица 1

УВОЛНЕНИЯ НА СЕКРЕТАР-БИРНИЦИ ПО УКАЗ № 123/1919 Г.

(ЦДА, ф. 371, оп. 1, а.е. 289, л. 307-314; а.е. 290, л. 70-193; а.е. 291, л. 20-314; а.е. 292, л. 2-203; а.е. 294, л. 68-203; а.е. 295, л. 61-178; а.е. 296, л. 176; а.е. 297, л. 5-202; а.е. 298, л. 13, 89; а.е. 299, л. 100-236; а.е. 300, л. 46-334; Държавен вестник, № 179, 7 ноем. 1923)

	1923	1924	1925
Януари		3	3
Февруари		4	2
Март		8	1
Април		2	2
Май		8	3
Юни	1	2	1
Юли	1	3	4
Август	1	2	6
Септември	8	*	3
Октомври	12	*	4
Ноември	6	*	3
Декември	2	4	4
Всичко	31	36	36

* Няма сведения.

Таблица 2

УВОЛНЕНИЯ НА СЕКРЕТАР-БИРНИЦИ ПО ЧЛ. 477 ОТ ПРАВИЛНИКА ЗА
ПРИЛАГАНЕ НА ЗАКОНА ЗА СЕЛСКИТЕ ОБЩИНИ
(ЦДА, ф. 371, оп. 1, а.е. 301, 303–308, 310–324, 327–334, 339–341; Защита № 20, 21 ян. 1927)

	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Януари	6	11	4	8	3	*
Февруари	23	3	5	7	2	1
Март	11	6	12	1	3	8
Април	13	*	9	2	2	1
Май	3	1	1	5	2	–
Юни	6	5	3	2	3	6
Юли	11	4	1	2	4	
Август	8	3	–	–	–	
Септември	7	9	2	3	–	
Октомври	19	18	3	2	4	
Ноември	9	7	*	2	6	
Декември	6	7	*	6	–	
Всичко	122	74	40	40	29	16

* Няма данни.

Таблица 3

ЩАТНА ТАБЛИЦА НА ИЗБОРНИТЕ СЛУЖИТЕЛИ
(Защита, № 5, 15 апр. 1922)

	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I
VI	350	380	410	440	470	500	530	560	590	620
V	400	430	460	490	520	550	580	610	640	670
IV	450	480	510	540	570	600	630	660	690	720
III	550	580	610	640	670	700	730	760	790	820
II	650	680	710	740	770	800	830	860	890	920
I	750	780	810	840	870	900	930	960	990	1020

Таблица 4

ЩАТНА ТАБЛИЦА ЗА ДЪРЖАВНИ СЛУЖИТЕЛИ В СИЛА ОТ 1 АПРИЛ 1923 Г.
(Държавен вестник, № 81, 11 юли 1923)

	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I
VI	600	640	690	730	780	820	870	910	960	1000
V	720	760	810	850	900	940	990	1030	1080	1120
IV	880	920	970	1010	1060	1100	1150	1190	1240	1280
III	970	1010	1060	1100	1150	1190	1240	1280	1330	1370
II	1150	1190	1240	1280	1330	1370	1420	1460	1510	1550
I	1500	1560	1630	1700	1770	1850	1930	2010	2090	2170

Таблица 5

ЩАТНА ТАБЛИЦА ЗА ИЗБОРНИ СЛУЖИТЕЛИ ОТ 1 АПРИЛ 1923 Г.
(ЦДА, ф. 284, оп. 1, а.е. 4838, л. 14; Държавен вестник, № 162, 17 окт. 1923; в сила и за финансовата 1928/1929 г.)

	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I
VI	550	590	640	680	730	770	820	860	910	950
V	600	640	690	730	780	820	870	910	960	1000
IV	720	760	810	850	900	940	990	1030	1080	1120
III	880	920	970	1010	1060	1100	1150	1190	1240	1280
II	970	1010	1060	1100	1150	1190	1240	1280	1330	1370
I	1150	1190	1240	1280	1330	1370	1420	1460	1510	1550

Таблица 6

ТАБЛИЦА НА ЗАПЛАТИТЕ НА ДЪРЖАВНИТЕ СЛУЖИТЕЛИ
(Държавен вестник, № 12, 15 апр. 1927; те са изравнени и за изборните служители от 9 февруари 1929 г.)

	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I
VI	1180	1260	1350	1430	1520	1600	1640	1770	1860	1930
V	1500	1580	1670	1750	1840	1920	2010	2080	2180	2250
IV	1870	1950	2050	2130	2230	2310	2400	2480	2580	2660
III	2320	2400	2500	2580	2680	2760	2860	2940	3030	3120
II	3320	3410	3510	3600	3700	3790	3890	3980	4080	4160
I	4800	4920	5060	5190	5330	5480	5630	5780	5930	6090

Таблица 7

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗПИТИТЕ ЗА ОБЩИНСКИ СЕКРЕТАР-БИРНИЦИ
СЕПТЕМВРИ 1927 – МАРТ 1931 Г.

(Изв. на МВРНЗ, 1–2, 1927, с. 52; 8, 1929, 199–200; 3, 1929, с. 74; 5, 1931, с. 173; 8, 1931, с. 315)

	15 септ. 1927 г.	15 март 1928 г.	15 март 1929 г.	15 окт. 1929 г.	25 окт. 1930 г.	15 март 1931 г.
Явили се	528	813	370	309	301	378
Допуснати	471	701	344	293	272	353
висше –						
Издържали	1	–	1	5	2	3
Неиздържали	–	–	–	–	–	1
полувисше –						
Издържали	4	2	5	8	4	6
Неиздържали	1	–	2	5	1	0
гимназиално						
Издържали	106	175	214	196	193	247
Неиздържали	29	78	122	79	72	96
V–VII клас						
Издържали	84	129	–	–	–	–
Неиздържали	67	88	–	–	–	–
III–IV						
Издържали	119	125	–	–	–	–
Неиздържали	60	104	–	–	–	–
Отличен	–	–	1	–	–	–
Много добър	15	14	13	11	6	12
Добър	101	95	69	97	68	83
Удовлетв.	198	322	137	101	125	161
Слаб	157	270	124	84	73	97

БЕЛЕЖКИ

¹ Бирман, М. Формиране и развитие на българския пролетариат 1878/1923. С., 1983; Колев, Й. Българската интелигенция, 1878–1912. С., 1992.

² Самоуправление (Русе), 1925, № 1, с. 43; Защита, № 3–4, 27 авг. 1925; № 49–50, юли 1926; Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива, юни 1923 – 4 януари 1926 г. С., 1992, с. 372.

³ Данаилов, Г. Изследвания върху демографията на България. – В: Сб. на БАН. С., 1931, № 24, с. 228 сл.

⁴ Срв. Стоянов, В., В. Тепавичаров. Цит. съч., с. 373.

⁵ Spoer, A. White-Collar Union. London, 1967, 147–160.

⁶ ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 488, л. 61; Търновски окръжен вестник (Търново), № 2–3, 20 дек. 1924.

⁷ Държавен вестник, № 51, 8 юни 1922.

⁸ Срв. Георгиев, В. Организационни документи на Народния сговор. – ИДА, 55, 1988, 67–70; ЦДА, ф. 1529к, оп. 1, а.е. 5, л. 1.

⁹ Хасковски окръжен вестник (Хасково), № 25, 8 март 1924.

¹⁰ Варненски общински вестник (Варна), № 71, 26 юли 1923; ДА–Пловдив (Пд), ф. 108к, оп. 1, а.е. 17, л. 155–156.

¹¹ Русенски окръжен вестник (Русе), № 22, 8 септ. 1923.

¹² ДА–Пд, ф. 204к, оп. 1, а.е. 5, л. 100, а.е. 6, л. 7–8, 31–32.

- 13 Защита, № 1-2, 15 авг. 1924.
- 14 ДА – София (Сф), ф. 41к, оп. 1, а.е. 184, л. 4, 8, 9.
- 15 Пак там, л. 23, 67.
- 16 Държавен вестник, № 26, 7 май 1919.
- 17 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 488, л. 17; Петрички окръжен вестник (Петрич), № 39, 5 март 1924; Радикал, № 144, 2 юли 1924; № 160, 22 юли 1924.
- 18 ЦДА, ф. 121к, оп. 1, а.е. 118, л. 3, 6-7.
- 19 ДА-Габрово (Гб), ф. 3к, оп. 1, а.е. 71, л. 1-31; ЦДА, ф. 371 к, оп. 1, а.е. 489, л. 27, а.е. 490, л. 51; Видински окръжен вестник (Видин), № 3, 21 апр. 1925.
- 20 Държавен вестник, № 240, 25 ян. 1924; срв. *Милкова, Ф.* Реакционният закон за защита на държавата като изключителен наказателен закон в България през периода 1924-1934. С., 1984, 28-29, срв. ДА-Перник (Пк), ф. 171к, оп. 1, а.е. 2, л. 88, 90.
- 21 ДА-Сф, ф. 41к, оп. 1, а.е. 216, л. 82; срв. Селска дума, № 31, 6 авг. 1924.
- 22 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 489, л. 33; срв. *Милкова, Ф.* Цит. съч., 61-62, 110-112.
- 23 ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 73, л. 17-18.
- 24 Пак там, л. 113.
- 25 Пак там, л. 129, 169-171.
- 26 Общинар, № 3, 18 септ. 1924; № 4, 7 окт. 1924.
- 27 Защита, № 9, 1 ян. 1921; № 5, 15 апр. 1922; Общинар, № 4, 7 окт. 1924; № 6, 10 дек. 1924; № 12-13, 20 май 1925.
- 28 Пряпорец, № 157 (158), 20 юли 1926.
- 29 Държавен вестник, № 62, 19 юни 1925.
- 30 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 301, л. 27, 31, 34, 38, 44, 46, 49, 54-55, 57, 66, 71; Защита, № 20, 21 ян. 1927.
- 31 ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 78, л. 96.
- 32 Държавен вестник, № 145, 25 септ. 1925.
- 33 Защита, № 18, 30 дек. 1926; № 37, 18 май 1928.
- 34 ДА-Пд, ф. 108к, оп. 1, а.е. 20, л. 179.
- 35 Столичен общински вестник, № 16, 20 май 1927.
- 36 ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 98, л. 99-102.
- 37 Пак там, а.е. 130, л. 170.
- 38 Защита, № 25-26, 5 май 1924; № 32, 19 март 1926; *Пешев, П.* Исторически събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес. С., 1929, 843-844.
- 39 ЦДА, ф. 27к, оп. 2, а.е. 32, л. 2.
- 40 ДА-Пд, ф. 146к, оп. 1, а.е. 2, л. 48-439; ф. 184к, оп. 1, а.е. 21, л. 2-10.
- 41 *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., с. 373.
- 42 Мир, № 6928, 16 юли 1923; ДА-Пк, ф. 171к, оп. 1, а.е. 2, л. 69.
- 43 Мир, № 6925, 11 юли 1923.
- 44 Пак там, № 6929, 17 юли 1923.
- 45 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 487, л. 67.
- 46 ДА-Пк, ф. 171к, оп. 1, а.е. 2, л. 34; ДА-Пд, ф. 204к, оп. 1, а.е. 5, л. 97-98.
- 47 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 288, л. 41; а.е. 487, л. 68.
- 48 Пак там, ф. 284, оп. 1, а.е. 4838, л. 14; Защита, № 2, 31 авг. 1923.
- 49 ДА-Пк, ф. 171к, оп. 1, а.е. 2, л. 34, 38, 69.
- 50 Хасковски окръжен вестник, № 9, 11 септ. 1923.
- 51 Пак там, № 11, 15 окт. 1923.
- 52 Държавен вестник, № 162, 17 окт. 1923; Пловдивски окръжен вестник (Пловдив), № 113, 2 февр. 1924; Русенски окръжен вестник, № 42, 8 февр. 1924; Варненски окръжен вестник, № 93, 21 февр. 1924.
- 53 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 487, л. 89.
- 54 Пловдивски окръжен вестник, № 99, 3 ноем. 1923; № 104-105, 8 дек. 1923; Петрички окръжен вестник, № 24, 22 дек. 1923; Кюстендилски окръжен вестник (Кюстендил), № 28, 15 дек. 1923; Хасковски окръжен вестник, № 17, 18 дек. 1923.
- 55 ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 66, л. 212-213; ДА-Пазарджик (Пз), ф. 183к, оп. 1, а.е. 4, л. 8; ДА-Пк, ф. 168к, оп. 1, а.е. 21, л. 59-63; Бургаски окръжен вестник (Бургас), № 1, 5 февр. 1924.
- 56 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 488, л. 61.
- 57 Пак там, л. 17; Хасковски окръжен вестник, № 25, 8 март 1924; Търновски окръжен вестник, № 2-3, 20 дек. 1924.

- ⁵⁸ ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 488, л. 78; Бургаски окръжен вестник, № 11, 1 юли 1924; Мир, № 7206, 25 юни 1924.
- ⁵⁹ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 71, л. 205-206.
- ⁶⁰ Петрички окръжен вестник, № 61, 13 септ. 1924.
- ⁶¹ Радикал, № 120, 2 юни 1924; Народ, № 122, 4 юни 1924.
- ⁶² ЦДА, ф. 371к, оп.1, а.е. 488, л. 94-95; Държавен вестник, № 127, 7 септ. 1924.
- ⁶³ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 74, л. 139-140; Защита, № 35-36, 30 юли 1925.
- ⁶⁴ Общинар, № 3, 18 септ. 1924; № 4, 7 окт. 1924; Защита, № 4, 5 септ. 1924.
- ⁶⁵ Защита, № 17, 5 февр. 1925; Държавен вестник, № 265, 27 февр. 1925; Самоуправление, 1925, № 3, с. 14.
- ⁶⁶ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а.е. 777, л. 268; ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 79, л. 208-209, а.е. 80 л. 58-59.
- ⁶⁷ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а.е. 777, л. 16.
- ⁶⁸ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 98, л. 35-37, 69-71; Защита, № 49-50, 31 юли 1926.
- ⁶⁹ Защита, № 1-2, 15 авг. 1925.
- ⁷⁰ Мир, № 7531, 1 авг. 1925; № 7539, 11 авг. 1925.
- ⁷¹ Държавен вестник, № 2, 2 апр. 1926; ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 490, л. 91; Пловдивски окръжен вестник, № 77, 7 апр. 1926; Варненски окръжен вестник, № 1, 10 апр. 1926.
- ⁷² ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 99, л. 219-221, 225-226.
- ⁷³ Пак там, а.е. 98, л. 120; Обществена мисъл, 1926, № 2, с. 125.
- ⁷⁴ Защита, № 16, 17 дек. 1926; Обществена мисъл, 1926, № 9-10, 595-607.
- ⁷⁵ Държавен вестник, № 12, 15 апр. 1927.
- ⁷⁶ ДА-Пк, ф. 168к, оп. 1, а.е. 25, л. 62; Мастанлийски окръжен вестник, № 2, 25 юли 1927; № 14, 20 ноем. 1927.
- ⁷⁷ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1925, л. 190; ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 131, л. 74-77; ДА-Пз, ф. 26к, оп. 1, а.е. 9, л. 16-18; ДА-Пк, ф. 168к, оп. 1, а.е. 25, л. 64.
- ⁷⁸ Защита, № 27, 9 март 1928.
- ⁷⁹ ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 492, л. 38; Изв. на МВРНЗ, 6, 1928, с. 224.
- ⁸⁰ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а.е. 155, л. 56-57; Звено, 1928, № 34, 81-84.
- ⁸¹ Столичен общински вестник, № 43, 24 дек. 1928; Общински преглед, 1928, № 14, с. 896; № 15, с. 944.
- ⁸² Общински преглед, 1929, № 19, с. 1168; Защита, № 22, 16 февр. 1929; Държавен вестник, № 276, 8 март 1929.
- ⁸³ Държавен вестник, № 276, 8 март 1929; Видински окръжен вестник, № 34, 10 март 1929.
- ⁸⁴ Петрички окръжен вестник, № 328, 19 окт. 1929.
- ⁸⁵ Слово, № 2336, 28 март 1930; Пашмаклийски окръжен вестник, № 17, 25 апр. 1930.
- ⁸⁶ Хасковски окръжен вестник, № 342, 30 дек. 1930.
- ⁸⁷ Кацаров, К. 60 години живаяна история. С., б.г., с. 392.
- ⁸⁸ Защита, № 17, 28 дек. 1930.
- ⁸⁹ ЦДА, ф. 173к, оп. 5, а.е. 48, л. 2; ф. 252к, оп. 1, а.е. 701, л. 1-2, 7-11.
- ⁹⁰ Пак там, л. 15-26, 30; Стенографски дневници на XXII ОНС, IV р.с., с. 539.
- ⁹¹ ЦДА, ф. 173к, оп. 5, а.е. 48, л. 77, 90-91; Държавен вестник, № 226, 10 ян. 1931.
- ⁹² Държавен вестник, № 230, 15 ян. 1931.
- ⁹³ ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 340, л. 171; Защита, № 20, 25 ян. 1931; Общински преглед, 1931, № 2, с. 111.
- ⁹⁴ ДА-Пд, ф. 55к, оп. 2, а.е. 3, л. 66; ф. 64к, оп. 1, а.е. 76, л. 7-8; ф. 146к, оп. 1, а.е. 2, л. 59.
- ⁹⁵ Пак там, л. 114-115; Защита, № 39, 14 юни 1931.
- ⁹⁶ Държавен вестник, № 222, 30 дек. 1921.
- ⁹⁷ Пак там; Николов, Д. Общественото осигуряване в чужбина и у нас. С., 1928, с. 119 сл.
- ⁹⁸ Сп. на БИКД, 1922, № 1-2, 17-25; Защита, № 23, 5 апр. 1924.
- ⁹⁹ Държавен вестник, № 243, 28 ян. 1922.
- ¹⁰⁰ ДА-Пд, ф. 204к, оп. 1, а.е. 8, л. 52; срв. *Spoor, A.* Цит. съч., 147-156.
- ¹⁰¹ ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 489, л. 29, 160; ДА-Сф, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1925, л. 104; Мир, № 7436, 3 апр. 1925; № 7461, 8 май 1925; Русенски окръжен вестник, № 2, 8 апр. 1925, 12, 22 юни 1925; срв. *Spoor, A.* Цит. съч., с. 176.
- ¹⁰² Николов, Д. Цит. съч., с. 118.

- 103 Сръ. Янулов, И. Социално законодателство в България. Ч. I. Основни причини и фактори. С., 1938; Стоянов, В., В. Тепавичаров. Цит. съч., 371–394.
- 104 Янулов, И. Социална политика в чужбина и в България (Причини, развитие и система). С., 1924, 198–206.
- 105 Държавен вестник, № 289, 25 март 1924; № 69, 28 юни 1924.
- 106 По-подробен анализ у Янулов, И. Социална политика в чужбина и в България..., 206–215; ДА–Сф, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1925, л. 104.
- 107 Сръ. Янулов, И. Социална политика в чужбина и в България..., 204–206; Николов, Д. Цит. съч., 144–1450.
- 108 Търновски окръжен вестник, № 4, 27 дек. 1924.
- 109 Държавен вестник, № 77, 7 юли 1924; Русенски окръжен вестник, № 3, 15 апр. 1925.
- 110 Хасковски окръжен вестник, № 159, 9 март 1927.
- 111 Държавен вестник, № 71, 1 юли 1926.
- 112 Сръ. пак там, № 84, 17 юли 1926 с № 86, 20 юли 1926; Защита, № 7, 1 окт. 1926.
- 113 Слово, № 1704, 15 февр. 1928; Селска дума, № 33, 20 апр. 1929.
- 114 Независимост (Ризов), № 2745, 25 юли 1930.
- 115 ЦДА, ф. 252к, оп. 1, а.е. 701, л. 1–2.
- 116 Пак там, л. 7–11; Защита, № 17, 28 дек. 1930; Хасковски окръжен вестник, № 342, 30 дек. 1930; Държавен вестник, № 230, 15 ян. 1931.
- 117 Правилник за прилагане Закона за селските общини. С., 1927, 380–384.
- 118 Защита, № 15, 10 окт. 1919; Общински преглед, 1924, № 8, 388–390.
- 119 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 488, л. 17; ДА–Пд, ф. 331к, оп. 1, а.е. 16, л. 49–50; Хасковски окръжен вестник, № 25, 8 март 1924; Кюстендилски окръжен вестник, № 27, 1 дек. 1923.
- 120 Петрички окръжен вестник, № 2, 21 юли 1923.
- 121 Пловдивски окръжен вестник, № 87–88, 18 авг. 1923.
- 122 Пак там, № 94, 22 септ. 1923; Петрички окръжен вестник, № 5, 11 авг. 1923.
- 123 Петрички окръжен вестник, № 11, 22 септ. 1923.
- 124 Демократически сговор, № 131, 11 март 1924.
- 125 ДА–Сф, ф. 41к, оп. 1, а.е. 216, л. 52–53; Кюстендилски окръжен вестник, № 33, 1 март 1924, № 36, 15 апр. 1924; Хасковски окръжен вестник, № 25, 8 март 1924; Петрички окръжен вестник, № 62, 20 септ. 1924.
- 126 Сръ. ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 488, л. 55.
- 127 Защита, № 5, 15 септ. 1924; Общински преглед, 1924, № 8, 388–390.
- 128 Шуменски окръжен вестник, № 23, 15 дек. 1924; № 24, 15 ян. 1925; № 1, 1 февр. 1925; Плевенски окръжен вестник, № 16, 30 ноем. 1925; № 17, 15 дек. 1925; № 19, 15 ян. 1926; Търновски окръжен вестник, № 30, 29 авг. 1925; № 31, 8 септ. 1925.
- 129 ДА–Сф, ф. 41к, оп. 1, а.е. 220, л. 2; Бургаски окръжен вестник, № 3, 15 апр. 1926; № 5, 1 май 1926; № 29–30, 1 ноем. 1926.
- 130 Мастанлийски окръжен вестник, № 93, 10 март 1930; № 119, 10 дек. 1930; № 122, 10 ян. 1931.
- 131 Пак там, № 19, 16 май 1925.
- 132 9 юний (Пловдив), № 26, 13 дек. 1925; № 27, 20 дек. 1925; Пловдивски окръжен вестник, № 52–53, 22 дек. 1925; Плевенски окръжен вестник, № 14, 30 окт. 1925; № 15, 15 ноем. 1925; № 18, 31 дек. 1925.
- 133 Русенски окръжен вестник, № 24, 22 септ. 1925; 9 юний, № 15, 27 септ. 1925.
- 134 Бургаски окръжен вестник, № 2, 8 апр. 1927.
- 135 Видински окръжен вестник, № 29, 20 ян. 1927; № 11, 20 юли 1927; № 13–14, 10 авг. 1927.
- 136 Пашмаклийски окръжен вестник, № 2–3, 1 март 1927.
- 137 Селска дума, № 33, 31 дек. 1927; Земеделско знаме, № 65, 23 авг. 1928; сръ. конкретния случай в Брацигово – ДА–Пз, ф. 374к, оп. 1, а.е. 27, л. 46, 58–59.
- 138 Изв. на МВРНЗ, 1–2, 1927, 50–52; Пловдивски окръжен вестник, № 449, 16 септ. 1927; Мастанлийски окръжен вестник, № 4, 10 авг. 1927.
- 139 Мастанлийски окръжен вестник, № 5, 1 септ. 1927; Бургаски окръжен вестник, № 20, 1 окт. 1927.
- 140 Държавен вестник, № 289, 23 март 1928; Основа, № 6, 20 март 1928.
- 141 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 492, л. 41; а.е. 493, л. 42.
- 142 Пак там, л. 111, 181; а.е. 494, л. 63, 67.

- 143 Пак там, л. 187, 190; Пашмаклийски окръжен вестник, № 5, 1 окт. 1930; Русенски окръжен вестник, № 18, 1 окт. 1930; Пловдивски окръжен вестник, № 605–28, 8 окт. 1930; Великотърновски окръжен вестник, № 24, 11 окт. 1930.
- 144 Защита, № 1, 25 юли 1915.
- 145 БИА–НБКМ, ф. 261, оп. 1, а.е. 2, л. 31–52.
- 146 Защита, № 1–2, 10 септ. 1920.
- 147 Обществена мисъл, 1926, № 4, с. 250.
- 148 Защита, № 1, 10 ян. 1922; Общински преглед, 1921, № 6, с. 232; 1922, № 4, 191–192.
- 149 Служащ, № 1, 4 ян. 1922.
- 150 Пак там; Защита, № 2, 31 ян. 1922.
- 151 Държавен вестник, № 243, 28 ян. 1922.
- 152 Защита, № 1–2, 10 септ. 1920; № 8, 24 дек. 1920; № 4, 25 февр. 1922.
- 153 Пак там, № 1, 15 авг. 1923.
- 154 Пак там.
- 155 Пак там.
- 156 Пак там, № 3, 15 септ. 1923.
- 157 Пак там, № 2, 31 авг. 1923; № 4–5, 5 окт. 1923.
- 158 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 5, 8; Защита, № 3, 15 септ. 1923.
- 159 Защита, № 6–7, 31 окт. 1923; № 8, 15 ноем. 1923; № 9–10, 30 ноем. 1923.
- 160 Общински преглед, 1923, № 5, с. 265; Защита, № 9–10, 1923.
- 161 Общински преглед, 1924, № 6, 256–261.
- 162 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 6; БИА–НБКМ, ф. 261, оп. 1, а.е. 2, л. 72–74.
- 163 Общински преглед, 1923, № 5, 270–271; Защита, № 11–12, 30 дек. 1923; № 15–16, 31 ян. 1923; № 1–2, 15 авг. 1924.
- 164 Общински преглед, 1923, № 5, с. 270; Защита, № 11–12, 30 дек. 1923.
- 165 Защита, № 17–18, 20 февр. 1924.
- 166 Народ, № 35, 15 февр. 1924; Защита, № 20, 5 март 1924.
- 167 *Spoor*, А. Цит. съч., 68–75.
- 168 Свободна реч, № 126, 24 юли 1924.
- 169 Общинар, № 1, 1 авг. 1924; № 2, 16 авг. 1924.
- 170 Защита, № 28–29, 25 юни 1924.
- 171 Пак там, № 30–31, 19 юли 1924.
- 172 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 10; Защита, № 1–2, 15 авг. 1924; № 3, 25 авг. 1924; Шуменски окръжен вестник, № 22, 1 дек. 1924.
- 173 Общинар, № 2, 16 авг. 1924; № 5, 7 ноем. 1924; № 6, 10 дек. 1924; Защита, № 4, 5 септ. 1924.
- 174 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 13–19; Защита, № 7–8, 16 окт. 1924
- 175 Защита, № 4, 5 септ. 1924.
- 176 Епоха, № 711, 11 дек. 1924; № 712, 17 дек. 1924; № 713, 18 дек. 1924; Свободна реч, № 247, 18 дек. 1924.
- 177 Общинар, № 1, 1 ян. 1925.
- 178 ДА–Сф, ф. 1к, оп. 1, а.е. 776, л. 369.
- 179 Мир, № 7371, 14 ян. 1925.
- 180 Защита, № 14–15, 15 ян. 1925.
- 181 Плевенски окръжен вестник, № 13, 15 февр. 1925; № 19–20, 30 март 1925.
- 182 Защита, № 35–36, 30 юли 1925.
- 183 Радикал, № 22, 31 ян. 1925.
- 184 Защита, № 17, 5 февр. 1925.
- 185 Пак там, № 18–19, 28 февр. 1925; № 24, 10 апр. 1925.
- 186 Варненски окръжен вестник, № 1, 10 юли 1925.
- 187 Защита, № 35–36, 30 юли 1925; № 1–2, 15 авг. 1925; Общински преглед, 1925, № 6, с. 280 сл.
- 188 Защита, № 1–2, 15 авг. 1925; Общински преглед, 1925, № 7, 318–319.
- 189 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 24.
- 190 Варненски окръжен вестник, № 10, 11 септ. 1925; Защита, № 1–2, 15 авг. 1925; № 3–4, 27 авг. 1925; № 6, 11 септ. 1925.
- 191 Защита, № 5, 5 септ. 1925.
- 192 Обществена мисъл, 1925, № 8, с. 517; Защита, № 12, 23 окт. 1925; № 13, 30 окт. 1925; Общински преглед, 1925, № 9–10, с. 422.

- 193 Общинар, № 14–15, 15 юли 1925; Защита, № 3–4, 27 авг. 1925; № 13, 30 окт. 1925.
- 194 Общински преглед, 1926, № 15–16, с. 286; Защита, № 25, 28 ян. 1926.
- 195 Защита, № 31, 12 март 1926; № 43, 11 юни 1926; Обществена мисъл, 1926, № 2,
- c. 125.
- 196 Мир, № 7761, 13 май 1926.
- 197 Защита, № 43, 11 юни 1926; № 44, 18 юни 1926.
- 198 Самоуправление, 1926, № 1, с. 24; Защита, № 49–50, 31 юли 1926; Пряпорец, № 169,
- 2 авг. 1926.
- 199 Защита, № 1, 20 авг. 1926.
- 200 Пак там, № 2, 27 авг. 1926.
- 201 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 40; Защита, № 1, 20 авг. 1926.
- 202 Защита, № 2, 27 авг. 1926; № 4, 10 септ. 1926.
- 203 Пак там, № 9, 15 окт. 1926.
- 204 Пак там, № 12, 12 ноем. 1926; № 21, 4 февр. 1926.
- 205 Пак там, № 43, 22 юли 1927; № 44, 5 авг. 1927.
- 206 Общинска автономия, 1927, № 4, 193–194; Защита, № 46, 27 авг. 1927.
- 207 Защита, № 1, 9 септ. 1927.
- 208 Общински преглед, 1927, № 7, 317–318; Защита, № 1, 9 септ. 1927; № 2, 16 септ.
- 1927.
- 209 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 52.
- 210 Общински преглед, 1927, № 7, с. 312 сл.; Защита, № 1, 9 септ. 1927.
- 211 Велико-Търновски окръжен вестник, № 19, 30 септ. 1927; Видински окръжен вест-
- ник, № 25, 10 дек. 1927.
- 212 Основа, № 4, 20 ян. 1928; Защита, № 10, 11 ноем. 1927.
- 213 Радикал, № 275, 16 дек. 1927.
- 214 Защита, № 14, 9 дек. 1927; Общинска автономия, 1927, № 6, 290–292.
- 215 Защита, № 17, 30 дек. 1927; № 21, 27 ян. 1928.
- 216 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 492, л. 22; Изв. на МВРНЗ, 6, 1928, с. 149; Пловдивски ок-
- ръжен вестник, № 479, 12 апр. 1928.
- 217 Защита, № 26, 2 март 1928.
- 218 Пак там, № 27, 9 март 1928.
- 219 ЦДА, ф. 279к, оп. 1, а.е. 6, л. 105–114; Защита, № 34, 27 апр. 1928.
- 220 Защита, № 36, 11 май 1928; № 37, 18 май 1928; № 45, 14 юли 1928; Велико-Търнов-
- ски окръжен вестник, № 9, 23 юни 1928.
- 221 ЦДА, ф. 279к, оп. 1, а.е. 6, л. 129, 131, 133; оп. 2, а.е. 3, л. 5.
- 222 Варненски окръжен вестник, № 24, 22 септ. 1928.
- 223 Общински преглед, 1928, № 7, 527–528; Защита, № 51, 24 авг. 1928; № 1, 14 септ.
- 1928.
- 224 Защита, № 6, 20 окт. 1928.
- 225 Общинска мисъл, № 35, 27 ноем. 1928; Защита, № 11, 24 ноем. 1928.
- 226 Защита, № 14, 15 дек. 1928.
- 227 ЦДА, ф. 279к, оп. 2, а.е. 3, л. 8; Защита, № 14, 15 дек. 1928; № 15, 22 дек. 1928.
- 228 Вж. „Защита“ от втората половина на 1928 г.
- 229 Пак там, № 41, 4 юли 1929.
- 230 Общински преглед, 1929, № 7, 407–408; Общинска мисъл, № 98, 8 авг. 1929; Защи-
- та, № 44, 1 авг. 1929; № 45, 8 авг. 1929.
- 231 Защита, № 10, 16 ноем. 1929.
- 232 ЦДА, ф. 371к, оп. 1, а.е. 494, л. 55; Изв. на МВРНЗ, 7, 1930, 168–169; Защита,
- № 22, 14 февр. 1930; № 24, 28 февр. 1930.
- 233 ЦДА, ф. 279к, оп. 2, а.е. 3, л. 18–19.
- 234 Защита, № 32, 1 май 1930.
- 235 Пак там, № 36, 1 юни 1930.
- 236 Пак там, № 37, 8 юни 1930; № 39, 22 юни 1930.
- 237 Общински известия, № 1, 31 март 1930; Защита, № 44, 4 авг. 1930; Общински прег-
- лед, 1930, № 8, с. 400.
- 238 ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а.е. 478, л. 61.
- 239 Защита, № 6, 11 окт. 1930.
- 240 Пак там, № 14, 7 дек. 1930; № 16, 21 дек. 1930.
- 241 Пак там, № 18, 4 ян. 1931.

- ²⁴² Пак там, № 24, 21 февр. 1931.
²⁴³ Пак там, № 15, 14 дек. 1930.
²⁴⁴ Пак там, № 21, 1 февр. 1931; срв. ЦДА, ф. 279к, оп. 1, а.е. 20, л. 84–85.
²⁴⁵ Защита, № 24, 21 февр. 1931; № 28, 22 март 1931.
²⁴⁶ Пак там, № 31, 12 апр. 1931.
²⁴⁷ Плевенски окръжен вестник, № 23, 15 март 1931; Велико-Търновски окръжен вестник, № 8, 25 май 1931.
²⁴⁸ Защита, № 37, 31 май 1931.
²⁴⁹ Пак там, № 38, 7 юни 1931; № 39, 14 юни 1931.
²⁵⁰ Янулов, И. Социална политика в чужбина и в България..., с. 238; Социално законодателство в България. Ч. 1, с. 207.
²⁵¹ Радикал, № 22, 31 ян. 1925.
²⁵² *Sproog, A.* Цит. съч., 164–165.

УКАЗАНИЕ

ЗА ПРИЕМАНЕ И ОФОРМЯНЕ НА РЪКОПИСИТЕ ЗА ГОДИШНИКА НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Ръкописите трябва да са в обем до 100 машинописни страници (вкл. фигури и таблици). В специални случаи се приемат студии с по-голям обем (до 120 стр.).

За всеки отделен ръкопис се прилага рецензия и препис-извлечение от протокола на катедреното заседание.

Приемат се ръкописи и на различни чужди езици, като авторът(ите) носи(ят) пълната отговорност за предложения на съответния език текст, което е валидно и за резюме на чужд език (граматика, пунктуация, стилистика, терминология).

Ръкописът се представя в един екземпляр, придружен с копие на електронен носител (дискета), на който са отбелязани текстовите и графичните програми, както и версията, която е използвана. За чуждоезичните текстове да се прилагат и използваните шрифтове.

Приемат се само ръкописи, написани на компютър, с редактор Word (под Windows). Препоръчва се използването на шрифт Times New Roman и кирилизирания му версия.

Титулната страница включва стандартната шапка, заглавието и двете имена на автора(ите). Следва резюме на чужд език, в което се изписват отново двете имена на автора(ите) и пълното заглавие на статията. Резюмето да е с обем ок. 20 реда. При статия на чужд език резюмето е на български език.

При набирание на текста се допускат само при най-важните моменти различни шрифтове, като се избягват получер (Bold) и разредки (интервали между буквите).

Литературата трябва да включва всички автори, споменати в текста, подредени по азбучен ред. Имената им се изписват с редовни букви и в курсив. Да се спазват стандартните библиографски изисквания и съкращения. Ако студията е на чужд език, най-напред се изписва западната литература, следвана от българската, и обратно.

Фигурите да се изчертават не по-големи от формат А-4 и да позволяват намаляване. Да бъдат изготвени на рисувателни програми Corel (7, 8), Adobe Illustrator (5, 7, 8), за които всички текстови елементи да бъдат обърнати към криви, Adobe PhotoShop (4, 5), като на дискетите се отбелязва използваната версия. Препоръчително е те да се представят във формат GPF, EPS или TIFF.

Таблиците да се изчертават не по-големи от формат А-4, като се използва редактор Word table или Word Exel.

Фототаблици, схеми, чертежи, табла се представят също във формат А-4, като снимките трябва да имат високо качество и добър контраст.

Литературата се описва по възприетия от Университетско издателство начин:

Периодично издание:

Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, XI, 1937, 1–116.

Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. – I. Обезсмъртяването. – ГСУ. ИФ, 75, 1982, 13–47.

Adorno, T. Thesen zur Kunstsoziologie. – Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, XIX, 1967, No 1, S. 32–79.

Книга:

Ангелов, Б. Борбата за делото на Кирил и Методий. С., 1969.

Hoddinott, R. The Thracians. New York, 1981.

Сборник:

Ангелов, Д. Покръстване на българите – причини и последствия. – В: Православието в България. С., 1974, 77–108.

Bookidis, N. Ritual dining at Corinth. – In: Greek sanctuaries. New approaches. London – New York, 1993, 45–61.